

भा.प्र.वी.

पृ. ६

किंवदुना इत्यंभतपंचकं वयः कालः कर्मजीवाद्यं गुणान्स्वादीनविशेषं वृत्तान्तं दुपलक्षितं कार्यवर्गं च यस्य योगमायया ईश आत्म
कसंकल्पेन विहितान् च दति इत्यादिकारणात्मकं विशेषरूपं कार्यमात्मकं च सर्वं वस्तु यत्संकल्पविहितं वदेतीत्यर्थः अतएव यद्यस्वरूपं
पंचेतनाचेतनसजातीयत्वेन चिंतापितुमशकं प्रबुधावबोधं प्रकृत्य विद्वद्बोध्यं समहाविभूतिः प्रसीदतां ४३ एवं कार्यवस्य प्रपंच
शरीरकं वैराजपुरुषं प्रसाधकाणावस्थं नमस्करोति नम इति उपशान्तशक्तये सगोघनमभिमुखचिदचित्कालादिशक्तये स्वराइ सतं त्रैस्वरूपे
तस्य भावो याथात्म्यं स्वाराज्यं तस्य लाभेन स्वाने सनुभवेनेत्यर्थः तेन प्रतिपुरितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै स्वतंत्रानवधिकानंदस्वस्व
रूपानुभवपत्त्यां समस्त कामायेत्यर्थः मायया रचितेषु गुणेषु न सज्जमानाय त्रीलारसविमुरवाय स्वभूतये स्वा
भाविकैश्चर्याय तस्मै नमो नमः ४४ एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं विभूतिद्वयाधिपं सर्वकारणं भगवंतं प्रसाधनमस्कृत्य स्वाभिप्रेतं

१

म. ३

इत्यं वयः कर्मगुणानविशेषं यद्योगमायाविहितान् च दति यदुर्विभाव्यं प्रबुधावबोधं प्रसीदतां नः समहाविभूति ४३ न
मोक्तुतस्मात्पुशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपुरितात्मने गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय नमः स्वभूतये
४४ सत्त्वं नोदशीयात्मानं समत्करणजोचरं प्रपन्नानां दिदृक्षुणोऽस्मि ते ते मुखोबुजं ४५ तैस्तेः स्वेष्टाभूतैरूपैः का
लेकाले स्वयं विभो कर्मदुर्विघ्नं हं यन्नो भगवंस्तकरोति हि ४६ लेशभूर्यत्पसारणि कर्माणि विफलानि च देहि नो वियया
तीनो न तथैवापि तत्त्वयि ४७

रीत्या ४

विज्ञापयितुं तावत्तद्वर्णनं प्रार्थयति सत्त्वमिति उक्तविधस्तत्त्वमात्मानं दिव्यमंगलविग्रहं दिदृक्षुणं प्रपन्नानां नोऽस्माकम
समस्तशुभादिजोचरं यथा तथा सस्मिते ते मुखोबुजं दर्शय ४५ ननु न च क्षुवापश्यतिकं नैनमिति श्रुत्युक्तविधया च क्षुवाद्य
जोचरं कथं त्वच्छुवादि करणविषयः स्यामिति त्राह तैरिति हे विभो काले काले यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भव
ति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्येत्युक्तं काले स्वेष्टाभूतैर्नैव बुभुक्ष्य पापात्मककर्म धृतैरूपैरवतारैर्भवान्नोऽस्माकं दुर्वि ग्रहं
पुरासदे दुष्करं कर्म करोति अद्य हितघटनात्मकक्रियाशक्ते तस्व विग्रहदर्शयितुं त्वेदं विदमिति भावः ४६ सोऽहमात्मानं सत्त्वं
स्तुतिकर्मणा हेतुना कथं दर्शयेयं इत्यत्राह लेशेति विषयातीनामनुकूलविषयात्ताभदुःखपीडितानां देहि नो लेशे
शोभदियैश्चल्यसारः सुखये मुततः कर्मधारयः तानि कर्माणि यथा विफलानि भवन्ति तथा त्वय्यपि तं कर्म न विफले भवति हि ४७

तथा यस्य प्राणाद्युरभ्यस्तप्राणाद्युरजापतेति श्रुतेः समहाविभक्तिः प्रसीदतां कथं भूतो वायुश्च प्राणाभूतानां सह आदिः जनयिता
 तेजसहो मनसो बलमोज इन्द्रियाणां बलं देहिकं प्राणः पंचवृत्तिमान् पंचवृत्तिं प्राणं वयं बुद्ध्या दृष्टिं देवताः सम्राजं सर्वभौ
 मेभ्यः इवान्यास्मानुवर्तनः सर्वं भूतो वायुर्भ्यः प्राणादभ्यस्तप्रसीदतां ३७ तथा यस्य श्रोत्राद्विशो जज्ञिरे दिशः श्रोत्रादिति पुस्त
 तेः श्रवणादि रजानि देहगं तद्विप्रराह द्यो जज्ञिरे हृदयादभ्यस्तः पुरुषस्य वैराजस्य नाभ्याः खमेत रिसं जज्ञे नाभ्या आसीदं तद्विप्र
 मिति श्रुतेः प्राणाशब्दः कर्मेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः प्राणामनश्चुशब्दः पंचवृत्तिप्राणावायुपरः शरीरे चेत्ये
 नंदं वाक्येन नम यैरेभ्यः प्राणाभ्यां जज्ञे प्रसीदताम् ३८ यस्य वलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादाच्च दिशो जज्ञिरे मन्योः क्रोधादि दिशो हृद्रः

प्राणादभ्यस्तप्राणाद्युरभ्यस्तप्राणाद्युरजापतेति श्रुतेः समहाविभक्तिः
 ३७ श्रोत्राद्विशो यस्य हृदश्च रजानि प्रजज्ञिरे रवे पुरुषस्य नाभ्याः प्राणान्द्रियाणां सुशरीरकेते प्रसीदतां नः समहाविभक्तिः ३८
 वलान्महेन्द्रो जज्ञे दिशः प्रसादान्मन्योर्गिरिशो धिषणाद्विरेचः खेभ्यश्च द्यौः पयो मे प्रुतः कः प्रसीदतां नः समहावि
 भक्तिः ३९ श्रीर्वससः पितरश्चाथ यासन् धर्मः स्तनादितरः पृथतो भूत द्यौर्वेस्य श्रीर्मां सरसो विहारात् प्रसीदतां नः
 समहाविभक्तिः ४० विप्रो मुखवाकुल च यस्य गुह्यं राजन्य आसीदुजयोर्वले च ऊर्वो विजो जांघ्रि रवेदश्च प्रसीदतां नः सम
 हाविभक्तिः ४१ लोभो धरात्पीतिरुपर्यभूद्युतिनस्तः पशव्यः स्पृशेन कामः भुवो र्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां
 नः समहाविभक्तिः ४२

वेद विरेचो बलावेभ्यः द्यौर्वासि गायत्र्यादि निष्ठां दसि जज्ञिरे तस्मादिति श्रुतेः ऋषयश्च रवेभ्यः विवरेभ्यः जज्ञिरे मे
 द्रुक्कः प्रजापति मे द्राधिष्ठाता ३९ तथा यस्य वससः श्रीः संपज्जज्ञे छायाया छायातः पितर आसन्त नाधर्मः पृ
 थ तः तरोः धर्मीः श्रीर्मां शिरसेद्योः श्रीर्मां द्यौः समवर्तत इति श्रुतेः विहारादसरसः ४० तथा यस्य मुखवादिप्रो कु
 लं गुह्यमतीन्द्रियावबोधिवृत्त वेदश्चासीदुचः सामानि जज्ञिरे ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति श्रुतिः भुजयोर्वाहुभ्यां
 राजन्यो बलं चासीत् वादुराज न्यः कृत इति श्रुतेः ऊर्वो विद्वे वैश्यः अंग्रेः शूद्रश्चाभवत् ऊरू तदस्य यद्वैश्यः
 पश्यांश्च द्रोप्रजायतेति श्रुतेः ४१ अधरादधरोष्ठा लोभः उपर्युतरोष्ठा स्त्रीतिरभ्यस्तः नासिकातः युतिः कांतिः
 पशव्यः पशुनोहितः कामः स्पृशेनाभ्यस्त भुवो र्यमः कालः पक्ष्मभवः पक्ष्मणो जातः प्रसीदताम् ४२

विप्रः

३६

तपुहेमावदत्तेनलसत्केशियवाससा प्रसन्नचारुसर्वांगीसुसखीसुंदरभ्रुवं ४ महामणिकीरीटेनकेयूरभ्यांचभूषितां
कर्णाभरणनिर्मितकपोलश्रीमुखं सुजां ५ कौचीकपोलपवलयहारनूपुरशोभितां कौस्तुभाभरणलक्ष्मीविभ्रतीं
वनमालिनीं ६ सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमधिरूपासितां तुष्टावदेवप्रवरः सशर्वः पुरुषंपरं सर्वमरगतोः सा
कंसर्वांगैरवनीगतैः ७ ब्र वा अजोतजन्मस्थिति संयमाया गुणाय निर्वीण सुखार्णवाय अणोरपि नो
परिगण्य धान्नेमहानुभावाय नमोनमस्ते ८ स्तुतं वै तत्पुरुषं भजे ज्येष्ठे यो धिभिर्वैदिकतां त्रिकेण यो
जेनधातः सहनस्त्रिलोकान् परायाम्यमुचिन्नुहविश्वमूर्तो ९

३२

भा.श्र.टी.
२०

मनसा पश्यतीत्यनुदृष्टान्ते रक्तमेवार्थं उपपादयति काष्ठादिश्रम्यादीन्यथा योगैरुपायैः तत्र यथाग्निमेधसिका वेमयनेनोपायेन यथा
चामतेक्षीरं गोषु देहेन न यथा भुव्यन्नेकस्याधुपायेन यथा वा वृत्तिं जीवने भूतमनुजले उत्पन्ननेनोपायेन पश्यति उद्यमनेनेति
पाठेन एवार्थः तथा विपश्चितो मनीषिणो मनुष्याः बुद्ध्या योगविश्रुत्या गुणेषु गुणपरिणामात्मकेषु सचेतनेषु पदार्थेषु त्वाम
विज्रियमेकमधिगच्छति इकस्मरण इति धातुः विदंति साक्षात्कुर्वतीत्यर्थः १२ तद्वर्णनेनात्मनो नितरां सुखित्वं वदन्त्ययोजनं
विति प्रार्थयते तमिति धाभ्यां हेनाथसरोजनाभातिचिरे पितमर्थं पुरुषार्थस्वरूपमुज्जिह्वानमा विभवंतं उक्तविधित्वा दृष्ट्वा स
र्ववये निर्वृत्तिमानंदंगताः प्राप्ताः यथादवातीः यथाग्निपीडिताः गजागंगजलं प्राप्य तप्यन्ति तथा १३ स उक्तविधः त्वेहे वि
ल्लोकपाल यदर्थो यद्ययोजनाः यत्काम यमाना वयं तत्तव पादमूलं समागताः शरणं गताः तत्प्रयोजनं विधत्स्व कुरु यद्विधे
यं तत्त्वथ ये तत्राह हेवहिरं तशत्सन् वहरितं श्रव्यापि नू श्रशेष साक्षिणः सर्वं युगयसाक्षात्कुर्वतः तव सर्वज्ञस्य

3

यथाग्निमेधस्य मत्तं च गोषु भुव्यन्नेन मंदं रत्ननेन दक्षं योगैर्ममनुष्या अधिगच्छति हित्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो विदंति
१२ तत्त्वावयं नाथ स मुज्जिह्वानं सरोजनाभातिचिरे पितार्थं दृष्ट्वा गतानि कंति मद्य सर्वे गजा दवाती
इव गंगमंभः १३ सत्त्वविधत्स्वाखिललोकपाल वयं यदर्थो स्तव पादमूलं समागतास्ते वहरितं तशत्स
न् किं वा न्यविज्ञाप्य मशेष साक्षिणः १४ अहं गिरिजं श्रव्यापि नू श्रशेष साक्षिणः सर्वं युगयसाक्षात्कुर्वतः तव सर्वज्ञस्य
दमेश एव जिह्वा ता विधत्स्व शनो द्विज देवमंत्रम् १५ शु उ च एवं विरं चादिभिरीडितस्तद्विज्ञाप्यते वाह दय
यथैव जगद्जीमूतगभीरया गिरिवद्धा जलीनं सवत्सर्वकारकान् १६

सर्पः विज्ञाप्य किं वाप्ति न किमपीत्यर्थः १४ तर्हिययं ते च किंचित्कुरुते तत्राह अहमिति अहं ब्रह्मा गिरिजो रुद्रः ये च सुरादयो द
क्षादयश्च प्रजापतयश्च ते सर्वे वयमग्नेः केतवः विष्णुलिगा इव ते तलः एषां भा ताः सतः आत्मनः स्वानां शंसुरवे किं विप्रः न किम
प्यात्मसुखसाधने विप्र इत्यर्थः अतस्त्वमेव हे ईश विज्ञानो देवानां च मंत्रं सुखकारिणी मालोचनो विधत्स्वेदं कुरु ते त्वुपाय उपदि
शेत्त्यर्थः १५ एवं स्तुतो विज्ञापितश्च तानाह भगवानित्याह मुनिः एवमित्यं ब्रह्मादिभिरीडितः स्तुतो भगवांस्ते वां विरं चादीनां
हृदयमभिप्राये यथा वदित्वा याय मेधनिहा देवभीरया गिरिवद्धा अंजल यो येः सवत्तानि नियमितानि सर्वकारकाणीदृष्या
णि ये स्तान् विरं चादीन् जगाद १६

गि४

त्वय्यग्र आसीत्त्वयिमध्य आसीत्त्वय्येत आसीदिदमात्मतन्त्रे त्वमादिरे तो भुवनस्य मध्यं घटस्य
मत्सनेव परः परस्मात् १० त्वं मायया त्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनु प्रविष्टः पश्य
ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवस्थेऽप्यगुणं विपश्चितः ११

गुणव्यवायेपिगुणानां व्यवायोः मध्याभावः परिणाम इति यावत् गुणानां परिणामेपित्वां तत्रानुप्रविष्टत्वाभगुणान्ने
तनाचेतनगतहेयगुणारहितेविपश्चितः सत्येवान्यत्तच्चसत्यमभवदित्यादिप्रास्त्यार्थयाचात्म्यविदः मनीषिणः
तत्प्रतिपाद्यार्थयाचात्म्योपासनपराः युक्तोः सभास्ति तच्चित्तोः मज्जसायोगपरिमुद्धेनमनसासाधनेनपश्येत्तिसाक्षा
कुर्वेति सत्येवेत्यादिश्रुतेरयमर्थः परमात्मनश्चित्तद्वित्वेद्यातजगत्कारपरिणामिचपरमात्मशरीरचिदंशगताः सर्वे एवाधु
द्यार्थाः तथाचिदंशगताः सर्वे चित्काराः परमात्मनिका र्यत्वं तदेव स्थ योस्तयोर्नियेतत्वेनात्मत्वं परमात्माचेतयोः
स्वशरीरभूतयोर्नियेतत्वात्मत्वभूतः तज्जलापुरुषार्थैर्विकारेष्वनस्पृश्यते अपरिच्छिन्नत्वेन विवर्तितवत्त्वम
शानानन्दमयः सर्वथैकरूप एव जगत्परिवर्तनलीलयाऽवतिष्ठते विचित्रचिदचिदूपाणविक्रियमाणमपि
ब्रह्मसत्यमेवाभवन्निरस्तनिविलक्ष्योपगन्धमपरिच्छिन्नशानानन्दमेकरूपमेवाभवदित्यर्थः १३

भा. अ.
वी. रा.
२१

दि.

वलिभिः सहकारिभिः साध्यास्तदनुसरणं विना न संत्येतीति सामादिकमुपदिशति वाभ्यां ययमिति हेसुराः ययसुरा इच्छन्ति तदेव ययम
नुमोदध्वं सोत्त्वया साधुमार्जण सर्वं यथासिध्यंति तथा संभेण विरोधेन न सिध्यंतीत्यर्थः २४ किंच जनधिसंभवात्कालकूटादि
द्विषान्नभेतक्यं नोजितक्यं रुद्रो यसिध्यतीति भावः तथा वस्तुषु मयनादुत्पन्नेषु लोभः कामः जातुकदाचिदपि रोषश्च न कार्यः २५ इती
त्येदेवान् सामादिश्यात्ताप्यभगवान्मुरुषोत्तमः अजितः तेषां वल्गादीनापश्यतां सतामिति शेषः हेराजन्तं तद्धेतुं तर्हि तवान् यतः स्व
दगतिं ये चोद्यन्त्यापार ईश्वरः २६ अथ भगवदेतद्वाना नंतरं तस्मै तिरोहिताय भगवते नमस्कृत्य पितामहं वल्गाभक्तो रुद्रश्च स्व
स्थानं जग्मतुः सुरा इन्द्रादयस्तु वलिं वैरोचनिमुपेयं रुद्रजग्मतुः २७ अरीन् शत्रून् यसेयतान् युधायानुद्यतान् देवान् रु

4

ययं तदनुमोदध्वं यदिच्छं त्यसुराः सुराः न संभेण सिध्यंति सर्वे यथाः सांत्वया यथा २४ नभेतक्यं कालकूटादि
वाजुलधिसंभवात् लोभः कार्यं न वै जातुरोषः कामस्तु वस्तुषु २५ सु उ च इति देवान् सामादिश्याभगवान्मुरुषोत्त
मः तेषामन्तर्द्धेराजन्स्वच्छंदगतिरीश्वरः २६ अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः भवश्च जग्मतुः स्व
धामोपेयुर्वलिं सुराः २७ इच्छा रीनप्यसेयतान् जातस्तोभास्वनायकान् न्यविधेद्ये त्यरा इच्छोक्त्यः संधिवि
ग्रहकालकित् २८ ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयुधैः श्रिया परप्रयाजुर्हज्जिजाशेषमुपागमत् २९ महेन्द्रः
भूतद्वयायावाचासोत्त्वयित्वा महामतिः अभ्यभाषत तत्सर्वं शिदितं पुरुषोत्तमात् ३० तदरोचतदेत्यस्य तत्राग्ने
ये सुराधिपाः शैवरोरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ३१ ततो देवा सुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः उद्यमं परमं चक्रुर्म
तार्थं परंतप ३२
धृक्कृत्यः स्तुत्यः देवराः वलिं जितस्तोभास्वनायकान् सुरसेनामुख्यान् विधन्य वारयन् यतः स संधि विग्रहयोः
संधिवैरोचोः कालमुचितं वेतीति तथा २८ ते देवा असुरयुधैः तेषां मासीनं परमया श्रिया संघदाजुष्युक्ते जिता अशेषा देवा दयो ये
नतं वैरोचनिं वलिं उपागमत् समीपमुपविष्टः २९ तत इन्द्रो महामतिः भूतद्वयायावाचासोत्त्वयित्वा सामोपायेन प्रसन्नो वल्गा
पुरुषोत्तमादजिताद्यष्टिदितं तत्सर्वं मम तोत्पादनप्रयत्नरूपमकथयत् ३० तदिन्द्रो कदेत्यस्य वल्लेयं च शैवरादयोऽसुराधिपाः
ये च त्रिपुरवासिनः तेषां च शिबं तत्कृत्वा करमभूत् ३१ ततो देवा आसुराश्च ते सर्वे संविदं समं संकेतं कृत्वा परस्परं कृतसौहृदं वैस्ते
रुपरेतपात् तार्थं परममुद्यमं यत्नं चक्रुः ३२

सुरेशो भगवानेक एव स्वयं सुराणां कार्य ईश्वरः कर्तुं समर्थो पिसमुद्रोन्मथनादिभिर्विर्तुः कामः विर्तुमिच्छुस्तानाह १७ उक्तमेवाह हंते
 ति दुर्लभस्वप्नसादनामप्रयुक्तमाश्रय्य द्योतयति हेवृक्ष नृशोभो हे देवा हे सुराः अर्वांतर नेदाभिप्रायेण सुरा देवाश्चैति संबो
 धनद्वयं अनेनो धर्वा दयश्च सर्वे ययवो युष्माकं यथा श्रयोः स्यात्तथा मदभिभावितमवहितं चिन्ताः सन्तः शृणुत प्रमत्ता
 इति पाठो तर्ह तदा श्रयो दर्शयति यथा मरुत्पुरहिताः स्युरिति १८ ययं सर्वं यातगच्छध्वं क्येत्तनाह तावदानवै देते ये
 साध्विर्विधीयतां सार्व्याक्रियतां कीदृशैः कालेनानुगृहीतैः कालवशादनुकूलतां प्राप्तेः न ते संधिं यास्यंतीति शंका न कार्येति
 तैरसुरैर्वो युष्माकमात्मनः स्वत एव यावद्वो वृद्धिः स्यात्तावत्संधिर्विधीयतामित्यर्थः १९ कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति यायेन
 रयोपि संधेया इत्याह अरयोपीति कर्तव्यप्रयोजनस्य गौरवे भयस्त्विति तदर्थं मरयः शत्रवोपि संधेयाः एव हि हे देवा अ

एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः विर्तुः कामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः १७ भ वा वा हंत वृक्षान्नृशोभो
 हे देवा मम भावितं शृणुतावहिताः सर्वे श्रयो वः स्याद्यथा सुराः १८ यातदानवै देते ये स्तावत्संधिर्विधीयतां का
 लेनानुगृहीतैस्ते यो वदो भव आत्मनः १९ अरयोपि संधेयाः सत्तिका र्थार्थं गौरवे अहिम्नके वदेवाद्यर्थस्यप
 दवीं गतेः २० अमृतोत्पादने यतः क्रियतामविलंबितं यस्य पीतस्य वै जंतुर्मृत्युग्रस्तो मरो भवेत् २१ क्षिप्त्वा क्षीरो
 दधौ सर्वा वीरुत्तपालतोषधीः मंधानं मंदरं कृत्वा नेत्रैर्कृत्वा तु वासुकिं २२ सहयेन मया देवानिर्मयध्वमेतं क्रिताः तै
 शभाजो भविष्यति देव्या ययं फलं ग्रहाः २३

यस्य प्रयोजनस्य पदलोपः पञ्चादह्यं च कवध्वं धातुक भावेन वर्तिय्य धं प्रतिशेषः यदा पेटिकायां निरुक्ता हि र्यथानिर्गमहारति
 धानार्थं मुखके ए सहसंधिं विधत्ते पञ्चान्नमेव भक्षयति तथार्थपदवीं प्रवृत्तैः प्रथमं संधेया इत्यर्थः २० ततः तैः सह यत्कार्यं
 तदाह अमृतेति साध्वेयार्थः अमृतं विशिनष्टि यस्यामृतस्य पीतस्य स तः मृत्युग्रस्तोप्यमरो मृत्युरहितो भवेत् यस्य पीत
 स्येति संबंधमात्रे वां धृष्टी येन पीतेनामृतेन मृत्युग्रस्तो मरो भवेदित्यर्थः २१ अमृतोत्पादनं पतं विवृणोति क्षिप्त्वा
 वीरुधः गुल्मानि तृणाणि ललाटोपध्वं च दुर्माः सर्वाः क्षीरोदधौ क्षिप्त्वा मंदरं पर्वतं मंथानं मंथनं दंडं कृत्वा वासुकिं नेत्रै
 र्जुक्त्वा २२ मया सहयेन हे देवा अतं क्रिताः यूये निर्मयध्वं ननु तेषामृतपात्रेनामराः स्युस्तत्राह तैशभाज इति देव्यास्तुकेव
 नैलैशभाजो भविष्यति ययमेव फलं ग्रहाः अमृतपात्रिने भविष्यत्यर्थः २३

स्वाध्यायश्च तस्येपन्नावेदशास्त्राध्ययनसंपन्नाः जन्माभिः कर्मभिश्च प्रसिद्धावयममंगलं निरुद्धं महे रंगं पुच्छं नष्टं स्त्रीमः त्वभिप्रायेणान्
स्त्रीस्थितान् देत्यान्विलोक्य भगवान् पुरुषोत्तमः स्मयमानो ब्रुवति सत्यामरैः सहितः सुच्छं जगत् ३४ एवं स्थितो ग्रहणस्थानविभाजो
ये स्ते कश्यपस्य नंदना देवासुराः परमायता उद्यताः पयोनिधिं मम तार्थं ममंयुः ५ अर्णवे पयोदधौ मथ्यमाने सत्यना धारोद्दि
मंदरोऽपो विशदपामधोभागे प्रविष्टो भूत हेतु रू नंदन वलिष्ठे देवासुरे ध्रियमाणी पयि गोरव यस्त्यादयो विशदिति
पूर्व एणान्वयः ६ ते देवासुरास्तु प्रतिवलीयसा देवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति निविष्टमनसः अतएव परिह्वानमुखप्रियो
वभूवुः ७ विघ्नेशस्य विघ्नाधिदेवतस्य विघ्नो न स्य तत्पाषेदस्य वा कस्यचिद्विर दवक्रादेर्विधिंचरितं तद्विघ्नमपि त

नगं स्त्रीमो वयं पुच्छं महे रंगं ममं गलं राध्यायश्च तस्येपन्नाः प्राच्या ता जन्म कर्मभिः ३५ तित्स्त्रीं स्थितान् देत्यान्विलोक्य
पुरुषोत्तमः स्मयमानो ब्रुवति सत्यामरैः सहितः सुच्छं जगत् ३४ कृतस्थानविभाजो स्ते एव कश्यप नंदनाः ममंयुः परमायताः
अम तार्थं पयोनिधिं ५ मथ्यमाने र्णवे सोद्गिरिना धारोद्दपो विशदत् ध्रियमाणी पिवलिभिर्गौरवात्कुरु नंदन ६
ते सुनिविष्टमनसः परिह्वानमुखप्रियः आसन्नस्वपौरुषे नष्टे देवेनातिवलीयसा ७ विलोकाविघ्नेशविधिंतदे
श्वरोदुरंतवीर्योऽवितथाभिसंधिः कृत्वा वयः काश्यप मम तं महत्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ८ तमुत्थितं वीक्ष्य कु
लाचलं पुनः समुत्थितानिर्मथितं सुरासुराः दधारय्येन सलक्ष्यो ज न प्रस्तारि णा द्वीप इवापरो महान् ९
सुरासुरेभ्यै र्जवीर्यं वेपितं परिभ्रमन्मंदरमंगदयत्क विभ्र तदावर्तनमादिकषपो मे नैगं कं डूय न मप्रमेयः १०

या संकल्योदुरंतवीर्यैः अपारवलोभ गवानोश्चरोऽजितः महद्दह्यधुतं च काश्यपे वपुर्धत्वा तोयं जलं प्रविश्य गिरिं मंदरमु
ज्जहार उद्धृतवानित्यर्थः ८ तमुत्थितं कुलाचलं मंदरं वीक्ष्य सुराश्चासुराश्च पुनर्निर्मथितं उत्थिताः वभूवुः गिरिं
विभ्रते कर्मरूपिणं वलीयति दधारितिलक्ष्यो ज नानि प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन दधे न मंदरमिति शेषः
दधारकथं भूत अपरो द्वीप इव जम्बादि द्वीप इव महान् चित्तुल देहः ९ सुरासुरेभ्यै कटं मिर्भुजानो वेगेन वलेन वेपि
तं कपितं भ्रमंते गिरिं शृंगेराज न दधे विभ्रदप्रमेयोऽपरिच्छिन्नवल शक्त्यादिसुक्त आदिकषपरूपस्तदावर्तनं गिरिभ्रम
णमंग कं डूय न मेने १०

उद्यममेवाह ततस्तेदेवासुराश्चर्मदाः परिघा इव वाहवो येसां तेमंदरंगिरिमोजसावलेनोत्पादनदंतः शक्ताधारणाशक्ताक्षीरौद
धिनिमुः प्रपिनुं प्रावतावभवुः ३३ शक्रवैरोचनिप्रभृतयः सर्वैर्दूरभारोद्धहनेन श्रोता अतएवमंदरंगिरि योदुमपारयंतोऽशक्रव
तः विवशाः पथिगिरिं विजहुस्तत्पथ्यपतन्त्र ३४ सचगिरिस्तत्रपात्यमानः वदूनमरासुराश्च चर्णीयामासयतः सगिरिमिता
भारेणकनकाचलः मेरुतुल्यः ३५ तदातान्पुरदानवान्भग्नमनसः भजोत्साहान् कौञ्चिभग्नतावाहव ऊरवः कंधराश्चयेका
तान्विज्ञाय भगवान्गरुडध्वजो गरुडाकूटः आविवेभव ३६ गिरिपतिननिधिष्यंश्चर्णी कृतोनेसुरान्दानवोश्चविलो
क्येष्टयाऽमृतं दृष्ट्वा निर्जरान्येवान्निर्घृणान्यथावज्जीवयामासासुरास्तु नाजीवयदितिभावः ३७ ततएकेनैवहस्तन

ततस्तेमंदरंगिरिमोजसोत्पाद्यदुर्मदाः नदंतः उदधिनिमुः शक्तापरिघवाहवः ३३ दूरभारोद्धहश्रोताः शक्रवैरो
चनादयः अपारयंतस्तौदु विवशाः विजहुः पथि ३४ निपत्सगिरिस्तत्रवदूनमरदानवान् चर्णीयामास
महताभारेण कनकाचलः ३५ तौस्तथाभग्नमनसोभग्नवाहूकंधरान् विज्ञाय भगवांस्तत्रवभवगरुडध्वजः ३६
गिरिपतिविनिधिष्यान्विलोक्यामरदानवान् ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्घृणान्यथा ३७ गिरिचोरोप्यगरुडेहस्ते
नैकेनलीलया आरुह्यप्रययावधिंसुराणोर्वतः ३८ अवशेषगिरिं स्क्धात्सुपर्णः पततावरः यथोजलोत उत्स
अहरिणासविसर्जितः ३९ इ श्री झा व म पु णे म धे ष्टा यः ६ शु ३ चे तेनागराजमामंयफल
भागेनवासुकिं परिचीयगिरौतस्मिन्नेत्रमब्धिमुदान्विताः १ आरिभिरसुरायता अमृताद्यैकुरुदह हरिः प्रस्ता
जगहृष्वदेवास्ततोभवन् तन्नेष्टुनैत्यपतयोमहापुरुषचेष्टितम् २

सुग

सुग

लीलयागिरिमुकसगरुडे आरोपस्वयमय्यारुह्यसुराणोर्वतः पथोर्ध्वत्रययो ३८ ततः पततापक्षिणां वरः अष्टः सुपर्णागरुडः
स्क्धागिरिमवरोप्यजलोतेजले समीपउत्सृज्यनिधायहरिणा विसर्जितः प्रस्थापितः यथावगात्सुपर्णे तस्थितेवासुकेरगमनासं
भवात्तदागमनाय विसर्जितो यथोत्तिभावः ३९ इ ष्ट ६ तेदेवासुराः फलभागेनतवाप्यमृतभागेभवि
त्यतीत्येवंवासुकिमामंयसंप्राप्य जेजीभूतं गिरौपरिचीयपरिवेष्ट्यमुदायुक्ता अमृताद्यैर्मध्विमथितुमारध्वाः १
हेकुरुदहवासुकेस्तीव्रमुखदेत्याग्राहयितुमेवपर्व हरिः सुरस्तानुखेजगहे ततोदेवाजगहुः तन्मुखग्रहणरूपेण
हंपुरुषस्यहरेश्चेष्टितं देत्याधिपानेष्टुन् २

भा.प्र.
वी.
२३

मध्यंतमजितं वर्णयति मेघश्चश्यामः उपमानानिधमानवचनैरितिसमासः कनकपरिधानः पीतांबरः कंठेद्योतमानविधुन्नि
 शोरणः विपत्याकाशोऽस्य प्रसक्तिरीटेनाक्रमनचलितोत्तजंवनमालाविभर्तीति तथारक्तनेत्रेयस्य सः जगतामभयदेदीर्घ
 भुजैर्दंष्ट्रकैः सर्पैर्गृहीत्वा मध्यागिरिणाऽभिमण्यन्नधोऽधत्तद्रिरजितोऽपरोगिरिरिवाशोभत १७ एवंनिर्मथ्यमानादुदधेः
 प्रथमं उल्लवणं दुःसहं हलाख्यविषमुदभूतं कथंभूतादुदधेः संभ्रान्तमीना उज्जतामकरादयश्चयस्मिंस्तस्मात्तिम्यादि
 भिमैस्त्यविशेषैराकुलाच्च १८ विध्वंविधिं संस्तुतोभीतानां सदाशिवप्रपत्तिमाह तद्विषमप्रतिप्रतिक्रियाशून्यमप्रति
 मेवा कुतः उग्रः वेगोयस्य तदेवादिशि शरणं दुःपुत्रैर्जग्मुः १९ त्रिलोक्याभवाय सम्यग्भोगवान्यासह ज्ञेकेला

6

दसमः

मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविधुन्निभ्राजदिलुलितकचः स्रग्धरोरक्तनेत्रः जेज्वैर्दोर्भिर्जगदभय
 देर्दंष्ट्रकैर्गृहीत्वा मध्यागिरिणाऽभिमण्यन्नधोऽधत्तद्रिः १७ निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषमहोत्त्वणं
 हलहलाङ्गमप्रतः संभ्रान्तमीनोन्मकनारिकृष्णपात्तिमिद्विप्राहतिर्मिश्रितकुलात् १८ तदुग्रवेगदिशि दिशमुपय
 धोविलोक्य संसर्पमप्रति भीताः प्रजादुःपुत्रैर्गसैश्च शरणं प्रपन्नमाणाः शरणं सदाशिवं १९ त्रिलोक्यं तदेव वरं त्रि
 लोक्याभवाय देव्याभिमते मुनीनां आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपोजुषाणं स्तुतिभिः प्रणिमुः २० प्र प य चुः देव
 देव महादेव भूतात्मन भूतभावन जाह्नवः शरणं पन्नान् त्रिलोक्यं दहनाद्विधात् २१ त्वमेकः सर्वजगत ईश्वर
 यो वै धर्मोक्षयोः तं त्वमर्चति कुशलाः प्रपन्नातिहरं गुरुम् २२

देवः

संभ्रासीनमपवर्गहेतोस्तपोजुषाणं मुनीनामभिमतं देवदेवं सदाशिवं त्रिलोक्यस्तुतिभिः प्रणिमुः तदुग्रः प्रणिसृष्टः २० स्तुतिमेवाह
 देवत्यादिना व्यक्तकर्मणाऽत्येतेन तत्र परमकारणभूतभगवदसाधारणो धर्मैराप्येतेर्वा तैः स्तुतिः क्रियते इति सर्वमुपप
 न्न रुद्रादिशब्दानां शास्त्रदृष्ट्या रुद्रशरीरकपरमात्मपर्यंतत्वेन वारुदस्य परमात्मावेशावताररूपत्वाद्वासर्वं घटते
 हे देवदेवानामपि देवहे सर्वभूतांतरात्मनो भूतभावन भूतस्रष्टः शरणं गतान् स्मान् त्रिलोक्यं दहतीति तस्मात् कर्तृरि
 त्तुः विधात्रा हि २१ सर्वस्य जगतो वै धर्मो स योस्तु त्वमेक एवेश्वरः तमेव भूते प्रपन्न दुःखहं त्वामेव कुशलाः मुधियः अर्चन्त्या
 राधयन्ति नो दोषश्च त्वं उपायो पदशब्दार्क इत्यभिप्रायेण विशिनष्टि गुरुमिति २२

एवं जलेकस्य पवपुष्पागिरिविभ्रदेवविष्णुः पुनरसुरानसुररूपेणाविशत् कथंभूतः तेषामसुराणां वलं वीर्यं चे रयन्नेधयमानः
तथा देवेन रूपेण देवगणानवलवीर्यादिकमुंजीषयन्नाविशत् नागेन्द्रवासुकिमवोधरूपः निद्रारूपः प्राविशत् ११ अगे
द्रुमुपरिगिरिरूपेण परो गिरिराडिव सहस्रबाहुरेकेन हस्तेन गिरिमाक्रम्य पुनर्दिव्यभितः सुवर्ध्रिः स्त्रादिभिः कर्त्तृभिः सुमनोभिः
पुष्पैः करणैरभिष्टब्धः तस्थे १२ गिरिरूपेण धर्मज्ञो जनेत्रयोर्गिरिनेत्रयोरात्मनि देवासुरेभ्यः प्राविशत् तापरेण परमेण पर
मात्मना समेधिताः समुपोद्धलिताः अतएव मदीकटा देवासुरास्तरसावलेन महाद्रिणा मंदरेण क्षोभितनकाणां च
कै समुहो यस्मिंस्तमब्धिं ममंथुः १३ तथा दशः नेत्राणि च सुखानि च श्वासाश्चाहीन्द्रस्य वासुकेः साहस्रमपरि

अथासुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां वलवीर्यमारयन् उद्धीय देवगणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमवोधरूपः
११ उपर्यजेन्द्रगिरिराडिवान्यभ्रक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः तस्थे दिव्यलभवेन्दुसु खैरभिष्टुवर्ध्रिः सुमनोभि
कृष्टः १२ उपर्यधस्तात्मनि नेत्रजोत्रयोः परेण ते प्राविशत्ता समेधिताः ममंथुरब्धितरसामदीकटामहाद्रिणा क्षो
भितनक्रचक्रं १३ अहीन्द्रसाहस्रकटारद्वन्द्वश्वश्चाग्निधूमाहतवर्चसोः सुराः पौलोमादयः दावाग्निदग्धाः सरलाः पु
यो दावाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् १४ देवांश्च तच्छासति स्वाह त प्रभान् धूम्राणां वरस्त्रग्वरकंचुकानान्
समभ्यवर्षन्मधवक्षशाघनावबुः समुद्रोभ्युपगच्छ वायवः १५ मथ्यमाना न तथा सिंधोर्देवासुरवक्रुणैः पदा
सुधानजा येत निर्ममंथा जितः स्वयम् १६

मिताः कटोरायेद्गादयः तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यां हतं वर्चो येषां तेः सुराः पौलोमादयः दावाग्निदग्धाः सरलाः पु
मविशो वास्तु इवाभवन् १४ देवांश्च मधवक्षशा इन्द्राधीना घना मेघाः समभ्यवर्षन् कथंभूतान् तस्य वासुकेर्यः श्वासः
तस्य शिरवया हना प्रभायेषां धूम्राणां निश्वासा धूमाकान्ये वराणि वस्त्राणि स्त्रग्वराणि कंचुकान्या न तानि च
येषां तान् किंच समुद्रस्योर्मिभिस्तरंगैरुपगच्छाः सेवता वायवः पवनाश्च वबुः प्रसस्तुः १५ यदा देवासुरैर्म
थ्यमाना दय्यव्ये रमते न जायेत तदा भगवान् जितः स्वयमेव निर्ममंथ मथने चकार १६

भा.प्र.वी.
२४

समुद्रास्तवकुक्षिः गिरयः पर्वतास्तस्थि समुद्रायाः सर्वा अधयो वीरुधश्च तव रोमाणि छंदोसि गायत्र्यादि निसाक्षात्तव ससधातवः
हे चयी मयात्मन्येदं प्रचुरमूर्ते सप्रसिद्धो वेदो दितो धर्मः तव हृदयं २८ हे शिष्योपनिषदः तस्य रुषः द्यौरसद्योजातवामदेवेशा
नात्मकं पेचानुवाकाः तव मुखानि सुखव्यापारात्मका इत्यर्थः मुखानि विविचि नष्टि येर्मस्त्रिंशदद्योत्तरमंत्रवर्गः अद्योत्त
रत्रिंशत्तमं चानुवाकं मस्त्रिंशत्तमं चानुवाकं परिच्छेदेनाद्योत्तरत्रिंशत्तमं चानुवाकं चानुवाकं इत्यर्थः हे देवयत्तव प्रकाशं शिवाख्यं प
तिविश्वस्यात्मेश्वरं शतं शिवमच्युतमिति प्रसिद्धं परमात्मतत्त्वं ते तवावस्थितिः प्रस्थाने परमात्मशरीरत्वे तत्तदप्यक्षसिद्धत्वेना
वास्थितमस्तुतितामस्य ३६ अधर्मस्योर्मिषुदंभलोभादितव दृष्ट्याः प्रकाशः अधर्ममयः तव दृष्ट्या भूता इत्यर्थः ये
स्तत्तादिभिर्गुणैर्विसर्गः प्रपंचस्य स्थितानि सत्त्व रजस्तमांसि तव नेत्रत्रये हे देव छंदो मयः गायत्र्यादि छंदः प्रचुरः

कुक्षिः समुद्रा गिरयो स्थि संधारो माणि सर्वा अधिवीरुधस्ते छंदोसि साक्षात्तव ससधातवस्त्रयी मयात्मन
हृदयं सधर्मः २८ मुखानि पेचोपनिषदस्तवेशयेस्त्रिंशदद्योत्तरमंत्रवर्गः यतश्चिवाख्यं परमार्थतत्त्वं दे
वस्त्वयं ज्योतिरवस्थितिस्ति २६ दृष्ट्या त्वधर्मोर्मिषु ये विसर्गो नेत्रत्रये सत्त्व रजस्तमांसि साक्ष्यत्वनः शास्त्र
तस्तवेक्षा छंदो मयो वेदः रुचिः पराणः ३० न ते गिरिजाविल्लोका पाल विरेचिवैकुण्ठ सुरेभ्यः ज्योतिः
परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद्भूतानिरस्तमेदं ३ कामाध्वरत्रिपुरकालगणधनेकभूतदुहः क्षययतः
स्तुतये न तत्ते यस्त्वत्काल इदमात्मकं ते त्वनेत्रवन्निष्कृतिं गुणिरवया भसितं न वेद ३२

ईसरा

पुरातनः अधिवेदः साक्षात्तमनः सर्वज्ञस्यात्मनः शास्त्रप्रयोगस्तव ईसा ३० हे गिरिजाविल्लोका पाल ते तव परं ज्योतिः स्वप्रका
शस्त्वयं विरेचिवैकुण्ठ उपेकः सुरेभ्यः समभिजातं तस्यायं गम्यत्वमित्युति स्तुतिः यद्वा स्वप्रकरणस्य रुद्रशरीरकं परमात्मसु
ति परत्वात् परमात्मस्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वे न तेनापीयतया वगंतुमशक्यत्वादेकं नान्यगम्यत्वमुक्तं ज्योतिर्विचि नष्टि यत्र ज्यो
तिधिरज आदयः आकृतगुणाने सति यद्भूतानिरस्तमेवमनुयादिभेदे ३१ कामाध्वरत्रिपुरकालगणधनेकभूतदुहः क्षययतः
न क्षययतः सहरतः ते तव स्तुतये क्तमादिक्षपणात्मकं कर्म न भवति अत्यत्यमेतदित्यर्थः तदेवैकं विचि नष्टि यो भवो सुग्राह्यते स्वस्य छति
देजगदेत काले स्तनेत्रवन्निष्कृतिं गुणिरवया भसितं भस्मसाग्नाते न वेद न जानातीत्यर्थः ३२

असंधिपार्श्वः १६

१५

शास्त्रं योजित्वा दित्युक्तं शब्दप्रमाराकं शैवेकसमधिगम्य ब्रह्म

प्राणपरीक्षनो जिजीविषाणामासां प्रजानां मे मयाऽभयं विधेयं हि विस्मात्प्रभोः समर्थस्यार्थः कर्तव्यप्रयोजनमेतावानेव कि
 ण्यदीनानां परिपालनं इत्येतावानेव ३८ तथा हि साधवः क्षणभंगुरैः स्तुगर्भमिदं सर्वं स्वकीयेः प्राणैः प्राणिनः पतितिर
 ष्यति किं प्राणरक्षयेत्यत्र आह आत्ममायया भगवन्मायया मोहितेष्वेत एवप्यपरं वद्वैरेषु भूतेषु कथयनेः रूपं कुर्वतः
 पुंसः हे भद्रसर्वान्तरात्मा भगवान्प्रीयते ३९ किंतु प्रीत्या अत आह प्रीत इति प्रपुण्यपूतं हरे प्रीते सति स चराचरो ह्यपि
 प्रीयन्ति तस्मान्नेदं युक्तं भवामि तस्मादिदं गुरुं विधेयं भजे भोक्ष्ये मे मतः प्रजानां स्वस्तिरस्तु अयमनर्थः स्वस्ति शब्दः सुखा यः
 यः कः अत एव प्रयोगात् ४० एवमित्येव भवानीमामं आनु जाप्य विश्वसुखकरो भगवान् रुद्रः तद्विधेजग्धुमरेभोरेभे

आसां प्राणपरीक्षनो विधेयमभयं हि मे एतावद्विप्रभोरर्चो यदीनं परिपालनं ३८ प्राणैः स्वैः प्राणिनः पतिसा
 धवः क्षणभंगुरैः वद्वैरेषु भूतेषु मोहितेष्वामात्ममायया पुंसः रूपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ३९ प्रीते ह
 रौ भगवति प्रीयेत् स चराचरः तस्मादिदं गुरुं भुजे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ४ शु ३ च एवमामं भगवान् भव
 नीं विश्वभावनः तद्विधेजग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्त्वमोदत ४१ ततः करललीकृत्य व्यापि हलाहले विधे अथ
 क्षयन्महादेवः रूपपाभूतभावनः ४२ तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः यच्चकार गले नीले
 तच्च साधोर्विभूषणम् ४३ तथ्यं ते लोकतपेन साधवः प्रायशोजनाः परमाराधनं तद्विपुरुषस्यापि लक्षणम्
 ४४ निःशकर्म तच्छोभोर्देवदेवस्य मीढुषः प्रजादाक्षायणीर्वृक्षावेकुंभश्च शंसन्ति ४५

स्वभावज्ञान्त्वमोदतां जमोदितवती ४१ ततस्त्वनुमोदनानंतरं सर्वतो व्यापि हलाहलाख्यं विधेकरनलीकृत्य करतलमात्र
 परिमितं हृत्वा भूतसुखकरो महादेवः रूपयाऽभक्षयत् ४२ जलकल्मषरूपं विधे स्ववीर्यं स्वबलं तस्यापि रुद्रस्यापि दर्शय
 मास यस्मात्तं रुद्रं गले नीले चकार तच्च नैल्यं साधो रुद्रस्य विशेषेण भूषणमेवाभूत् ४३ कृपालेन नित्यं परिपाटीत्याह
 तथ्यं त इति प्रायशः साधवः साधु कुर्वन्ति परकार्यमिति साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरकार्यसाधनस्वभावः जनाः प्राय
 शो लोकतपेन स्वयमपि तथ्यं तेन तथ्यं मपि तत्खिलांतरात्मनः परमपुरुषस्याराधनं तोषहेतुः ४४ मीढुषः आश्रिता
 शीर्वेषुकस्य शोभोर्देवस्य तद्विषयान् रूपकर्म श्रुत्वा प्रजाः दाक्षायणीवृक्षा च वैकुण्ठो भवावांश्च शंसन्ति प्रशंसितवन्त इत्य
 र्थः ४५

एवं भूतं त्वं मे निन्दति ते मुखो इत्याह मेव त्वोऽमया भवान्मासह चरं तं नितरां कामिने कृत्यं ते प्रत्ययति तथा स्मरणे चरं तमुच्यते
 उपरुचिस्त्रिचकृत्यते कथं भूतमात्मकामाश्रये गुरो विप्रवृत्तिं तो परे धारस्ते हृदि चिंतितं मंथिदं यस्य तथा भूतमपि तस्य
 साभित्तये ते नूनं तवेति तमविदं निति काकुः त्वदीहिते नैव विदुरित्यर्थः अतस्ते हानलजाः गतत्रपाः यानि कानि चित्त
 निदा वचना नितेयं तदुक्तं दान्यायेनेतरस्तु तोता मयमिति भावः ३३ एवं भूतं त्वं ब्रह्मादयो वोढुमेव न प्रभवः किं पुनः
 स्तोतुं वयं तु न सुतरां प्रभव इत्याहुः ततस्मादुक्तं विधत्वा त्वं व स द स नोऽश्विद्वितोः कार्यो व स्थयोऽश्व परस्प विलक्षणस्य भू
 म्नाप्य कस्य तव स्वरूपावगमने स्वरूपावबोधने ब्रह्मादयोऽप्यजसाने प्रभवन्ति किमु तसंस्तवने प्रभवंतीति तत्र वयं कथं प्रभवे
 मः कुतः यतस्तेषां सर्गसर्गविषयाः तत्सर्वं स्रष्टा वयमित्यर्थः अतो यदेतत्तव स्तवप्यस्मच्छक्तिमात्रेण शक्त्यनुसारमात्रेण

३७९

ये त्वात्मा राम गुरुभिर्हृदि चिंतितो मंथिदं चरं तमुच्यते तपसाभित्तये कृत्यं तदुच्यते उपरुचं निरतं स्मरणे ते नूनं मूर्तिमविदं
 स्तवहातलजाः ३३ तनस्य ते स द स नोः परतः परस्य नो जः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूतः ब्रह्मादयः किमु तसं
 स्तवने वयं तु तत्सर्गसर्गविषया अपि शक्तिमात्रेण ३४ एतत्परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर मउनाय हिलोक
 स्य व्यक्तिसिक्तकर्मणः ३५ शु उ च तद्विद्व्यस्य स नं ता सो कथया भूषणीडितः सर्वभूतसु हृदे व इदमाह स तेषां
 याम ३६ म दे उ च अहो वत भवान्यतस्मिन्ना नो यश्च वे श सः श्रीयेदमथ नोऽङ्गात्कोल कूटादुपस्थितं ३७

३२

कृतमित्यर्थः ३४ नन्वेते सर्वे धर्माः त्वदुक्ताः पदमात्मा साधारणः अहं तु प्रत्येयोपचिताधिकारविशेषमाकुञ्च्य जीव इत्यत्राह
 एतदिति हे परमेश्वर ते त्वत्तः परमुत्सृज्य भवमधमे च तत्त्वेन प्रपश्यामः न जानीमः किं तु लोकस्य मउनाय सुरवापादनाय त
 वा व्यक्तकर्मणो व्यक्तिरित्येतत्तु जानीम इत्यर्थः नूनं भवान्यरमात्मा भवतु भावा सर्वस्यापि चिदचिदात्मकस्य जग
 तस्तवात्मकत्वात् तवायतसत्तादिमत्त्वेन तं विना स्व निष्ठ स्वरूप स्वभाव योरभावा तद्दृष्ट्वा तव मेरेव सर्वं स्तुतः
 इति ३५ एवमुक्ते देवः प्रियामाहेत्याह शुकः देवो रुद्रस्तसो प्रजानो तत्काल कूटादुपस्थितं व्यसनं दुःखं वीक्ष्य सर्वं
 तसु हृत्स्थियो सती भवानी इदं ब्रह्ममाहमाह ३६ विषया ने प्रवृत्ते मां इयं प्रिया वारं यदिति शोकयाता मत्तु ज्ञापयन्नाह
 अहो इति सोऽहं अनुर्भिः हे भवानि अहो वत मरुत्कण्डे इदं तत्प्रजानो वेशसे दुःखं पश्य वेशसे वि शंसीरायैर्मथनात् मधु
 भुतं काल कूटख्यं विषं तस्मात्समुपस्थितं संप्राप्तिमित्यर्थः ३७

भा. अ. बी.
२६

मिदि३

ततश्चाप्सर उद्धभुः कथंभूतोः स्वर्णभरणविशेषकंठाः शोभनानिवासोऽसियासांताः स्वर्गतानां सुंदरगतिमिलीलावलोकनेनैव
रमण्यः प्रियाः स्वर्गिणारतिकर्मरसार्थः ६ ततः साक्षाच्छीर्षीर्षीराविरभूत्कथंभूताभगवत्पराभगवदन्याहोकांत्यादिरेऽज
यतीप्रकाशयेती यथासौदामिनीविद्युतवत्सुदामास्तेनैकस्यादिशितासौदामिनी स्फटिकादिमयगिरिभृतेष्वधिकं सुखंतीविद्युदि
वकांत्यादिशोरेऽजयतीत्यर्थः ७ तस्यांरूपादिमहिम्नाक्षिप्तचित्तंयेषांतेसर्वससुरदानवाः स्युहोचक्रुः ८ भगवदसः
स्थितयाश्रियाविलोकितानोदेवादीनीयथापूर्वंसर्वसंपत्प्राप्तिसुराणां तद्विषयं पंचवक्त्रं तस्या अभिषेकादिमहोत्सव
पूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह तस्या इत्यादिना अधोऽसीदित्यतः प्राक्तनेन ग्रैथेन तस्मारमायाउ

9

ततश्चाप्सरसो जातानि ध्रुवकंठाः सुवाससः रमण्यः स्वर्गीणां वत्सुगतिमिलीलावलोकनेः ६ ततश्चावि
रभूत्साक्षाच्छीर्षीर्षीरमाभगवत्पराभगवदन्याहोकांत्यादिरेऽजयतीतिशः कांत्याविद्युत्सौदामिनीयथा ७ तस्यां चक्रुः स्युहोसर्वससुरासु
रमानवाः सुतोदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचित्तसः ८ तस्यांश्चासनमानिन्ये महेन्द्रो महदद्भुतं मर्तिमत्यः सरित्के
ष्टा हेमकुंभैर्जले शुचि ९ अभिषेचनिकाभमिराहरत्सकलौषधीः गावः पंचपवित्राणि वसेतो मधुमाधवो १०
वयः कल्पयोचक्रुः अभिषेकं यथाविधि जगुर्भद्राणि जग्धर्वा न स्पृशन् न तुर्जगुः ११ मेघा मृदंगपणवसुर
जानकजो मुखान् अनादयन् शोखवेणुवीणा तुमलनिखनात् १२ ततो भिविधिविभुर्देवी श्रियं पप्रकां
सती दिगिभाः पूर्णकलशैः सत्कृता कैर्द्विजैरितैः १३ समुद्रः पीतकोशेयवाससी समुपाहरत् वरुणः स्व
जं देजयंती मधुना मत्तवद्दाम १४

पविशना र्यमद्भुतं महद्भुसिंहासनंऽऽग्राणीयसमर्पितवान् जग्धयः सरित्केष्टा देहयुक्ताः सत्यः हेमकुंभैः शुद्धजलमानिन्दिरै ९ भूमिरि
मर्तिमती सत्ताभिषेचनिका अभिषेकोचिता उषधीः सकला आहर सनिने गावस्तु पंचपवित्राणि पंचगव्यान्माजहुवसतोऽस्तुम
र्तिमान्मधुमाधवो चैत्रवेशाखभवफलपुष्पाखुपाहरदित्यनुषंगः पाठोत्तरं द्वे द्वे क्यपिस एवार्थः मधुमासे भ
वमध्वितिवा १० ततश्च वयोभिषेकं यथाविधि अभिषेकोचितविधिं यथावत्कल्पयोचक्रुर्जग्धर्वा भद्राणि मंगलां निजगुः न
यः नयानोस्त्रियः नन्दतुर्जगुश्च ११ मेघा मर्तिमता मृदंगादीन्वाद्ये शोखान् शोखवेणुवीणाश्च अनादयन् तुमलो निःस्वजो येषां
ता मृदंगादींश्च १२ १३ १४

२६

शंभोर्विषयवतः सतोयत्किंचित्प्रस्कन्नेगलितंविषंतच्छ्रिकादयः प्राणैर्जगद्दुः विषौषधः कांतुंडकरवीरादयः दंदश्रुका
 दशानस्वभावाः अन्येनेतवः सर्पणासुकृत्वात् ४६ ३ य स मः ७ इत्येवषोकेणस्त्रेणगरेविषेभक्षितेसतिप्री
 तास्तुमुद्रादानेच्छेन्नादयो वैरोचनादयश्चतरसावलेनसिंधुंममेषुः ततः विद्यादनेतरं हविर्द्विनीमुरभिः काथेनुरभ
 वत् १ तौहविर्द्विनीमग्निहोत्रीदधिघृतादिहविः प्रधानेनाग्निहोत्रादिवैदिककर्मनिष्पादिनीं वृत्तवादिनोऽप्युष
 योजगद्दुः स्वीकृतवतः किमर्थहेनृपदेवयानस्य देवायोऽस्मिन्कर्मणिइतितथा तस्य यज्ञस्य संवाधेनेमेध्यायहविषेप
 यश्चादिहविरर्थः २ ततोहविर्द्विनीमुद्रवानेतरं चंद्रवत्पांडुरः शुभ्रोहयः उच्चैः श्रवाइतिप्रसिद्धः उद्धभव तस्मिन्नुच्चैः अवस

प्रस्कन्नेपिवतः प्राणैर्यत्किंचित्जगद्दुः स्मृतत् वश्रिकाहिविषौषधोदंदश्रुकाश्चयेपरे ४६ ३ श्री द्रा अ
 स्ते स मो यः ७ शु वा पीतेग्रेवषोकेणप्रीतास्त मरदानवाः ममेषुस्तरसासिंधुं हविर्द्विनीततो
 भवत् १ तामग्निहोत्रीमृषयोजगद्दुर्वृत्तवादिनः यज्ञस्य देवयानस्य मेध्यायहविषेनृप २ ततउच्चैः श्र
 वानामहयो भक्षुं द्रपांडुरः तस्मिन् बलिः स्पृहोचक्रेनेन्द्र ईश्वरशिष्या ३ ततऐरावतो नाम वारणे
 त्रौविनिर्गतः दत्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रैर्हरज्जगवतोमहि ४ कौस्तुभारव्यमभूत्तपभरागीमहोदधेः तस्मिन्
 तौ स्पृहोचक्रेवक्षोलेकरतोहरिः ५ ततोभवसाहिजातोऽसुरलोकविभूषणं परवत्यर्चिनोवार्धेः शश्वत्तुविषयाभवा
 न् ६

येईश्वरशिष्यालोभः कार्यो नवोजाजरोषः कामस्तुवस्तुषु इत्याद्युक्तरीत्याशिष्याइन्द्रः स्पृहोचक्रे उच्चैः अवस्युत्पन्नाम
 पिस्पृहोचक्रेभक्तोतचक्रेकिंतु मनस्येवाधादितिभावः अलेस्तुस्पृहोचक्रेप्रसिद्धोऽत्यर्थः ३ ततउच्चैः अवस उदयानेतरं
 रावताख्योवारणेन्द्रः गजश्रेष्ठः विनिर्गतः कथंभूतः भगवतो रुद्रश्च श्वेताद्रैः कैलासस्य महिमहात्म्यशोभां चतुर्भिर्द
 तैः शिखरतुल्यैर्हरन चंद्रवत्पांडुर इत्यनुषंगः ४ ततोवैदिकगता श्रु भवत् अतोहेनृप श्रुभ्रादयो द्यौकरिण्योभवन्
 ततोमहोदधेः कौस्तुभारव्यमभूत्तपभरागीमहिः तस्मिन्महामहोभगवान्हरिः वक्षिस्तोऽलेकरतोनिमित्ते
 स्पृहोचक्रे ५ ततः पारिजातोदधः सुरलोकस्यविभूषणभूतोभवत् कथंभूतः यः शश्वत्तु पदर्थिनः प्र
 र्थः पूरयति पूरयनर्थान् पूरयन् भुविभगवानधीन् पूरयत्यर्थिनामर्थीस्तथाभूत इत्यर्थः ६

कचिन्माकंडेयादेचिरापरस्तिनतुशीलमंगलं चास्ति भवियधर्मशीलत्वादिति भावः कचित्तरप्यस्ति चेदायुषः स्थैर्यं न वेत्ति निश्चयं कुत्रचिद्भवे
 उभयंचिरायुष्टुशीलं चास्ति तथापि सरुद्रादिरमंगलः अमंगलशेषः भगवन्तेजसीकृत्याहयश्चकार्त्स्न्येन सङ्गुणाश्रयं निरवधानि
 रतिशयमेगलमूर्तिर्भगवान्तरुमान्दिकोक्षतेस्वतएव पूर्णत्वादिति भावः २१ एवं स्थितिं विमृश्य परमालक्ष्मीं निरपेक्षमपि सु
 कुंदमेव परंपत्तिं ववे तत्र हेतुं वदन्मुकुंदं विप्रिनिधिं अयमभिचारिणि रनितरसाधारणो मंगलगुणो निर्जैष्ठ स्वकीयेनिह
 पधिकैराश्रयतः आश्रयणादरे सर्वोत्कृष्टं अशुणाश्रये सत्त्वादिप्राकृतगुणानाश्रये च निर्जैराश्रयता गुणाश्रय इति पाठ
 न्तरे तदा निर्जैराश्रयिचारिसङ्गुणैराश्रयतया प्राकृतगुणाश्रये वरं उत्कृष्टे इत्यर्थः सर्वगुणैराश्रयणसौकार्यविहेराश्रय

कचिच्चिरायुर्न हिशीलमंगलं कचित्तरप्यस्ति न वेद्यमायुषः यत्रोभयंकुत्रचसोप्यमंगलः सुमंगलः कश्चनकोक्ष
 तेहिमां २१ एवं विमृश्यायमिचारिसङ्गुणैर्वरं निर्जैकाश्रयतो गुणाश्रयं ववेवरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुंदं
 निरपेक्षमी २२ तस्यासंदेश उशंती नवकंजं मालां माद्यन्मधुवतवरूपगिरोपधुष्टं तस्यो निधायनिक
 टतदुरः स्वधामसत्रीड सासविकसन्नयनेन याता २३ तस्याश्रियः स्त्रिजगतोजनकोजनन्यावक्षो निवासमक
 शेत्यरमं विभूतेः श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणो न निरीक्षणेन यत्र स्थिते धयतसाधिपतीं स्त्रिलोकान् २४ शेषव
 र्ण्यमदेगानोवादिजालो यथक्त्वनः देशगुणानां सस्त्रीणां नृत्यतो गायतामभूत् २५

लीयत्वेनापेक्षितमतएवेक्षितमायुमिच्छाविषयंकुं मुकुंदं वरे ववे २१ उक्तवरणप्रकारमेवाह तस्येति तस्य मुकुंदस्यांशदेशे स्कंधप्रदेशे कम
 नीयोनवकंजमालो निधाय तदुग्रहप्रतीक्षमाणा तस्मी तस्य निकटेन स्थौ कथं भूता मालां माद्यतां मधुपानमत्तानां मधुव
 तानां भमराणां वरुणस्य समुदायस्य गिरोपधुष्टो ध्वेनितौ कथं भूता लक्ष्मीः सत्रीडसासेन विकसन्नयने तेन तस्य भग
 वत उशे वक्षः स्वधामस्याश्रये याता वक्षः स्वाश्रित्वेन प्रतीक्षमाणा सतीत्यर्थः २३ त्रिजगतोजनन्यावक्षस्याश्रित्वं भूता
 श्रयभूतायाः श्रियः त्रिजगज्जनको भगवांस्त्ववक्ष एव परं निवासं स्यान्नमकरोत् यत्र वक्षसि श्रिता श्रीः सकरुणो न निरीक्षणी
 क्षणे न स्वाः प्रजाः साधिपतीं स्त्रिलोकां श्रैधयतां वक्ष्यत २४ तदा शंखादीनां वाद्यानां सस्त्रीणां देवानुगा नो जं धर्वादीनां
 नृत्यतो गायतो पृथक् पृथक् ध्वनिरभूत् २५

विश्वकर्माप्रजापतिः भूयानि सरस्वती हार मजोबलापत्रं नागाश्च कुंडले उपाहरन् १५ ततः कृतमंगलाश्रयाश्रीनदंतो हि
 रेकाप्रमारायसांतोऽस्तसु जपाणिनापरिगृह्णितसमिति तदेव सप्तमस्तकस्याण्णकारसंज्ञाप्रमत्तस्य पुंसः कंठे निपातं परिधेति भावः चत्वार
 कथं भूतासती शोभनयोः कपोलयोः कुंडले प्रचलती यस्मिन् सत्री उपासः यस्मिन् सत्सु शोभनमस्ति सुरं वक्रं दधती १६ तथा चेदं
 नकुं भाष्योऽक्षितो सितं समं निरंतरं वस्तन दधंत च चारु संदरं केशो बोदरं च दधती सत्रीः नृपराणां वल्गुभिर्मधुरैः शिञ्जितै रितस्ततः वि
 सृजती यत्नती हेमलते ववभो १७ तत आत्मनः सस्याः परमाश्रये ध्रुवं नित्यमय निवारिणो नित्याः स्वाभाविकाः संतः कल्याणगुणाय
 स्मिन् निरवद्यं निरस्त हेमगुण एवमते पदं गंधर्वीदि मध्ये विलोकयेती विचारयेती नान्य विदत्त ना पश्यते कचित्का स्य सिद्धो वस्य दशनेन न
 च विंदतेति भावः १८ तदेवाह नूनमिति यस्य रुद्र उकीसः प्रभते स्तपो हित तस्य मन्यु निग्रहस्तु नास्ति नूनमिति निश्चये यस्य तु

भूयानि विविचित्राणि विश्वकर्माप्रजापतिः हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुंडले १५ ततः कृतस्वस्य यनोत्पलस्र
 जैनदक्षिरे फोपरिगृह्णयाणिना चत्वारं वक्रं सुकपोलकुंडले सत्री उपासं दधती सुशोभने १६ स्तनद्वये चारिस्वशोदरे
 समं निरंतरं चेदं नकुं कुमोक्षितं इतस्ततो नृपराणां वल्गुशिञ्जितै रितं सृजती हेमलते वसावभो १७ विलोकयेती निरवद्यमात्मनः
 पदं ध्रुवं चाय निवारि सङ्गुणो गेधर्वयक्षासुरसिद्धचारणा चै विलुये यादिषु नान्य विदत्त १८ नूनं तपो यस्य नृसु निर्जयो
 मानं कचित्तत्र न संगवर्जितं कचित्कस्तस्य न काम निर्जयः किमीश्वरो यः परतो व्याप्रायः १९ कचित्प्रधमोक्ति न भूत
 सो हृदयागः कचित् सोस्ति न मुक्ति कारणं शीर्षं नृपसोस्त्य जवंगमिः कृतं न हि द्वितीयो गण संगवर्जितः २०

गुरुशुकाद्वर्णनमस्ति न तस्य ज्ञाने संगवर्जितं किं तु फलसंगदिश्रुतमेव कश्चिदुल्लादिर्मले स्तथापि न तस्य काम निर्जयोक्ति दुर्गुरेव पत्नी सेनगृहित
 तादिति भावः यः परतो व्याप्रायः पक्षे द्वे प्रवृत्ति श्रयः इकादिः साकं श्रीश्वरः श्रीश्वर एवेति भावः १९ कचित्प्रमादौ धर्मोक्ति
 तथापि न भूतसो हृदमस्ति त्यागः कचित्प्रवृत्ति प्रभृति स्तथापि न तस्य काम निर्जयोक्ति दुर्गुरेव पत्नी सेनगृहित
 वीर्यमस्ति तथापि तदजवेगेन कालवेगेन निष्कृतं परिहृते तु न भवति द्वितीयः भगवतो न्यः कश्चिदपि सनकादिरपि सत्त्वो प्रा
 कृतं गुणसंगवर्जितो न भवति न तदस्ति पृथिव्यं वा दिवि देवे सु वा पुनः सर्वप्रकृतिजै र्वा कृतपदेभिः स्यान्निर्गुणो नित्य
 तरीत्या गुणत्रय निर्वृत्तस्य भगवदव्यस्य कस्यापि जेतोरभावादि भावः २०

वीर्यं ३ पृथग्विनात् ३

भा.प्र.वी.६.
२८

अमृतभाजने तस्मिन्कलशे दैत्यैर्नीयमाने देवा विष्णुसामनसः खिन्नचित्ताः हरिं शरणमाययुः ३५ इत्येदं ज्ञानो देव्यमालो
कमभक्तानां काममिच्छे करोतीति तथा भगवान्मिथो देत्यान्यस्परं कलहोत्पादने न योगमायया मोहिन्या बोधुम्ना कमर्थं साधयिष्या
मि ३६ इतीत्यमुक्तो देवासां त्वयन्हरिस्तत्रैवांतर्द्धधेमिथः कलहमेवाह मिथः तदर्थं मृतनिमित्ते तवः कामस्तद्युक्तानि चे तौ सिये
वां देत्यानां परस्परं कलिः कलहः वभव कलहप्रकारमेवाह अहमिति हे प्रभो राजन् न हं पूर्वमहमेव पूर्वपास्यामि नत्वमित्ये
वं कलिरभूदित्यर्थः ३७ तत्र दुर्वलानां देत्यानामाक्रोशप्रकारमाह देवा अपि स्वममृतभागमर्हन्ति कुतः यतो येपि देवाः
तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः यथा सत्रयागे यथवा यज्ञकास्ते एव अत्विज इति यजमानाभिन्नत्वे कर्तृकैव दुयजमानकै

७१

नीयमानैः सुरैस्तस्मिन्कलशे मृतभाजने विषममनसो देवा हरिं शरणमाययुः ३५ इति तदैव्यमालो कमभगवान्भूत्य कामलं
त माविद्यतमिथो र्धेवः साधयिष्ये स्वमायया ३६ इत्युक्त्वा सां त्वयन् देवास्तत्रैवांतर्द्धधे हरिः मिथः कलिरभूत्तेषां त
दर्थं तव चे तसो अहं पूर्वमहं पूर्वमहं न त्वं नत्वमिति प्रभो ३७ देवाः स्वभागमर्हन्ति ये तुल्यायास हेतवः सत्रयागः
वैतस्मिन्नेषधर्मः सनातनः ३८ इति स्वाप्नप्रत्यवेधस्यै देत्या जातमत्सराः दुर्वलाः प्रवलानां राजन् गृहीतकल
शान्मुहुः ३९ एतस्मिन्तरे विस्तुः सर्वोपायविदीश्वरः योषिद्वयमनिर्द्धयधधारपरमाहुतं ४० प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं
सर्वावयवसुंदरं समानकर्णाभरणं सुकपोलं नसाननम् ४१ नवयौवननिर्द्धतस्तनभारकशोभं सुरवामोदानुर
त्तलिङ्गकारोद्भिन्नलोचनम् ४२ विभ्रत्स्वकेशभारेण मालासुल्लसन्मल्लिको सुग्रीवकं वाभरणं सुसुजो
गदभूषितम् ४३

वसर्वेषां सफलं तद्वदयमेव सनातने धर्मः ३८ इतीत्येदं राजन्स्वानुगृहीतकलशां प्रवलानां देत्यान् दुर्वलां दैत्यैर्नीयमानां सतो मु
हूर्द्धः प्रत्येय न्यवारयन् ३९ एतस्मिन्समये सर्वोपायविदीश्वरानो अरो विस्तुः परमाहुतं केनाप्यदृष्टपूर्वमनिर्द्धय देवादिस्त्रीसजा
तीयत्वेन निर्द्धमशक्तयोषिद्वयधधार ४० तद्वयवयवयतिपेयभिः प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामं सर्वेष्ववयवेषु सुंदरं समानयोः क
रायोराभरणं यस्मिन् सुकपोलं चेतुर्नत नासिके चाननं यस्मिन् ४१ तव यौवननिर्द्धतयोः प्रवृत्तयोः अस्तनयोर्भारेण केशमुद
रयस्मिन्सुखस्या मोदेनातुरत्तानामाली नोदं कारेणोद्भिन्ने चैव लोचने यस्मिन् ४२ उत्कृष्टानि मल्लिका वसुमानि यस्यां तोमाला
स्वकेशभारेण विभ्राणं शोभना ग्रीवयस्मिन्तच्च — कैठे अभरणानि च न तच्छोभन योर्भुजयोरेगदाभ्यां भूषितं ४३

यसि

२८

तथावत्सादयः सर्वविश्वस्य स्रष्टारः सुधाणि वर्धतः विभुं भगवन्तं तस्मिन्मैर्भगवद्गुणप्रतिपादकैरवितथैः सत्सैर्यथावस्थितार्थ
प्रतिपादकैर्नित्यारोपितगुणप्रतिपादकैरित्यर्थः मंत्रैरीडितुमुच्यते २६ देवाः सप्रजापतयः श्रियावलोकिताः श्रीलादिगुणसंपन्नाः
परां निर्दतिमानंदलेभिरे २७ देत्यादानवाश्च यदा लक्ष्म्योपेक्षितास्तदेव देशजानिः सत्त्वानिर्वला अतएव निरुद्योगास्त्यक्तल
जाः लोलुपाविमोहशीलावभवुः २८ अथाश्रिय उक्रमनानंतरं वारुणीवरुणादेवसंयत्तमबीसुराधिदेवता कन्या कमलेश
वलोचनेयस्याः सासीकुक्षभवतां चरुरनुत्तयाते सुराजगद्गुः २९ अथामृतार्थिभिः काप्रयपेदेवासुरैर्मध्यमानापुर
धैः हेराजन्मरमाधुतः पुरुष उदतिव्यदुदभव ३० तं विशिनष्टि दीर्घीपीवरयोर्द्वौ यस्य कंबुवच्छंखवन्त्रिरेखावत्ताच

ब्रह्मरुद्रांगिरो मुख्याः सर्वविश्वसृजो विभुं ईडितुः वितथे मं वैस्तस्मिन्मैः पुण्यवर्षिणः २६ श्रियावलोकित
ता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः श्रीलादिगुणसंपन्ना लेभिरे निर्दतिपरां २७ निःसत्त्वानि लुपाराजन्निरुद्योगाः
गतत्रयाः यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्देत्यादानवाः २८ अथासीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना अश्रु
सजगद्गुस्तां वैहरनुमते न ते २९ अथोदधेर्मध्यमानात्काप्रयपेदेव तार्थिभिः उदतिव्यन्महराजपुरुषः प
रमाधुतः ३० दीर्घीपीवरयोर्द्वौ कंबुग्रीवोरुणेक्षणाः श्यामत्वस्तरुणाः स्वग्रीवसर्वाभरणभूषितः ३१ पीत
वासामहोरस्कः सुमहामणि कुंडलः स्निग्धकुंचितकेशांतः सुभगः सिंहविक्रमः ३२ अमृतापूरी कलशं विश्रद्ध
लयभूषितः ३३ संवेभयवतः साक्षाद्विस्मरंशांशं संभवः धन्वंतरि विरिष्यात आयुर्वेदद्विगुणभाक ३३ तमा
लोकापुराः सर्वकलशचामृताभ्यतं लीप्सतः सर्ववस्तुनिकलशोत्तरसाहरन् ३४

ग्रीवायस्यारुणेऽस्त्रो यस्य मेघरुद्रश्यामः तरुणो युवा स्वग्रीवन्माली सर्वैर्भरुहोरलंक्षितः ३२ पीते वाससी यस्य हृदि पुलमुगो वेशो
यस्य सुमहो निर्गमके मणि मये कुंडले यस्य नीलः कुंचितः कुटिलः केशा नमोऽ ३३ तमा लोकायस्य सः सुभगः सुकुमारः सर्ववयवसुरोवा सि
हस्यविक्रमः पादविभालो यस्य अमृतामृतं तेन शरीरं कलशं विधाताः यत्ने यत्नं कृतः ३२ केशावित्यजाह सरति सा साक्षाद्गवतो हरेशंशो
न संभवी यस्य सनुधन्वंतरि विरिष्यात आयुर्वेदद्विगुणभाक ३३ तमा लोकायस्य सः सुभगः सुकुमारः सर्ववयवसुरोवा सि
सर्ववस्तुनि मथनादुत्पन्नानि लिप्सतोऽमृतेनामृतं संपूर्णं कलशं तदसावलेन ३३ अहरन् हरितवंतः ३४

भा.श्री.
२८

५३

५६

देवैरित्यमुपामंत्रितश्चोदितो मायायो विष्णुपुराणीयसंकल्पोपातस्त्रीवपुर्हरिः प्रहस्यसुंदरेरपांगैरीक्षन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ८ तदेवाह॥
कथं इति हे कश्यपदायाः पुञ्चल्या मयिकथं संगताः अनुमृता ह्यस्मात्पंडितः कदाचिदधिकामिनीषुपुञ्चलीषु विश्वासेन याति
न कुरुते इत्यर्थः ९ हे सुरदिवः शालावकाणां स्वेरिणीनां स्त्रीणां च सरय्या न्यानि त्या न् इति त्यत्वे हे सु वदन् शालावकां स्त्रीणां च
शिनष्टि नवं नवं विचिन्वतामन्वेष्टताम् १० इतीत्यंतस्यामो हिन्याः स्वेलितैः परिहासवचनैः विश्वस्तं मनो येष्वांतेऽसु
राः भावेन केनाप्यभिप्रायेण गंभीरं यथाभवत्येवं हसितवतः अमृतपात्रं च दुदुः ११ ततो मृतभाजनं गृहीत्व योषि
द्वयो हरिरीषस्मिन्नेन शोभांस्तयाजिरावभाषे तदेवाह यदिति क्वचित्साध्वसाधुवामया कृतं यद्यभ्युपेतं युष्माभिरंगीक

१२

शु उ च इत्युपामंत्रितो देवैर्मयायो विष्णुर्हरिः प्रहस्यरुचिरापांगैरिरीक्षन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ८ भ वा वा कथं कश्यपदाया
दाः पुञ्चल्या मयि संगताः विश्वासेन पंडितो जानु कामिनीषु न याति हि ९ शालावकाणां स्त्रीणां च स्वेरिणीनां सुरदिवः
सरय्या न्याहुरनित्यानि नृत्ने नृत्ने विचिन्वतां १० शु उ च इति ते स्वेलितैस्तस्यां श्वस्तमनसा सुराः जरसुभी
वर्गं भीरुदुश्चामृतभाजनम् ११ ततो गृहीत्वा मृतभाजनं हरिर्वभाष ईषस्मिन्नेन शोभांस्तयाजिरा यद्यभ्युपेतं क्व
साध्वसाधुवामया कृतं मया वो विभजे सुधामिमो १२ इत्यभिव्याहृतं तस्यां श्वकण्यां सुरसुंगवाः अप्रमाणं विदस्तस्या
स्तन्ये त्यवमंसत १३ अथोपोष्य कृतस्नानाहुत्वा च हविषानले दत्वा गोविप्रदेवेभ्यः कृतस्वस्त्या यनादिजैः
१४ यथोपजोषं वासोसिपरिधाय हवानिते कुशेषु प्राविशन् सर्वे प्राकृलेभ्यः भिक्षिताः १५ प्राप्नुवन् विष्णुपविष्टे
पुसुरेषु हिरिजेषु च धूपामोदितशालायां जुष्वायो मात्यदीपकैः १६

संस्पृक्षत्संस्पर्शं सुधोवोष्मभ्ये विभजे १२ इतीत्यंतस्यामो हिन्या अभिव्याहृतं वाक्यमाकर्ष्य प्रमाणं तदाक्य निश्चयस्तमजानंतः तथे
ति यथेष्टं कुरु इत्यन्वमंसतानुजकिरे १३ अथ तस्यां अनुजयोपोष्य कृतं स्नानं येः ते सुराः सुराश्च हविषा चरुणां प्रप्लव्य
मिंदुत्वा विप्रेभ्यो भूतेभ्यो न्यभ्यश्रगाः शवादीन्यथा योग्यं दत्वा द्विजैः कृतं कारितं स्वाक्षयनं मंगलाचरणं येष्वां १४ तदे
वासुराः यथोपजोषं यथाप्रीत्यहृतानि नृतनानि सद्यो यं नानि र्मुक्तानि वस्त्याणि वसित्वानि तोभूषिताः सर्वे प्राकृले
पुत्राग्रेषु कुशेषु प्राविशन्नुपविष्टः १५ ततो धूपैरामोदिता यो मात्ये दीपेभ्यः पुष्टाया मले कृता यो दीपिता वां च शा
लायां पूर्वाभिमुखेषु सुरासुरेषु पविष्टेषु ससु १६

२८

विरजो वरेण संवीतः नितेव एव द्वीपः विशालत्वात् न द्वयोर्भायस्यास्तया कां च्या प्रकर्षेण किल सदनुसंदरं यथा भवेत्सेवंचलतोश्चरणयोर्न
 पुरेयस्मिन् ४४ सवीडस्मितेन सह विक्षिप्राकंपिता याभ्रस्तस्या विलासेन सह या न्यवलोका नानितेर्देत्यर्थं यपा नो चेतस्समुद्रसुदुःका
 ममुदीपयन् ४५ इ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 धर्मेण हरंतस्ते देत्यादृशुः १ इष्टावा हो रूपं सौंदर्यं महो धाम द्युतिरहोः स्याद्योषितो नवं वयः इति वदंतः स्ते देत्यास्तां योषितं मुमु
 साभिमुखमागत्य जातहृद्यः संजातकामाः प्रप्रधुः २ प्रश्नप्रकारमेवाह केति हे कंजपलाशादिकालं किं जातीया कुत आग
 ता त्वे किंचि कीर्षसि कुतुमिच्छसि कस्य संवेधि न्यसि वद हे वामोरु नो स्माकं मनोसि मय्यंती वस्ती भयंती ववसे ३ कस्यासी पते ति

विरजो वरेण संवीतः नितेव द्वीपशोभया कां च्या प्रविलसदनुचलचरणान् पुरं ४४ सवीडस्मितविक्षिप्तभ्रविलासावलोक
 नेः देत्यययपचेतस्सुकाममुदीपयन्मुहुः ४५ इ श्री प्रा व म ले म धे मो यः ८ सु उ च ते न्यो न्य
 मसुराः पात्रं हरंतस्त्यक्तसौहृदाः क्षियंतो दस्युधर्मेण स्यायांती ददृशुः स्त्रियं १ अहो रूपमहो धाम प्रहो अस्या नवं
 वयः इति तेतामभिदुत्य पप्रधुर्जातहृद्यः २ देत्या ऊचुः कालं कंजपलाशादिकुतो वा किंचि कीर्षसि कस्यासि
 वद वामोरु मय्यंती व मनोसि नः ३ नवयं त्वामरेर्देत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैः नास्य पर्वीजानी मो लोके श्रेष्ठ कु
 तो नमिः ४ नूनं तं विधिना सुभ्रुप्रेषिता सिशिरिदिग्गा सर्वेन्द्रियमनः प्रीतिविधातुं सद्यो न किम्
 ५ सात्त्वं नः स्पृष्टमानानां मे कवस्तु निमानि नि जातीनां वद वैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ६ वयं कस्य
 पदायादाभ्रातरः कृतपोरुषाः विभज स्वयथा न्यायेनैव भेदो यथा भवेत् ७

मस्माभिः पृष्ठं यत् स्तनकेन चिद्वृष्टं पूर्वेषु चुनेति त्वासमरादिभिरस्य पृष्ठं न जानीम इति न किंतु जानीम एव अमरादिभिरस्य पृ
 पूर्वा कुतो नमिः स्य पृष्ठं पूर्वा भवेति त्यर्थः ४ आस्तो इदं लक्ष्मीं नेषु ईश्वरेणो वकादितमित्याहु नूनं इति हे सुभ्रुशरीरिणामस्मा
 कं सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सद्यो न किं चिद्वृष्टं यत् स्तनकेन चिद्वृष्टं पूर्वेषु चुनेति त्वासमरादिभिरस्य पृष्ठं न जानीम इति न किंतु जानीम एव अमरादिभिरस्य पृ
 तेत्यर्थः ५ हेमानिन्यत्रैकस्मिन् वस्तुन्य मृतं निमित्तं स्पृष्टमानानां वस्त्वरमभिभवतो वद वैराणां जातीनामस्माकं हे
 मध्यमे संधिं कुरु सम्यग्विभजस्विति ६ कस्य पस्य दायादाः पुत्राः भ्रातरश्चा धुन्ती कृतं पोरुषं कलेह निमित्तं ये स्ते वयं
 मती यथा न्यायेनैव भेदो यथा भवेत् ७

३०

च।

देवलिङ्गेन देवताविशेषाणां प्रतिष्ठानः तिरोधापितात्मवेषः स्वर्भानुः राहुः देवानो यं तौ प्रविष्टः सोमममृतमपि वत् चंद्रार्कभ्यां संचितो हरिः २४
सोमपि वत् स्वर्भानोः शिरः सुरस्ये वधारायस्पतेन चक्रे एजहार चिच्छेद तस्य स्वर्भानो कवेधः सुधया प्राविष्टोऽसंस्पृष्टोऽपतत् अमृतस्य कंठदधोनिः
सुराणां सर्वमेव शिरसः छिन्नत्वादमृतमस्य शोभावाकवेधः पतितः २५ शिरस्त्वमृतमस्य शोभममृतं प्रापः अजो बुद्धिमान् महमचीकृतपत् अकल्पयत्
सूर्यादिवहारेणापाणिनां मुमांशुन सूचकं गृहमचीकरदित्यर्थः यस्तु ग्रहत्वं प्रापितो राहोर्भूद्वैरधीः चंद्रार्कचक्षिधावति २६ देवैरमृते पीतप्राये।
सति प्रायगृहणादमृतस्यावशेषः सच्यते लोकनावनः लोकपालनो न गवान् विभुरसुरे द्वाणां पश्यतां सतां स्वरूपं स्वकीयेषु सचं स्तपजगृहे

७३

देवलिङ्गप्रतिष्ठानः स्वर्भानुर्देवसंसदि प्रविष्टः सोममपि वत् चंद्रार्कभ्यां च संचितः २४ चक्रेण कुरधरे एजहार पिवतः शिरः
हरिस्तस्य कवेधस्तु सुधया प्राविष्टोऽपतत् २५ शिरस्त्वमृतं प्रापः अजो बुद्धिमान् महमचीकृतपत् यस्तु पर्वणि चंद्रार्क।
वक्षिधावति वैरधी २६ पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवानलोकनावनः पश्यतामसुरे द्वाणां स्वरूपं जगृहे हरिः २७ एवं
सुरासुरगणाः समदेषा कालहेतुर्धर्ममतयोपि फले विकल्पाः तत्रामृतं सुरगणाः फलमंजसा पुर्यत्पादयं
कजरजः श्रुयणा न्नदैत्याः २८

स।

गृहीतवान् भृगवंतमेवाश्रितानामेवोद्यमं फलेनान्येवामित्येवमारब्धानतात्पर्यमाह एवमिति इत्यं समास्तुत्या देशादयो येषां ता
दृशाः अपि तत्र देशः तीरोदधिर्तीरकालो मथनसमयः हेतुर्मंदरादिगाममथनस्यार्थः अमृतस्य प्रयोजनं कर्ममथनानुकूलं मति
रन्योन्यमेकप्रयोजनविषया एवं विद्या अपि फले विकल्पाः फलवैषम्यं वंतो बभूवुः केषां चित्फलमपरेषां नेति द्वैषम्यमभवत्
त्यर्थः तदेवाह तत्र देवासुराणामप्येदेव गणा एवामृतस्य फलमंजसा सुरैकानां प्रापुः कुतः यस्य भावतः यादप्यं कजयोरजसः श्रुय
णात्तश्चाश्रयणात् हेतोः देसाः न प्रापुस्तदनाश्रयणादिति भावः २८

अथ तस्यां शालायां हेनरे अमृतकलशः पाणौ यस्याः समेति-या विवेश कथं भूता करस्य करभो वदि-करभसदृशो सुवृत्तौ कृतपस्याः सा उशक्तमनी
 यडुकूलं मलिस्तेन आलीत देन विशालया आल्यालसा मेदो गतिर्यस्याः पाठोतरे करभसदृशयो रूवौलं सडुकूलं यस्याः सा चासौ श्री
 लीत देना लसा गतिर्यस्याः सा च मदेन विहृले क्षिणी यस्याः कनकनपुराणि शिजितेन कूजती ध्वनयती कुंभा विवृल्लनो यस्याः सा १७
 तो श्रीसखी अयमिव स्थितौ श्रीसखी नीवा भगव पूयत्वा कनक मये कुंडले यस्याः सा चो सो चारवः कर्णादयो यस्याः सा च नो वि
 गलितः विस्त्रसः स्तनपदिकाया अं तो यस्यास्तो परदेवता रूपा तो सेवीक्ष्य देवा सुराः तस्या उत्सववीक्षणेन संमुमुहुः १८ एवैता
 वनो हयित्वा यत्कृतं वोस्तदाह त्रिभिः असुराणां मित्रि स्वभावतः कुराणां मसुराणां सुधादाने सपी एणोक्षीरं वा न्याय्यं मत्वा तो
 सुधामसुरेभ्यो नयभजदभ्युतः यतो सा वाश्रितान् आदेयतीति तथा अयं भावः देत्येर्मदाये साध्वसाधुवासर्वमनुमतमेवमाश्रितान् देवी

तस्यां नरेक करभोरुह सडुकूलं श्रीलीत गलसगतिर्मदविहृल्लाक्षी सा कूजती कनकनपुराणि शिजितेन कुंभस्तनी कलशपाणि रथा
 विवेश १७ तो श्रीसखी कनकं डले चारु कर्णा नासा कपोलपदौ परदेवता रूपां सेवीक्ष्य संमुमुहुः स्मितवीक्षणेन देवा सुरा विगलितस्तन
 पदिको तो १८ असुराणां सुधादाने सपी एणोक्षीरं वा न्याय्यं मत्वा तो
 गत्यतिः तो श्रीपवेशया मास स्वा सुखा सुचपत्तिषु २० देत्या नृगृहीत कलशो वं च मनुपसेचरेः दूरस्था न्याय
 यामास जरा मसुरा सुरा २१ ते पालयेतः समये मसुराः त्वकृतं नृप तस्मीमास कृतस्नेहाः स्त्री विवाद नृगु
 पस्या २२ तस्यां कृताति प्रणयाः प्रणया पाय कतराः २३ मानेन या कदा नोचुः किंच न विप्रियम् २३

नेव सुधापाययिष्यामि किंच तेर्यया न्यायं विभजस्वेत्युक्तं तेभ्यः कुरेभ्यो नृप न न्याय्यमतस्तेभ्यो न दास्यामीति १६ उभयेषां पंक्तीः
 एषां कुरेभ्यो नृप न न्याय्यमतस्तेभ्यो न दास्यामीति १६ उभयेषां पंक्तीः
 नृप्रियवाक्पादिभिः देत्या नृचैव यद्दूरस्था नृप्रिय देवानेव सुधापायया मास २० गृहीत कलशः भगवानुपसेचरेः समीपगमनं वदुमा
 कृतमनुसन्नाम हस्तिपर्वकृतसंकेत पालयेतः देवपकृतस्तस्यां स्निहयेत्तादृशं स्त्री विवादसंजुगुषितं तथा च तस्मीमेवास
 नृ २२ तस्यां कृतः प्रणयः अस्ति स्नेहः प्रणयापायेन कातरा भीतः एते तावत्कथं एतः पर्व किंचिदपि वं नृप येन धीराः क्षणं
 प्रतीक्षन्त्ये इत्यादि वदुमानेन निर्ययिताश्च किंचिदपि विप्रियं नोचुः समयया लना दिखद्भिरेतैः कारतौरप्रियं किंचिद
 विनोचुः किंतु तस्मीमास न्नित्यर्थः २३

तत्ररथादयोरथादिभिरेवर्द्धसंयुगे सजुंतयुयत्सया संगतावभूयः ८ नवदेवेष्टमुरेष्टकेचिदुडा उडादिभिर्वीहनेरभियुयुः गोरमुरेति
 अथैरित्यस्य विशेषणं रक्तमुखे वानरमुखेरित्यर्थः हरिभिः सिंहैः ९ तिग्मिगिलैर्मत्स्यविशेषैः गोभिर्धुनुभिः अर्धवलीवर्देरवैवगाव
 लीवर्द्व्यायः प्रदर्शितः १० शिवाः प्रगालविशेषाः तामिर्वस्तेमैवैः ११ जले स्थलेखे आकाशे गच्छतीति तथा तैर्विस्तृत
 विग्रहैः सत्त्वैर्जंतुभिर्वीहनेभूतैरुभयोर्देवाभिरसंवेधिनोः सेनयोरप्यतः १२ हराजश्चित्रध्वजपटेः सु
 भ्रैरमलैर्महाधनैरनर्घैर्वज्रदेदैर्वातपनैस्तथा यजनैर्वह्निचामरैः १३ वातेनोद्धतैरुत्तरीयेरुस्तीक्ष्णैर्ध्वजैः कवचैः सप्त
 षोडशविशदैः निघर्षणेन निर्मलीकृतैः सूर्यरश्मिभिर्नितरां स्फुरद्भिः शस्त्रैश्च १४ वीराणां मालाभिश्च देवा सुराणां ध्वजिभ्यो

रथिनोरथिभिस्तत्रपत्तिभिः सहपत्तयः स्यादयोरभाज्जैः समसजुंतसंयुगे ८ उद्यैः केचिदिभैः केचिदपरोभययुः खरैः
 केचिजोरमृगेऽथैर्धुनिभिर्हरिभिर्नैटाः ९ प्रध्वैः कर्कटैर्द्वैर्योश्चनभासैस्तिग्मिगलैः सरभैर्महीषैः स्वर्गैर्गोवैषै
 गवयारूतैः १० शिवाभिरावुभिः केचित्कलाशैः शशैर्नरैः वस्त्रैरेकेकस्मिन्सारेहैर्नयेचैश्चकरैः ११ अने
 जलस्थलरवगैः सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः सेनयोरुभयोरान्विविधुस्तेयतोयतः १२ चित्रध्वजपटेराजन्नातपत्रैः
 सितामलैः सप्तधनैर्वज्रदेदैर्व्यजनैर्वह्निचामरैः १३ वातेनोद्धतैरुत्तरीयेरुस्तीक्ष्णैर्ध्वजैर्ध्वजैः स्फुरद्भिर्विश
 दैः शस्त्रैः सुतसंस्पर्शिमभिः १४ देवदानववीराणां ध्वजिभ्यो पांडुनेदन रेजनुवीरमालाभिर्वीरसामिधसागरैः १५ वै
 रोचनिबलिः संख्यसौः सुराणां चमपत्तिः १६ यानैर्वैरायसंजामकामजंमनिर्मितं १६ सर्वसंश्रामिकोपेनं सर्वा
 अर्धमयेप्रभो अग्रतर्क्यमनिर्देश्येदृश्यमानमदर्शनम् १७ आस्थितस्तद्धिमानान्म्यसर्वनीकाद्यपेकृतः वात
 ध्वजनैश्च जाग्रैरेजे चैवद्रवोदये १८ प२

सेनेरेजनु यथायादसौ मालाभिः सागरोसमुद्रोतकतः १५ समुराणां याचसुः सेनावस्थाः पत्तिर्वैरोचनोवस्तिर्वैरायसायं यानैर्विमानमा
 स्थितश्चिच्छित्तुदद्ये उदयनिरोस्थितश्चैवद्रवरेजे यानैर्विशिष्टवि कामजं यथे छेगच्छतीति तथा मयेन निर्मितं १६ सर्वैः संधामसाध
 नेरस्त्रशस्त्रादिभिर्मुक्तैः सर्वैः धामप्याश्च व्यकंमहद्विडलमग्रतर्क्यविमानोत्तरयोजात्तयत्वेन तर्कितुमशक्यमनिर्देश्यमनियतप्रदेशाकस्या
 नत्वेन क्वचिद्देशनियमेन स्थितमिति निर्दिष्टमशक्यं क्वचिदृश्यमानमपि पुनरदर्शनमदृश्यं द्रुमशक्यतेजस्वित्वादिमानश्च
 छे तदास्थितः इत्यन्वयः कथंभूतः सर्वैः सेनाधिपतिभिर्जेनैश्चतं कृतः तस्यवत्तैः समंताद्यूयानां पतयाः सुराः स्वयानैः सहस
 नपरिहृत्यतस्थुः १८

किंचयदिति असुः प्राणाः वसुधने देहात्मजादिषु निमित्तसु देहाद्यर्थे नभिः प्राणादिभिः यद्युज्यते यन्नियतेत्यर्थः तदेतदस्यार्थं शा
खानिधेवनवधार्थमेव कुतः पृथक्का तस्य कर्मणो ममता पृथगभिमान गर्भत्वात् तैरेव प्राणादिभिर्यन्त्रियते सर्वतरात्मनो भगवतः
सर्वकारणस्य प्रीतये तनु सन्महाफलं भवति कुतोऽप्यथक्ता सर्वतरात्मतया सर्वमूलकतया च सर्वत्रानुस्यूतत्वात् तत्र दृष्टांतः पतरो
र्मले सेचने यथा सर्वस्य शाखास्त्वादायैरपि भवति तद्वत् यथा पृथक्कादप्यथक्कादिति चल्पोपेयं च मी देहात्मा हीनो पृथक्कामालोच्य
वलात्मकत्वं पश्यन्ने वलं देहाद्यर्थे प्राणादिभिर्यन्त्रियते कर्म तद्विफलं वलात्मकत्वमालोच्य तदारोधनं बुद्ध्या तु कृतं लौकिकम
पि कर्म सफलमेवेत्यर्थः २६ इत्य मे व ध्या ६ समदेशकाल हेत्वर्थं कर्म मतीनामपि भगवत म श्रितानां न केवलं फ

ना

यद्युज्यते सवसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्मजादिषु नभिस्तदस्य पृथक्कात् तैरेव सद्भवति यन्नियते पृथक्कात् सर्वस्य तद
वति मूलनिधेवनं यत् २६ इ श्री ज्ञा ते ए स्त्वं न मो यः ६ शु उ च इति दानव देते यानां विद
न्मते न प युक्ताः कर्माणि यत्नां प्रवासां देव पराङ्मुखः १ साधयित्वा मते राजन्याययित्वा स्य कान्तुरान् पश्यतो
सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः २ सपत्नानां पराम्यं विदुष्टाते दिति नंदनाः अमृष्यमाणा उल्लेखं देवान् असुद्यतां
धाः ३ ततः सुरगणाः सर्वसुधया पीतये धिताः प्रतिसेयुयुधुः प्रस्त्रेरस्त्रे नीरायणा श्रयाः ४ तत्र देवा सुरो ना
मरणाः परमदारुणाः रोधस्युदन्तौ राजंस्तु मलोसे म हर्षणः ५ तत्राज्यो न्य सपत्ना लोसे रथ मनसोरणे स
मासाद्या सिभिर्वीर्ये निजं प्रविधिधा युधे ६ शखतुर्थं मदं गानां भेरी उमहृतां महान् हस्तश्चरथपत्नीनां नदतां निःस्वनो भवत्

आप्राप्तिरेव प्रत्युत प्राणानि ज्ञेति वक्तुमशक्यं तालाभप्रयुक्तसंभारणं देवानां देवैः सह उदमाह ध्याय ह्येन हेन पेस्यं दानवा देते यानां प्रामतेना
विदन्ने लब्धवतः तत्र हेतुवदन्ति शिनिष्टिमध्यन कर्मणि युक्ता दत्तं कृत्वा पत्नवं तोपि धासु देव पराङ्मुखः अतो ना विदन्ति त
र्थः १ हे राजन इत्वं भगवान्मते साधयित्वा स्वाश्रितां सुराणां ययित्वा सर्वभूतानां पश्यतो गरुडवाहनः स न जगाम २ ततः स प
त्नानां देवानां पराम्यं विदुष्टाते देव्या अ सहमानाः सेवः ३ उता युधाः देवा अ सु पितृभ्यो दुधुः ३ ततः सुरगणा अपि पीतया सुधया
स्तिवलाः नारायणा पराधया श्रयाः प्रतिसेयुयुधुः ४ तत्रोदन्तः क्षीरं स्त्री दे देवा सुर इति प्रतिदः परमदारुणातिभीषणा
स्तु मलः संकुलः पश्यतोऽप्यलवतो च रोम हर्षणः रोजो जमज न कोरणः सेया मो वधव ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

म.प्र.वी ३२ वातापिसहित इत्यलः वस्त्रपुत्रैर्मरीच्यादिभिः हेः रिंदम ३२ मातृभिर्वास्यादिभिः सप्रभिः सह उत्कलो नुरः उशनसाशुकेण नरकेणा
 ३२ सुरेणा ३३ कालेयैः कालकेयैः ३४ एवं इत्यामाजौ युधे तएतेसुरासुराश्रयाः हंहेनसंधीभया युध्यमानाः परस्परं समीपमेव
 जेतुमिच्छवस्तीक्ष्णोः शरादिभिर्वलिना न्योन्यमाजघ्नुः ३५ ३६ गजादयः आशिरुतीत्याशिरुसैः सहिता अन्ये च वाहानाना
 विधाः खडिताः निष्कतानितरां छिन्नाः बाह्यादयो येषां ते वभ्रुवः तत्रैवासः निधेगः तनुत्रं कवचं ३७ तेषां देवादी
 नोपदाघातैरथांगैश्चूर्णिता दयोधनाद्युद्धभूमेरुत्थितोरेणुरुत्थगोनिविडः दिशः खंस्वर्ग्यं च द्यादयमप्यन्यवर्त्तते

75

वृषाकपिस्तुः संभेरा महिषेण विभावसुः इत्यलः सह वातापिर्ब्रह्मपुत्रैरर्दिंदम ३२ कामदेवेन दुर्मर्षः उत्कलो मातृभिः
 सह वस्त्रपुत्रैश्चाशनसानरकेण शनैश्चरः ३३ मरुतो निवातकवचैः कालेयैर्वसवो मराः विश्वेदेवास्तुपोलौमे
 रुद्राः कौधवशोः सह ३४ तएवमाजावसुराः सुरेन्द्रा हंहेन संहत्य युध्यमानाः अन्योन्यमासाद्य निजघ्नुरोजसाजिगीष
 वस्तीक्ष्णा शरासितो मरैः ३५ भुशुंडिभिश्चक्रादधिपट्टिशैः शक्रपुल्लुकैः प्रास परश्च धेरपि निस्त्रिंशभह्नैः प
 रिधैः समुद्रैः सभिर्दिपालैश्च शिरोसिचिधिदुः ३६ गजास्तुंगाः सुरणाः पदातयः सारोहवायविविधा विते
 डिताः निष्कतबाहू रशिरोधरा घ्नयन्निध्वजे द्यासतनुत्रभवराः ३७ तेषां पदाघात रथांगचूर्णिता दयोधना
 दुरुत्थगो उत्थितस्तदा रेणुदिशः खंघुमणिं च द्यादयम्यवर्त्ततां सुकसृतिभिः परितुतात् ३८ शिरोभिर्दुहृतकिरीटकुंडलैः
 संरंभदग्भिः परिदृष्टदंष्ट्रैः महाभुजैः साभरणैः सहाय्यैः साप्रास्तताः भुकरभो रुभिर्वभौ ३९ कवचास्तत्रचोत्पेतुः
 पतितस्वशिरोक्षिभिः उद्यतायुधदोर्दंडैश्चाधवैर्तोभयाम्धे ४०

प्रकृतता २

निहतैरेव वदन् नयोधने विशिनष्टि अस्तकसृतिभिः रुधिरप्रसवोपैः परितः सुतास्तित्तात् ३८ सायुद्धभूमिः शिरोभिर्महाभुजैः करभ
 सहशोरुभिश्च प्राटता सतीवभैः शिरोसिचिधिनष्टि उत्सिन्नानि किरीटादीनि येभ्यः संरंभयुक्ता दृष्टो येषु परिदृष्टा दंतैरधरोक्ष
 येषु तैः भुजान्विशिनष्टि साभरणैः सहाय्यै रिति ३९ किंच कवचा इति तत्र मध्ये युद्धे पतितानि यानि स्वशिरोसि त्व
 तैरक्षिभिः पश्यंतः कवचाः शिरोरहितदेहाः उत्पेतुः कथं भक्ताः उद्यता न्यायुधानि येस्तैर्दोर्दंडैर्भुजदंडैः सह भटा इव स्थि
 ताः महा मध्ये इति पावनतरम वलैः परक्रममाह वलिरिति ४०

यथ्यपतीनेवकोऽस्तिनिर्दिष्टि नमुचिप्रति १६ २२ तएतेसर्वेसोमस्यामृतस्यालब्धोभागोयैःकेवलंक्लेशमात्रं प्राप्ताः संतः पूर्वैरणमुखे
वदुशोनिर्जिताः अमरायेति २३ सिंहनादेविमुर्वतः कुर्वतः मरुत रवोयेवातान शंखान्धुः ध्वनयामासुः एवमुक्तान् शङ्खनसुरान् दृष्ट्वा
स्वराद्वलमिच्छिः नितशंकुपितः २४ दिक्कुरिणमैवतमधिकरूढः वियत्पाकाशेवस्थितशेषः कमिवस्त्रवैतिधस्त्रवणानि यस्मिन्
दधारसादृश्यमनेनाभिप्रेतं तेउदयादिमारूढोहयतिः सूर्योयथानहत २५ तस्येन्द्रस्यसर्वतःपरितोदेवानानाविधान्यामुधासीति येषांते
आसेस्तं परिवेष्ट्य तस्युः स्वगणैः सहिताः वाद्यादयो लोकपालाः २६ तेदेवाद्यसुराज्जान्योन्यमभिसुरवसमीपमागत्य परस्परंक्षि

तस्यासन्सर्वतोयानैर्युष्माज्जपतयोसुराः नमुचिः शंखरो वाणो विप्रचित्तिरयोमुखः १६ द्विर्द्वीकालनाभौयप्रहेतिहतिरित्यलः
शकुनिर्भूतसेतापोवज्रदेष्टा विरोचनः २० हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलो मेघदुंदुभिः तारकश्चक्रदृक्चैभोनिशुभो जैभउत्कलः २१
अरिष्टो रियनेमिश्चमयश्च त्रिपुराधिपः अन्येपोलोमकालैयानिवातकवेचादयः २२ अलब्धभागाः सोमस्य के
वलंक्लेशभाजिनः सर्वएतेरणमुखवदुशो निर्जितामराः २३ सिंहनादेविमुर्वतः शंखान्धुः ध्वनयामासुः एवमुक्तान् शङ्खनसुरान् दृष्ट्वा सपत्नानुत्ति
कान् वलभित्कपितोभृशः २४ एरावतदिक्कुरिणमारूढो जयति स्वरान् यथास्त्रवत्स्त्रवणमुदयादिमहर्षतिः २५ तस्या
सन्सर्वतोदेवानानावाहृध्वजायुधाः लोकपालाः सहगणैर्वीर्यगिनवरुणादयः २६ तेन्योन्यमभिसंस्त्याक्षयं तोना मभि
मिथः आकूपतोविशंतोत्रेययुधैर्द्वयोधिनाः २७ युयोधवलिदिक्कुरातारकेणगुह्येस्वत वरुणो हतिना युध्यन्मिजो राजन्वहति
गो २८ यमसुकालनाभेनविश्वकर्म्मामयेन वै शंखशेयुधैस्त्वष्टासवित्रानुविरोचनः २९ अपराजितेन नमुचिरश्चिने
कसपर्वणा सूर्यो वलिसुतैर्देवो वाशज्येष्ठशतैश्च ३० राहुना चेतयाक्षेमः पुलोन्नायुयुधेनिलः निशुभश्चैभोदेवीभद्रका
लोतरस्त्रिनी ३१

पतस्तिरस्कुर्वतः नामभिराहूयतः विशंतश्चाग्नेर्देवयोधिनायुयुधुः २७ बंक्षने वाहयुयोधेत्सादिभिः सप्रभिः वलिर्वैरोचनिः इंद्रे
रासहृतारकेणासुरेणगुहः कुमारः अस्यतायुध्यतेत्यर्थः हेराजन्मिबः प्रहेतिना युध्यत २८ विरोचनः वलैः पितान्योवा
दैत्यः २९ सूर्यो देव एक एव बलैः सुतैः वाणैर्जपेद्येषां तैः शतसंख्याकैरयुध्यतेत्यर्थः ३० सोमश्च इंद्रः पुलोन्ना देवो
नानिलो वायुरयुध्यत निशुभश्चैभो देवास्तान्तरास्त्रिनी चतवती भद्रकाली देवयुध्यत ३१ रामयजमानोसु

भी.श्री.जी.

33

उत्तसती५

ततः सर्वतश्चतुर्दिषु समुद्रः प्रत्यदृश्यते देवैरिति शेषः कथं भूत उदेलः मर्यादातिगः प्रचंडैर्महीरुतैरुद्धैस्तरेगैरावर्तैश्चभीषणः ५१ यथा
वलिना एव मन्त्रेण महा माये रत्नस्य गतिभिर्बुद्धे माया सुसम्माना सुसस्तीषु सुरसैनिका विवेदुः विविता धभवः ५२ हेन्यप्यत्र यदा
इन्द्रादयस्तत्प्रतिविधिं मायाप्रतिक्रियां न विदुस्तत्तैर्भगवान् विष्णुभावनः प्रादुरभूत् ५३ कथं भूतः प्रादुर्भवत्सत्राह तत्तदिति
ततः प्रादुर्भूतानंतरं गुरुदस्यां सेतुं धे कृतौ निहिता वधिपल्लवौ येन पिशंगं वा सो वस्त्वयस्य नवकं जे इव लोचने यस्या
षा वा मुधमुक्ता वाहवो यस्य श्रीश्रुकोस्तु भगवान् इयं किरीटचकुंडले च उल्लसन्ति श्रीकोस्तुभादीनि यस्मिन्निवभूतोऽ
दृश्यतेति पूर्वोक्तं च ५४ ततः किमुत आह तस्मिन् भगवति प्रविष्टे आविर्भूते सति असुराणां कूटकर्म मंत्रादिप्रयोगे

यस्य

26

ततः समुद्र उदेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत प्रचंडवातैरुद्धत तरंगवर्तभीषणः ५५ एवं देवैर्महा माये रत्नस्य गतिभीषणोः
सम्माना सुमाया सुविवेदुः सुरसैनिकाः ५६ नतप्रतिविधिं यत्र विदुरिन्द्रादयो न्य ध्यातः प्रादुरभूत् तत्र भगवान् विष्णुभा
वनः ५७ ततः सुपलांसकृतो ध्रुपल्लवः पिशंगं वासानवकं जलोचनः अदृश्यतां वा मुधवाडुरुल्लसत्तु श्रीकोस्तुभा नर्ध
किरीटकुंडलः ५८ तस्मिन् प्रविष्टेः सुरकूटकर्मजा माया विनेशु महिनामहीयसः त्विषो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिः
समृतिः सर्वविषदिमोक्षणं ५९ दृष्ट्वा मध्ये गुरुदवाहमिभारि वाह आविध्यं शूलमहिना दयकालनेमिः तस्मीजयागरुड
मूर्द्धिपतं गृहीत्वा तेनाहनन्तपसवाहमरिं अधीशः ५६

गः तस्माज्जाताः सर्वो माया महीयसो नेकमाया विनाशकस्य भवतो महि नैव विनेशुर्विनष्टावभवः यथा प्रतिबोधेनागरे आग
ते स्वप्नो नश्यति तद्वदित्यर्थः हियतः हरेः स्मृतिरेव सर्वसो विषदो विमोक्षणमपहंत किमुत भगवत्प्रादुर्भावः आपदं हरं तत्तिव
कथमिति भावः ५५ मध्ये युद्धे गुरुदवाहं भगवंतं दृष्ट्वा इभारि वाहः सिंहवाहनः कालनेमिरसुरः शूलमाविध्य भ्रामयित्वा
ऽहिनो जिह्वय तन्नरुदस्य मूर्द्ध्यापतच्छूलं गृहीत्वा हेन्यप तेनैव शूलेन अधीशस्त्रिलोकेशो भगवान् सवाहमिभारि
वाहनसाहितमरिं शत्रुं कालनेमिमहनद्धतवान् इत्यर्थः ५६

३३

वलिदेशभिः शरैरिन्द्रविभिरेव तं चतुर्भिश्चतुरो वा एनेशवत पादरक्षकानेके न शरेणा रोहं यं तारमार्द्यदपीडयत् ४१ सशक्रस्ता
 नापततः शरानसंप्राप्ता नेवतावद्विनिशितेभ्यः शरैः प्रहसन्निवृत्तीघ्रविक्रमः धनुर्विधाकुशलश्चिद्ये ४२ तस्यैकस्यतदु
 तमं धनुः कोशलं कर्मवीक्ष्यदुर्मेघोऽसहमानो वलिः शक्तिमाददे गृहीतवान्प्रयोक्तुमिति शिवः महोत्काया इव भाषया
 स्तोत्रं जलं ती शक्तिं करस्थामेव हरिर्निद्रश्चिद्ये ४३ ततो वलिर्यद्यच्छूलोदिकं शस्त्रमाददेत् सर्वसमर्थः इन्द्रश्चिद्ये ४४
 अथासुरो वलिः स्वयंतिरोहित आसुरीमायां ससर्ज कीदृशीं दत्ततामेव दर्शयति तत इति सर्वैः षड्भिः देवभोसुरसौम्यस्योप
 रिष्ठाच्छूलोद्भिर्मयिकः प्रादुर्वन्व ४५ तस्माच्छूलोत्तरवोदहमानिपेभुः कथं भूताः दवाग्निना दह्यमानास्तथा टंकं तीक्ष्णाग्निः

पिस्वर

वलिर्महेन्द्रशभिश्चिभिरेव तं शरैः चतुर्भिश्चतुरो वा एनेके नारोहमार्द्ययत् ४१ ततानापततः शक्रस्तावद्विः शीघ्रविक्रमः
 चिद्ये निशितेभ्यः शरैः संप्राप्ता न सन्निव ४२ तस्यैकस्य तमं धनुः कोशलं कर्मवीक्ष्यदुर्मेघोऽसहमानो वलिः शक्तिमाददे
 गृहीतवान्प्रयोक्तुमिति शिवः महोत्काया इव भाषया स्तोत्रं जलं ती शक्तिं करस्थामेव हरिर्निद्रश्चिद्ये ४३ ततो वलिर्यद्यच्छूलोदिकं
 शस्त्रमाददेत् सर्वसमर्थः इन्द्रश्चिद्ये ४४ अथासुरो वलिः स्वयंतिरोहित आसुरीमायां ससर्ज कीदृशीं दत्ततामेव दर्शयति तत इति सर्वैः
 षड्भिः देवभोसुरसौम्यस्योप रिष्ठाच्छूलोद्भिर्मयिकः प्रादुर्वन्व ४५ तस्माच्छूलोत्तरवोदहमानिपेभुः कथं भूताः दवाग्निना दह्यमानास्तथा टंकं तीक्ष्णाग्निः

स

शिवैः सहितः शैलादिपतों देवानां वलं चर्चयेत्तो निपेभुः ४६ देशनेखभावाः चन्द्रिकैः सहितः महोरगाश्च समुत्पेवः सिंहदयो महो
 जाश्चमर्दयन्तः समुत्पेवुरित्यनुवंगः ४७ विबासस्तः जगताः प्रह्लादस्ताः शनशाः सहस्रशः पातुधान्यः चिंधिचिंधीति
 वादिन्यः समुत्पेवुः ततो रक्षोगणाश्च ४८ देवभोततो गभीरः परुषश्च स्वनो ये वांते महमेघाः वातैराहताः स्तनयि
 त्वयः गर्जं तो व्याम्याकाशे शशान्मुमुधुः ४९ देवैर्न वलिना सहो महान्निपुलः श्वसन सारथिर्वीयुसना
 पोवक्तिः सौवर्तकः प्रलयानल इवात्सुग्री विबुध ध्वजिनीं देवानां च भूधरा हत ५०

भा. २५.
की.
३४ विन

लंघिक्रमस्य इत्यतिरक्ततउक्तञ्चाह वलिः संग्रामइतित्रिभिः कालेनचोदितानिसुखदुःखजयायजयादिफलदा
नायप्रवर्तितानिकर्माणि ये वासंजामे मुद्धे वर्तमानानोकीर्त्यादयः सर्वेषामनुक्रमात् कीर्त्यादिनिमित्तकर्मपरिपा
कानुक्रमात्सुरेवभवतामसर्वदाकीर्त्यादयोवभवुः किंतुतत्तन्निमित्तपरिपाकदशायामेवेत्यस्माकमपि तथेतिभावः
७ तमिममनुक्रमेणकीर्त्यादिमंतेजनं कालरक्षणं कालव्यतिरेकात्तन्निमित्तकर्मफलभोक्तारं सूरयः पंडिताः पश्य
त्यतस्तेकीर्तिजयमत्सुषुनरुष्यति तद्विपरीतेषु न शोचंति तत्रैवं विधिविवेकेषु यमपंडिताः अनिपुणाः ८ तत्रकीर्त्यादा
वीक्षानंदेहसाधकंमन्यमानानामुत एव शोच्यानां साधुभिः अहो शा एते इत्येवं शोच्यानां वीरुषमाकं मर्ममुताडनेन
याभिस्तामिषिवयेन साधुमन्यामहे ९ इत्यविभुमिंद्रमाक्षियवीराणां मर्दनीवीरो वैराचनि राक्षसे राक्षेपवाक्येरा

५७

सोहदुमीयिनस्ते घवज्जेणशतपर्वणा शिशोहरिष्यमंदात्मनूद्यटस्वशातिभिः सह द वलिरु संग्रामेव
तमाभानोकालचोदितकर्मणां कीर्तिर्जयोऽजयोऽमृत्युः सर्वेषां सुरनुक्रमात् ७ तमिमं कालरक्षणं जनाः पश्य
तिसूरयः नरुष्यति न शोचंति तत्रयममपंडिताः ८ न वयं मन्यमाना मात्मानं तत्रसाधनं गिरोवः साधुषो
च्यानांगृहीमोमर्मताडनाः ९ शु उ च इत्याक्षियविभुं वीरो नाराचैवीरमर्दनः आकर्णपूर्णे रहनय
क्षेपैराहतेषुनः १० एवं निराकृतो देवो वैरिणा तेष्य वादिना नामव्यतदधिके येनो जाहं इव द्विपः ११
प्राहरकुलिशं तस्मा अमोघं परमर्दनः सयामो न्यपतमौघो न्यपक्ष इवा बलः १२ सखायं पतितं दंष्ट्रा ज
नो वलिसखः सुहृत् अभययात्सो हृदं सरयु हंत स्यापि समाचरन् १३ तो

हतेषुनराकर्णो विमासु धै नीराचै राहते १० पथार्थवादिना वैरिणा वालिनै वं निराकृतं देव इन्द्रः तेन वलिना कृतमधिसेयं नाम्
स्यन्ना सह तो जर्म कुशे तेनाहतो गजश्च ११ किंतु तस्मै वलयेऽमोघं प्रतिहतमरीणां मर्दने घातुकं वज्रं द्यापुंक्तं हेन्य तस्मात्कुलिश
प्रहाराद्यु न पक्षः पर्वत इव स विमानो भूमौ न्यपतदिति शेषः सयामो न्यपतमौ इति पाठो तत्रेतेन शोषः शयानो न्यपेति पा
ठशयानो वभवत्पर्थः १२ वलिः सरवासुहृच्च जंभो मुखः सरकायं वलिभूमौ पतितं दंष्ट्रा हतस्यापि सरयुर्वले मर्दने भाव प्रधानो
निर्देशः सोहृदमाचरन् अभयात् इन्द्रस्याभिमुखमगादित्यर्थः १३

ततोतिवलोमालीसुमालाग्यावसुरेयस्यभगवत्तश्चक्रेणकृतशिरसौमुधिपेतनुः तत्रमालिनोविक्रमंकथयन्तस्यशिरश्चेदनंभग
वच्चक्रेकृतमोहप्रथिति अथकालनेमिवधानंतर्दं माल्यवान्मालीतं भगवदधिष्ठितमंडजेन्द्रगरुडेतीक्ष्णयागदयाहृत्य
संघाद्याहन्ताडितवान् तावन्नदतोरेमोलिनः शिरोरिणाचक्रेणद्योभगवांश्चिच्छेद अत्रमाल्यवच्छेदोनश्रीमाया
प्रसिद्धमाल्यवद्विषय अपित्वसुरांतरविषयः ५७ इ ए द मः १० अथोऽथपरमपुरुषस्य परयोत्कृष्टयाकृपया
प्रत्युपलब्धमासुरीभिमीयाभिरनभिभूतंचेतोयेषां तेषांक्रवाद्यादयो देवा मुपेक्ष्यैवैरोचनादिभिरभिर्सेहताः हं
दृशः संगतायोहुमिति शेषः तान्भटशेजघ्नः १ तदेवप्रपंचयति वैरोचनायेति भगवान्पाकशासनइन्द्रः नित्सी

मालीसुमाल्यतिवलोमुधिपेतनुयेञ्चक्रेणकृतशिरसावृथमाल्यथासं आहृत्यतिग्मगदयाहन्तंउजेन्द्रंतावच्छिरोछि
नदरेनंदतोरेणाद्यः ५७ इ श्री ज्ञा व म पु लो म धे रा ध्या १० सु उ च अथोसुराः प्रत्युपल
ब्धचेतसः परस्यपुंसः परयानुकंथया जघ्नुर्भटशेजघ्नसमीरणादयस्तांस्तान् रणे धेरभिसे हताः ३रा १
वैरोचनायसेरजोभगवान्पाकशासनः उदयच्छद्यदावजं प्रजाहाहेति चुक्रुः २ वृज्जपाणिस्तामाहेदंतिर
स्मृत्यपुरःस्थितं मनस्विने सुसंयत्नं विचरंतं महासुधे ३ इ उ च नटवन्मुठमायाभिमाधेशान्नोजिजीव
ति नित्वावालांनिवद्धास्तान्दोहरतितद्धने ४ आरुरुक्षतिमायाभिरुत्प्लिष्टस्पर्शिन्येदिवं तान्दस्यन्विधुनोम
शान्धर्वस्माञ्चपदादधः ५

कुहः वलयेवज्जमुदयच्छदल्लिहंतुमच्छतवीनू तदाप्रजाहाहाकारंकुर्वीत्यश्चक्रुः रुरुदुः २ वृज्जपाणौयस्यसईद्रः महा
पुष्टेविचरंतं सुसंयत्नं मनस्विने युयुत्सुपुरतः स्थितं वल्लितिरस्मृत्येदं वक्ष्यमाणमाह ३ तावन्तिरस्कारप्रकारमाह द्यो
भ्यां ततश्चेनवचआह हेमदमाधेशान्नोस्मान्महवन्मायाभिर्जंतुमिच्छति दृष्टांतमेवोपपादयतिजित्वेति निवधान्यक्षा
णि येषांतावालांन शान्जित्वा नटः कपटद्विति धियातेषांधनं हरति तथा ४ मत्प्रभावं श्रुत्वातिवदन्तिरस्मृ
ति हेमदं सर्वस्मान्धर्वलब्ध्या दधो धस्तनात्पदात्स्थानाद्यै आरुरुक्षति आरोहुमिच्छति उत्तरोत्तरं लोकमाशेदु
मिच्छति असुरा ये च मायाभिर्दिवं स्वर्गं उत्सिक्तं ति उत्तं धयितुमिच्छति तान् दस्युः प्रायान् दुष्टं जंतुं तुल्यान् धुना विधुनो
मिहन्ति ५ दुर्मोयिनस्तवशिरः सोहृता तयर्वाणि यस्य तेन वज्रेणापुधेनाहरिष्ये हेमदात्मनस्तातिभिः सहघटस्वयथाव

नमुचिस्तुस्वर्णमयाः पुंखाः मूलप्रान्तदेशायेकां तैः पंचदशभिर्महद्विधैर्बुभिरिन्द्रमाहस्यप्रतापसज्जतो मेघ इव स्वयं संख्ये मुदे व्यनंदका
न २३ ततः सर्वे सुराः प्रावृट्कालिकं सूर्यं मेघाश्चरथ सारथिः युक्तं इन्द्रं सर्वतः शरकुटेन शक्रं स
तोऽपश्यत् स हनुगाः सर्वे देवगणाः अतीव बिभ्रुः क्लितचित्ता अनायका विबुक्नुः यथा मरुती वेभिन्ना नौ र्येषां ते दीर्घा
भाव आर्षः अतएव विनिर्जिता वणिक् यथा वाणिज्यवृत्तयः क्रीरंति तद्वत् २५ ततस्तुरावादिन्द्रः वाणपुरवानां पंज
रा सांश्चरथ ध्वजसारथिर्विनिर्गतः क्षयात्यये निशावसाने सूर्य इव स्वतेजसा २६ दिशः खमाकाशं पृथिवीं च प्रकाश
यन्वभौ २६ असुराणां शरैरभ्यर्द्धितो पीडितो स्वसेनां निरीक्ष्य देवो वज्रधरः शक्रो रणे विप्लवसुरा नैवैरुषा वज्रमु
दयच्छुद्धुतवान् २७ स इन्द्रो ह्येधारायस्य तेनैव वज्रेणैव वलपाकयोरसुरयोः शिरसीं मृक्षानौ जहार चिच्छेद

नमुचिः पंचदशभिः सर्वां पुंखैर्महेषुभिः आहत्य अनदसंख्ये सती य इव तोयदः २३ सर्वतः शरकुटेन शक्रं स
रथसारथिं छादयामासुरसुराः प्रावृट् सूर्यमिवोबुदाः २४ अलक्षयेतस्तमतीव बिभ्रुः क्लितचित्ता विबुक्नुः देवगणाः
स हनुगाः अनायकाः शत्रुवलेन निज्जिता वणिक् यथा मिन्नन तोयथार्णवे २५ ततस्तुरावादिषु पुंखपंजरादिनि
र्जितः सांश्चरथ ध्वजाग्रणीः वभौ दिशः खं पृथिवीं विरोचयन् स्वतेजसा सूर्य इव क्षयात्यये २६ निरीक्ष्य एतनां देवः प
रैरभ्यर्द्धितो रणे उदयच्छुद्धिपुंहेतु वज्रे वज्रधरो रुषा २७ स तेनैवाधारेण शिरसी वलपाकयोः शरतीनां परयतो
राजन् राजारज नयन् २८ नमुचिस्तद्वधे दृष्ट्वा शोकामर्षी भूत्वा निवृत्तः त्रिघोषैर्निद्रपते चकार परमो घम २९ अश्व
सारमये मूलं घंटा वदे मभूषणं प्रगृह्य भद्रं वक्रं हस्तो सीति वितर्जयन् प्राहिलो हवराजाय विनदन्त गराडिव ३० तदीपत
गनतले महेल्लवकिचिच्छिदे हरिरेषुभिः सहस्रधा तमाहनन्त पकुलिशेन कंधरे कंठे वा न्वितस्त्रिदशपतिः शिशो हरत् ३१

किंकुर्वेदे राजमश्रुतां वलपाकयोः शरतीनां भयं जनयन् २८ ततो नमुचिस्तयोर्वलपाकयोर्वधे दृष्ट्वा शोकामर्षी भूत्वा सुक्तपारुषा युक्तः हेनप
तं शक्रं हेतुमिषुः परममुधमं यत्नं चकार २९ उद्यममेव ह अश्वसारमये लोहमये घंटाभिर्युक्तं हेमभूषणं मूलं प्रगृह्य कुरुषो भ्यद्र
वक्रतो सीति वितर्जयन् भ्रामयन् सिंह इव विनदन् देवराजाय न्यायं प्राहिलोत्प्रायुक्तं ३० गगनतले महेल्लवकापतत्तसू
तं इन्द्रः शरैः सहस्रधा विचिच्छिदे हेनप यतः रुषा युक्तस्त्रिदशपतिरिन्द्रः तेन मुचिं कंधरे कंठे शितेन वज्रेणासमेता
द्वनन् चिच्छेदस्तस्य शिशो हरद्वन्तुमारध्ववान् ३१ रामशरामराश्रीतेजोपालाय नमः परमरूपाय नमः रामाय नमः

सिंहोवाहनस्य समहावल्लोभः समीपमागत्य रंसावलेन वेगेन वागदामुद्यम्य शत्रुं जत्रौ कंठस्य मले देशोऽताडयन्नथागजं च ता
उयत् १४ भृशं गदाप्रहारव्यथितः श्रुतएव विह्वलीकृतो गज एराधतो जानुभ्यामवनिस्पृष्टा परंदुःखे ते मे १५ ततो गजस्य दुः
खं दृष्टवता मातालिना हरिद्वर्णो देवशतैः सह स्रंसव्याकैरश्वैर्मुक्तैरप्युप्राणीतः समानीतं रथं विभुरिन्द्रो गजमैरावतं मुस्त्यर्जुन
वान् १६ तस्य यंतुर्मातलिस्तत्कर्म रथानयनस्य मय्यजयदहा एवं विधेन सारथिना भवितव्यं इत्येवं यदुमानयन्प्रकाशमा
नेन श्रुतेन तं मातलिं स्मयमानो युद्धे हनत् १७ सत्वं धैर्यं मालव्यं मातलिर्दुःसहामपि रुजं शूलघातजो व्यथां सेहः सहतः सज्जुह
वै द्रोवज्रेण जंभस्य शिरो पाहरच्चिच्छेद १८ तस्य जंभस्य तातयो नमुचि वलपाकारव्यास्य यो नारदाद्वैजंभं हतं श्रुत्वा त्वरया चिता

ससिंहवाहश्चासाद्य गदामुद्यम्य रंसा जत्रावताडयत्तु जंभं गजं च समहावलः १४ गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः जानु
भ्यां धरतीं स्पृष्ट्वा कश्मले परं मे ययौ १५ ततो रथो मातलिना हरिभिर्दिशो हतैर्दतः प्राणीतो द्वीपमुस्त्यपरथमा रुरुहे विभुः
१६ तस्य तस्य जयन्कर्म यंतुर्दीनवसत्तमः श्रुतेन ज्वलता तंतुस्मयमानो हनन्मधे १७ सेहे रुजं सुदुर्मेघं सित्व मालव्यं मातलिः
इन्द्रो जंभस्य रुजं द्रोवज्रेण पाहरच्चिरः १८ जंभं हत्वा हतं तस्य तातयो नारदाद्वैजः नमुचिश्च वलः पाकं सज्जो वेयुस्त्यराचिताः
१९ बज्रोभिः परुषैरिन्द्रं मर्दये तो स्यामर्मसु परैरवाकिरन्नेष्टा धारा मिति ययवत् २० हरिदशशतान्याजौ हर्यश्च स्य वलः शरैः ताव
द्विरद्वयमास युगपत्तद्युहस्तवान् २१ शताभ्यां मत्तलिं पाके रथं सावयवंपृथक् सह संधानमोक्षेण तदभुतमभद्रताः २२

स्तजयुद्धदेशोऽपेयुराजगुः २३ तेषु सर्वेष्वोभिरिन्द्रं मर्दयंतस्ता उयंतस्तिरस्कुर्वतः अस्त्रेन्द्रस्य मर्मसु स्थानेषु मेघाजलधारा
भिः पर्वतमिव शरैरवाकिरन् २० वलपाकं नमुचीनो जयाणां विज्रमान् क्रमेणैके नाह हरिमिति वल्लोः सुरप्राजौ
संयामे हर्यश्च स्य दशशतान्याजौ नाभिति शेषः हरिमिन्द्रं च तावद्विरकादशशतैः शरैर्बुगपदद्वयमास तताडयतो सौ
लद्युहस्तवान् शरसंधानोपयुक्तं कौशलाख्यं स्तोत्रं बहस्तवान् इत्यर्थः २१ पाकोऽसुरः शताभ्यां शरणा मिति शेषः
मातलिं रथं पृथक् पृथगवयवशश्च युगपदेव शरसंधानं तन्मोक्षणाय तेन रणेऽद्वयमासे सनुवंगः तत्संक्रान्तं संधानमो
क्षं पृथगवयवशो दैनात्तकं च कर्माद्भुतमभवत् २३

भा.प्र.टी.
३६

इत्येवंभूतांदैवीं गिरं श्रुत्वा मधवानिंद्रः सुसमाहितो भूत्वा ध्यायन् नार्द्रशुक्लात्मकं वस्तु चिंतयन् तदुभयात्मकं वस्तु फेनमपश्यत्
नमुभयात्मकं निश्चितवान् ३६ तदेवाह नशुक्लेण न चार्द्रेण किंतु भयात्मकेन केनेनेतदुपलिप्तेन वज्रेण नमुचेः शिरोजहारेत्य
र्थः तं नमुचेर्हृत्कारमिन्द्रमुनिगणस्तुष्टुबुः मान्वा निपुणाणि वचसुः ५० गंधर्वश्चेष्टे विष्ठावसुः परावसुश्च गाने चक्रतुः देवदुंदुभ
यो नेदुर्धनुः नर्तकः स्त्रियः मुदो नृत्यतुः ५१ यथेन्द्रस्तथाप्येपि वासादयः प्रतिद्वंद्वान् स्त्रोद्योः सिंहः क्षद्रमगानिवसूदयामासुर्जघुः
५२ एवं देवैर्देवेषु दानवसंस्थेयं दृष्ट्वा यावद्दानवसंस्थयो भविष्यतीत्यालो वताव ज्ञाणा चतुर्मुखेन प्रेषितो भगवान्नारदः
हेनप विबुधर्षभानिंद्रादीन् वारयामास ५३ नादं कृतं निवारणप्रकारमाह भवद्विरिति नारायणस्य भुज एवाश्रयो

१९

तांदैवीं गिरमाकर्ण्य मत्तवान्सुसमाहितः ध्यायन् केन मथापश्यदुपायमुभयात्मकं ३६ नशुक्लेण न चार्द्रेण ज
हारे नमुचेः शिरः तंतुष्टुबुर्मुनिगणमात्मेष्ट्रावाकिरन्तिभुं ५० गंधर्वमुख्यो जगत्तुर्विष्ठावसु परावसू देवदुंदु
भयो नेदुर्धनुर्नर्तको नृत्यतुर्मुदा ५१ अयेष्येवं प्रतिद्वंद्वान्वाघ्निरवरुणादयः सूदयामासु रस्त्रोद्योः र्गान्केसरिणाय
था ५२ ब्रह्मणा प्रेषितो देवान् देवर्षिर्नारदो नप वारयामास विबुधान् दृष्ट्वा दानवसंस्थं ५३ नादं वा भव
द्विरमृतं प्रापुं नारायणमुजाश्रयेः श्रिया समेधिताः सर्वे उपारमत विग्रहात् ५४ अ उ च सैवम्यमन्युसंभमान
यंतो मुनेर्वचः उज्जीयमानानुत्तरे र्धयुः ५५ ये वशिष्ठारणोत्तस्मिन्नारदा तु मेतनते वल्लिबिपन्नमादाय अस्ते गि
गिसुपागमन् ५६ तत्रा विनष्टा वयवान् विद्यमाना शिशो धरान् अशना जीवियामास संजीविन्या स्वविद्यया ५७

सर्वत्रिविधं २

येषां तैर्हृत्गर्भमिन्द्रः भवद्विरमृतं लब्धं पीतं इति यावत् तथापि श्रिया त्रैलोक्यलक्ष्म्या च सर्वे समेधिता अतो धुना विग्रहात्
कलेहादुपारमत ५४ एवंभूतं नारदस्य ब्रह्मो मानयंतो देवामन्यु तत्प्रयुक्तं मुक्षीद्योगेनोपसंहृत्य सर्वे इन्द्रादयो देवा अत्र धरे
रूपजीयमानाः संधिरावः त्रिविधपे स्वर्गलोकं ययुः ५५ ततस्तस्मिन् रणे ये हता वशिष्ठा दानवा दैत्याश्च ते सर्वे नारदस्या
जुसया विपन्नं वज्रप्रहारेण भूमौ शयानं वलिमादां स्ताद्रिं ययुः ५६ तत्रा स्ताद्रौ उशना भार्गवः न विनष्टा अवयवा ये वा
विद्यमाना शिशो धरा येषां तान् सुरास्त्वसंवधिन्याऽनेन नितरसाधारणत्वं सूचितं मृतं संजीविन्या रम्यया विद्यया मंत्रविद्य
या जीवयामासेत्यर्थः ५७

पार

अत्रयस्मसोपमित्युपरिधान्तेनाचपः ६

यः सुरपतिनेन्द्रेणोजसावलेनेरितः प्रयुक्त ऊर्जितः क्लृप्तान् वज्रः सतस्यनमुचेस्त्वचंचर्मापिनविभेदभेत्तुं नाशकोत्तर इत्यर्थः प्रतिवीर्य्यद्वं
 भिनतीति तथाभूतो वज्रो नमुचेः शिरोधरत्वचातिरस्कृतः इत्येतत्परमद्रुत मासीदिति शेषः ३२ तस्माच्छत्रोर्नमुचेरिन्द्रो वि
 भेद्रीतो भवत्कृतः यतो वज्रः प्रतिहृतो बभूव तस्यभयनिमित्तोक्तिर्दृश्यति इदेवज्रप्रतिहृतिरित्येतत्किं देवयोगेनभूतं किं चालो
 कविमोह न जाते लोकविमोहनार्थं जाते इत्यर्थः ३३ अन्यथा क्वाप्यप्रतिहृते न वज्रेण नैव भवितव्यं इत्याह येनोति मेमया कर्त्री
 येन वज्रेण ~~यत्प्रजापतिनाशने निमित्ते विशातो यः~~ ३४ किंचत्वष्टुः संधि सारमयं वीर्याधिकं यत्तयः स एव वज्रः स येन वज्रेण
 न तस्य हित्व चमपि वज्र ऊर्जितो विभेदयः सुरपतिनौजसेरितः तद्वृत्तं परमतिवीर्य्यवज्रमिति रस्कृतो नमुचेः शिरोधर
 त्वचा ३२ तस्मादिन्द्रो विभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहृतो यतः किमिदं देवयोगेनभूतं लोकविमोहनं ३३ येनमे
 पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः प्रजात्यये कृतो निर्विशतो भारैः यत्तत्रैः पततां भुवि ३४ तफः सारमयं त्वाष्ट्रं वज्रो येन
 विपाटितः अन्ये चापिवल्लोपे ताः सर्वास्त्रैरक्षतत्वं चः ३५ सोयं प्रतिहृतो वज्रो मया मुक्तोऽसुरैः न्यके नाहं त
 दादरे देउं वल्लतेजोप्यकारणे ३६ इति शक्रं विदीदत माह वागशरीरिणी नायं शुक्रैरथो नाद्रिर्वधमर्हति दानवः
 ३७ मया स्मेयद्वरो दत्तो मृत्युर्वै नाद्रिं शुक्रयोः यतो न्यश्चितनीयस्ते उपायो मद्यवन् रिपोः ३८

विपाटितः किं चान्ये जाधुना वलिजंभपाक बलादयोति बला अत्र एव सर्वे वज्रे तदैरस्त्रै ब्रह्मता त्वचो येवी ते निपाति
 ताः ३५ सोयमेवंविधो वज्रः तेनैव मया प्रयुक्तो न्यके वल्ले सुदेन वल्लो प्रतिहृतो बभूव वल्लतेजः दधीचैः सामर्थ्य रूपमप्यधु
 नाः कारणं निवारणं देउं लकुटवुल्यं जातं वज्रे नाशेन पदिगृह्णामि ३६ इत्थं क्लिश्यंते इन्द्रमशरीरिणी परा देवता
 वागुवाच तदेवाह सार्धं न श्रियं दानवोनमुचिः शुक्रैरथो नाद्रिं रपिवधं नाहति ३७ यतो मया स्मे नमुचये वरो दत्तः कौस
 वाद्रिं शुक्राभ्यां मृत्युरस्य तेन भयादित्येषः अतो वज्रस्य शुक्रत्वाज्जितेनायं हन्यते किंतु हमद्यवन्नस्य रिपो यथायं
 त्वयान्य उपायश्चितनीयः ३८

भा.स.वी.
५७

एवंकार्यकारणोभयावस्यचिदचिदात्मकत्वं कृत्स्नजगत्कारणत्वं उपादानरूपं निमित्तरूपं चेति द्विविधमभिप्रेतं तत्र तावदुपादान
त्वमुपपादयन् तत्रयुक्तं विकारं परिहरति आद्येताविवि यत इति सार्वविभक्तिस्तसिः ततश्च यतो यस्मिन् भूयेन यदि तिलभ्यते
अस्य जगत आद्येतावदिः सृष्टिरूप्यनिः यतः सस्मन्निश्चिद्विशिष्टात् अस्यांतो लयो यस्मिन्मध्ये स्थितिर्न यच्चेदं यच्चान्य
जगते विलक्षणमहं प्रत्यर्थं शरीरकं वहिः परार्थं शरीरकं च यस्याव्ययस्य प्रकृतिः उरुषगतविकाररहितस्य च एतान्पाद्यं
तमध्यानि न संति एतेषां शरीरभूतचिदचिज्ज्ञत्वादिति भावः तदेवं भूतसत्यस्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहिते चिन्नि

आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं वहिः यतोऽव्ययस्य नैतानि
तत्सत्यं ब्रह्मचिद्वान् ५ तवैव चरणोभोजं श्रेयस्कामानि
राशिषः विसृज्योभयतः संगं मुनयः समुपासते ६

त्या संकुचिता परिच्छिन्नज्ञानाश्रयं तदात्मकत्वं च ब्रह्मस्वरूपेण गुणैश्च निरतिशय ब्रह्म भवानेवाद्येतावित्यादिना जगत्का
रणत्वेनोक्तस्य स्वरूपे विशेष्यते तत्सत्यं ब्रह्मचिदिति यथासत्त्वं ज्ञानमनेन ब्रह्मेत्यनेनैव जगत्कारणं वादिवाक्ये
न स्वरूपे विशेष्यते तद्वत् सत्यादिवाक्याद्योत्रानुसंधेयः सत्यशब्देन सत्यशब्दस्य चिद्वत्तत्वाभावात् शानाने तदपदयो
श्चात्र त्वमिच्छावनात् ५ कश्चिद्व्ययः कारणो भूय इति जगत्कारणत्वं नियतं त्वमुपास्य त्वमनितरसाधारण त्वं ब्राह्
मणेति यतो जगत्कारणभूतस्त्वमतस्तवैव चरणोभोजं निःश्रेयस्कामासुमुक्षिणोऽभयतः इह मुत्र च संगेत्येकानि
राशिषः अनन्यप्रयोजनामुनयः मननशीलाः भक्ताः त्वत्त्वरूपरूपगुणविभूतिमननशीला इत्यर्थः समुपासते सम्पत्तिं
रनेभिर्भयमानाः सन्तः उपासन्ते इत्यर्थः ६

भा.अ. की.

२३

[illegible]

सुवर्णपदम्
तदिव

एकत्वेमेव सदसद्वयमध्यं च स्वीकृता कृतमिवेह न वस्तुभेदः अज्ञानतस्तत्र
यिजनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणव्यतिकरो निरूपाधिकस्य च रामाय

वि० व्यकारणरूपेत्वयि कल्योभेदः जनैर्विशेषिकादिभिरज्ञानकलितः बुद्धिशाब्दोतरादीनामवस्थामभेदेनाप्युपपत्तेर्वस्तुभेदोऽज्ञानक
 ल्पितप्रतिभावः यतोयंगुणव्यतिकरः शुणपरिणामात्मकः प्रपंचः निरूपाधिकस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां निरूप्यस्वरूपस्य तवसंबंधी
 त्वच्छरीरभूतस्तत्स्वस्वरूपशरीरभूताद्गुणव्यतिकराद्भूयैभिन्नं चेत्यर्थः ८ एवमनन्यत्वा न्यत्वे उपयादिते तदेवं प्रकृतिपुरु
 १०४ ष्वविलक्ष्यत्वेन वेदान्तवेद्यस्त्वमेवेति स्तुतं किं बहुना सर्वं वेदाय त्वदमामनेति वेदेऽश्वसर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतस्त्वेदं विदे
 वचाहमित्याद्युक्तरीत्या निगमादिषु सर्वत्र धर्मब्रह्मादिशब्दैर्व्यवहियमाणस्त्वमेवेत्याह त्वां ब्रूतेति केदिदं वे
 त्तरभागास्तवो वयंति मन्यंते ब्रूतेति बोधयेति केचिद्वेदंति नो ब्रूतेति व्यवहरतीत्यर्थः एकैकस्मात्सकः धर्मवैय
 ति यद्यप्यध्वीरव्यं क्रियाजन्यं ते धर्मं मन्यंते तथापि फलमत उपपत्तेरिति शाश्वतं कन्यायेनाप्यस्य पिभगवत्साद

एवंप्रतिपत्त्यप्रस्तुतं वितापयति ह्यभ्यां अवताशति गुणैः सर्वज्ञत्वसर्वीतरात्मत्वादिभिः कल्याणगुणैः रममाणस्य लीलारसमनुभवतस्त
वाचताशवराहदयो बहवो मया दृष्टाः योषिद्वयं तु न दृष्टं सोहंतद्वयं तु भवदवतारो ह्यमधुना यते त्वं धृतं योषिद्वयं तु न दृष्टं धूमिच्छा
मि १२ येन योषिद्वयं पुत्रादौ सः संमोहिताः सुरास्त्वमंतं पायिताः तद्योषिद्वयं तु न दृष्टं धूमिच्छा यो वयमागतास्तद्वर्तिनेः स्माकमधिककौतू
हलं वर्तते १३ एवमुक्तो भगवान् न रुद्रं प्रत्यभाषते त्याह शुकः एवमिति इत्थं प्रत्यपाणिना रुद्रेणाभ्यर्चितः प्रार्थितो भगवा
न भावो गंभीरं कैनं चिदभिप्रायेण गंभीरं यथा तथा प्रहस्य रुद्रं प्रत्यभाषत १४ तदेवाह ह्यभ्यां कौतूहलायैति पीयूषभा
जने मृतकलशे गते दैत्यैरपहृते सति सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यंतीति पश्यता आलोचयता मुंयादैत्या

अवतारा मया दृष्टारममाणस्य ते शुणैः सोहंतद्वयं तु न दृष्टं धूमिच्छामियत्ने योषिद्वयं तु न दृष्टं १२ येन संमोहिता
दैत्याः पायिताश्चामृतं सुराः तदिदं क्षव आयाताः परं कौतूहलं हि नः १३ शु ३ च एवमभ्यर्चि
तो विष्णुर्भगवान् प्रत्यपाणिना प्रहस्य भावो गंभीरं गिरिशं प्रत्यभाषत १४ भ या वा कौतूहलाय दैत्या
नां योषिद्वेषो मया धृतः पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने १५ तत्ते हं दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसैन्य
कामिनां बहुमंतं वं संकल्पप्रभवो द्यौः १६ शु ३ च इति बुवालो भगवांस्तत्रैवांतरधीयत सर्वतश्चारयंश्च
इति वच्चास्ते सह मया १७

नां कौतूहलाय योषिद्वेषः धृतः उपानः १५ तत्ते हि दृक्षोरहं दर्शयिष्यामीत्यन्वयः पश्यतेत्यस्यायं भावः अवश्यं तावदुन्मत्तान् दैत्यान्
वंचयित्वा देवेभ्यो मृतं देयेन चेदं वैद्यं रूपं तथैव तथा कर्तुं मुचितं मनो वंचनमोदनादिसारं कामिनी रूपं मेयं धृतं इति कथं भ
तं योषिद्वयं कामिनां बहुमंतं यो कामुर्कैर्बहुमाननीये संकल्पप्रभवः कामः तस्यादयो यस्मान्नादृशो १६ इत्थं सुक्तां तर्हि तो भ
गवान् योषिद्वेषं निमित्तं योषिद्वयं तदेदर्शयामासेत्याह मुनिः इतीति इत्थं बुवालो निदध्यानी भगवान् तत्रैवांतरधीतो व
भूव रुद्रस्तु मया भवान्यासह सर्वतः परितश्चक्षुः प्रसारयन् सर्वत्र पश्यन्नास्ते तत्रैवास्मां चक्रे १७ रामायनमः श्रीः

वाचं

रूपत्वमकामेनापितैरवश्यंवाच्यं इति यागादि क्रियाया भगवदाराधनरूपत्वेन तत्रातिपादकस्य वेद पूर्वभागस्याराध्योऽलौ
किक्रियेयस्साधने सिद्धधर्मरूपेण स्मिन्नेव पर्यवसानं तत्रापितात्यर्थवत्या भगवानेव प्रतिपाद्यते इत्यभिप्रायेण
धर्ममेकैः वयंतीत्युक्तं ये च वेदविदो विप्राये चाध्यात्मविदो जनाः ते वेदंति महात्माने रूढधर्मसना तनमिति ए
केऽश्वरसंख्याः योगिकाश्च तत्र वेदांतविरुद्धतत्वापोदेनेतरा ह्ये निरीश्वरसंख्यस्य तस्तिस्तु निर्मलैवेति भावः
सदसतोः प्रकृतिपुरुषयोः परं विलक्षणं परेशशब्दमवयंति अन्ये केचित् सां चरात्रास्तु न वशक्तियुतं विमलोत्कर्षणी
शानक्रियाततः परं प्रह्लासत्या तद्येष्टानानुग्रहानवशक्तय इत्युक्तं न वशक्तियुतं परं निःसमाभ्यधिकं मव्ययं निर्विक

त्वांशुलकेचिदवयंत्युतधर्ममेकै एके परं सदसतोः पुरुषं परेशं अन्येऽवयंति न वशक्तियुतं परं त्वांकेचिन्महा
पुरुषमव्ययमात्मतंत्र ए नाहं परायुर्द्वयो न महीचिमुख्याजानेति यद्विरचितं रत्नसत्त्वसर्गः य
न्मायया सुषितचेतस ईशदेत्यमर्त्यादयः किमु तद्वाञ्छदभद्रताः १० सत्त्वं समीहितमदः स्थितिज
मनाशं भूतेहितं च जगतो भवबंधमोक्षौ वायुर्ध्यातिशक्तिरेवं चराचरस्य सर्वं तदात्मकतयाऽवग

रं स्वतंत्रं महापुरुषमवयंति ६ नकार्त्वेन त्वद्गुणत्वात् त्वं वयं प्रभवाभौ यत्तत्त्वया सत्त्वं विश्वमेव वक्ष्यते न जानीमः पुनरनंतत्वं त्व
सत्त्वादि कर्मसमूहादय एव न जानेति किंपुनः शब्दसदाऽभद्रताः ज्ञानं कोचोऽयं जगत्कर्मपरायणः देत्यमर्त्यादयो न जानेती
ति १० त्वमेकी परिच्छिन्नस्वरूपत्वभावः सर्वज्ञ इत्याह स हति सत्त्वमुक्तविधस्त्वं सर्वं तदात्मकतया सर्वांतरात्मकतया व्याप्येति शो
षः अवर्तते जानासि कथं भूतोऽवगमः स्थानरूपः सर्वात्मकतया प्राप्तेऽप्यवगमो वा किंतस्त्वं समीहितं स्वकृतमदो मुष्यजग
तः स्थितिस्थिनाशानां समाहारस्तस्मात्ता नास्मीहितं च जगतो भवबंधमोक्षौ चेत्वेतत्सर्वं अवभुंक्ष इति पाठो तर् तदान्तरात्म
तया वगमः अवगच्छतीत्यवगमः कर्तृविषयाद्यजंतः जानन्तवभुंक्षे त्वां तादृशमनुभवसीत्यर्थः व्याप्तो दृष्टांतः चरा
चरात्मकं एतु वायुः स्वमाकाशं च यथा आविष्टति तद्वदिति ११

यत्वेति

सः क्रीडमानः कंदु कोयदातस्याः कराग्राद्धिरंगतः तदातं कंदुकमनुब्रजन्त्याः स्त्रियाः लघुसस्मंवातः सस्त्रं कौचीवहितं मारुतो देवस्य
 रुद्रस्य पश्यतः सतः जहार किल २३ एवमेवं भूतो मारुतेनापदुतवा स संन्यो इति यावत् रुचिरः सुंदरो वां जोयस्याः दर्शनीय इति
 दस्त्यादिति भावः मनोरमां ६ दृष्ट्वा तस्या मनश्चक्रे विषज्जं त्यां भवः किल २४ तथाप
 २४ तथाप दस्त्यादिति भावः मनोरमां ६ दृष्ट्वा तस्या मनश्चक्रे विषज्जं त्यां भवः किल २४ तथाप
 यादेवं भूतो रुद्रः भवान्याः पश्यत्याः सत्या अपि तस्य दंतस्याः समीपं यो गतः २५ तमायां तं रुद्रं विलोक्य सा स्त्री विग
 तवस्त्राः त एव वक्षिषु निलीयमानातिरोधाना हसंती नान्वतिष्ठत क्वचित्स्थिरं न तस्यो २६ तामननुतिष्ठंतीभ

२३

तस्याः कराग्रास्तु कंदुकोयदागतो विदूरं तमनुब्रजन्त्याः स्त्रियाः लघुसस्मंवातः सस्त्रं कौचीवहितं मारुतो देवस्य
 नुपश्यतः २३ एवमेवं भूतो मारुतेनापदुतवा स संन्यो इति यावत् रुचिरः सुंदरो वां जोयस्याः दर्शनीय इति
 दस्त्यादिति भावः मनोरमां ६ दृष्ट्वा तस्या मनश्चक्रे विषज्जं त्यां भवः किल २४ तथाप
 २४ तथाप दस्त्यादिति भावः मनोरमां ६ दृष्ट्वा तस्या मनश्चक्रे विषज्जं त्यां भवः किल २४ तथाप
 त्रीडिताभ्यां निलीयमाना वक्षिषु हसंती नान्वतिष्ठत २६ तामननुगच्छन् गवाभवाः प्रमुषिते स्त्रियः कामस्य
 च वशं नीतः करेणुमिव मथपः २७ सोनुब्रज्यतु वेगेन गृहीत्वानिच्छती स्त्रियं जोशबंध उपानीय वाहुभ्यां प
 रिषत्त्वजे २८ सोमरूढा भगवता करिणा करिणी यथा इतस्ततः प्रसर्पती विप्रकीर्णा शिरोरूहा २९ आत्मानं मोच
 यित्वा गसुरर्धभनुजोतरात् प्राद्वत्सा पृथुश्रीणीमाया देवविनिर्मिता ३०

गीतामोत्तागच्छत्यंभतः प्रमथितानि सोमिता नीत्रियाणि यस्य कामवश्यतो प्राप्ताः यथायययोगानं करेणु मीमनुगच्छति तद्वत् ३० सोनुगते
 रुद्रोति वेगेन समीपमेत्यानिच्छतीमपि स्त्रियं केशबंधे गृहीत्वा स्वसमीपं प्राप्य वाहुभ्यामालिङ्गीतवान् २८ यथा करिणा
 गजेन करिणी तथा भगवता रुद्रेण पशूणां परिष्कृता यो विद्विप्रकीर्णाः शिरोरूहाः केशयस्याः इतस्ततः प्रसर्पती २९ सुर
 गवन्माया निर्मिता वा योषित्प्राद्वत्सा धावत्

ततस्तत्रविचित्राणिपुष्पाण्यरुणाः पञ्चावाश्रयेषांतेदुमायस्मिन्तस्मिन्पवनेवरस्त्रियंश्रेष्ठंस्त्रीददर्शभवतिशेषः भग
वन्निर्मिताकाचिदियंस्त्रीनगुत्तयंपुरुषोत्तमः स्त्रीरूपजगदेतिज्ञापते आद्रवत्सापद्युश्रोणीमायादेवविनिर्मिता आत्मानंदेवमाययाज
डीसक्तयन्नेदुरतयास्वेरे मोहितोस्यगमापयेत्यनेनैतरेक्तिभिस्तथावगमात् कथंभूतोवरस्त्रियंकंदुकलीलयाकंदुकस्यनी
उयावित्रीउतीपाकंपचतीतिवन्निर्देशः कंदुकंक्रोडकुर्वतीत्यर्थः यदाकंदुकलीलयेतिहेत्वर्थे तृतीयाकंदुकनीडज
नरसावुभवाथंकंदुकनीडकुर्वतीत्यर्थः लसद्भूतिनपर्यस्तेपरिवीनेनितंबेमेखलायस्यास्ता १२ उत्पत्तलीलाकंदु
कचरीनये आर्वीनो कर्तनेनमनोजमनेताभ्यांकंपितयोःस्तनयोः प्रकृष्टहाराथं चौरुभरेः पदेपदेप्रतिपदंमध्येप्रभज्य
मानामिवस्थितांचलत्पदमेवप्रवालवत्कीमलंतदितस्ततःनयती १६ दिक्षुभ्रमत्तःकंदुकस्यचापलेच्छावत्येः भशंश्री

ततोददर्शोपवनेवरस्त्रियंविचित्रपुष्पाण्यरुणवदुमे वित्रीउतींकंदुकलीलयालसदुक्कलपर्यस्तनितंबेमेखला १८
आवर्तनोद्वर्तनंकंपितस्तनप्रकृष्ट हारिभरेः पदेपदे प्रभज्यमानामिवमध्यतश्चालत्पदप्रवालमेवयतीतत
स्ततः १६ दिक्षुभ्रमत्तःकंदुकचापलेच्छावत्येः पदेपदे प्रभज्यमानामिवमध्यतश्चालत्पदप्रवालमेवयतीतत
मंपितानलो १. प्रथमदुक्कलकवरीचविद्यतामनयतीनामकरेणचलाया विनिघृतीया मकरेणकंदुकद्विहोहवतीजगदात्म
मायया २१ तोषोस्पदेवशितंकंदुकलीलयेषाद्वीउत्पुटद्विनिघृतीया मकरेणकंदुकद्विहोहवतीजगदात्म
नात्मानमेतिक उमास्वगणाश्च वेद २२

द्विभेतारेकनीनिकेतारेयपोत्तेप्रायते लोचनेयस्यास्तांस्वकर्णोपविभाजितेकुटुले ताभ्यांउद्भूतसंतोकोपोलोताभ्यांचनीलाल
केश्वमंदितमाननेयस्यास्ता २० फलथद्विघृतंकंदुकलविष्णुतो कवरीधमिलनं च यन्मुनासुंदरेणवामहस्तेनसंनह्यती
अन्यतरेणकंदुकविनिघृतीमात्मनः स्वसेवाधिज्यामायया जगद्विमोहयेती २१ तोषोस्पदेवोक्तः आत्मानमेतिक
स्थिता उमास्वगणाश्च नवेद कथंभूतोदेवः इतिपाकंदुकलीलातयाऽस्फुटमप्रकटेस्मिन् तेनसहविष्टयो यःक
दाक्षस्तेनमुक्तेवंचितः अतएवस्वयंपर स्त्रियापिद्वारां तयाच प्रतिवर्तीक्षणां ताभ्योविह्वलः परवश आ
त्मानोपस्यतथाभूतः २२

भा-अधी
४१

लोविनाकोनुपमानममायोविषक्तः विषयासक्तोतिरेत विषक्तइत्यनेनजितेन्द्रियस्तुमत्प्रजोतिरेदेवेतिसूचितं कथंभूतामकृतात्मभि
रजितेन्द्रियैर्दुस्तरास्तास्ताभावान्कामक्रोधादीनिविसृजती ३९ एवंस्वमायायादुस्तरत्वमभिधायताविशिष्टस्तयातस्यानभि
भवमनुमत्कृतिसेयमुक्तविधात्रिगुणात्मिकाकालेनकालशरीरकेणमयासृष्टादुचितकालेनभाग्यः रजसाद्येनसमेताया
ग्रामायालोनाभिभविष्यतिमोहितेनकरिष्यतीत्यर्थः ४० एवमित्येहैराजभगवताश्रीवत्साकेनसत्कृतोरुद्रस्यश्रीवत्साकमामे
मानुस्याप्यतेनानुसृतस्तपरिक्रम्यचसगराः सप्रमयादिगाणः स्थालयैकैलासाद्रिजगाम ४१ अद्यानंतरं हेभारतः त्रयवि
मुरव्यानांपश्यतासतोभगवान्भवः आत्मनोशभूताशरीरवर्धकताभवानीप्रत्याचष्टावाच ४२ तदेवाह श्रीनिष्ठाभ्यां पर

कोनुमेतिरे-मायोविषक्तस्त्वद्वतेऽमान तौस्तान्विसृजतींभावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ३९ सेयंगुणवतीमायानत्वामभि
कातेनर भविष्यतिमयासमेताकालरूपेणभागशः ४० शु उ च एवंभगवतायजनश्रीवत्साकेनसत्कृतः आमैत्रतपरिक्र
म्यसगराःस्थालयययो ४१ आत्माशभूतांतोमायाभवानीभगवान्भवः पश्यतामविमुरव्यानांप्रत्याचष्टाभारत ४२ रू उ
च अविध्यपश्यंस्तुमजस्यमायोपरस्पृंसःपरदेवतायाः अहंकलानामवभोपिमुह्येययावशेन्येकिसुतास्वतेत्राः ४३
यमामिह छत्त्वमुपेतयोगात्समासहस्रोतउपारतंवे स एवसाक्षात्पुरुषः पुराणो नयत्रकालोविशतेनवेद ४४
शु उ च शतितेभहितस्तातविक्रमः शार्ङ्गधन्वनः सिंधोर्निमग्ननेयेनधृतः पृष्टमहाचलः ४५ रामायनमः

देवतायाअजस्यकर्मयतोत्यतिरहितस्यपरमपुरुषस्यमायात्वंव्यपश्यः महात्मांपश्येत्यर्थः तदेवदर्शयति कलानांविद्यानामवभोधिपति
रावः पारवश्यपरहितवानपिमुह्येययोरस्वतेत्राः मर्त्यदेसाद्योमुह्यतीति ४३ समासहस्रो तेनेकसंवत्सरमहस्त्रपर्यंतं तपस्तप्तातदेतेषां
गान्तपोयोगादुपारतंनिवृत्तं मात्वेयदृष्टः त्वदुपास्यवस्तुकिमितिपृष्टवत्यसि ससाक्षादेवएवपुराणः पुरुषः यत्रयस्मि
पुराणोपुरुषेकालो नविशतियेकालो नकलमतिथीकालापरिक्षिन्नइत्यर्थः यश्चकालादिकं सर्वं वस्तुजातं युगपत्साक्षाद्देस
वत्सत्यर्थः ४४ अष्टाध्याय्यं निगमवर्तिमुनिः रतीति हेतातिवात्सल्यात्संबोधने हेराजन्निष्ठं शार्ङ्गधन्वनोऽजितस्यविक्र
मः तेषुमयामिहितः कोसोयेनाजितेनकूर्मरूपिण सिंधोः क्षीरोदधेर्निर्मग्ननेकर्मणिमहाचलोमदराचलः पृष्टं धृतं इति

४५

४१५

वैरिणाकामिनविनिर्जितः वासो रूद्रस्ततस्मादद्भुतकर्मणः विष्णोर्विष्णुनिर्मिताया बोधितः पदवीमन्वगच्छत ३१ शुभिलाः मतस्य
 यूपस्य गजगम्य वासितो धुष्यवर्तौ गजीमनुधावत इव तस्य तामनुधावतोः मोघरे तसो रूद्रस्यरे तस्य स्कंदो मोघरे तस्य
 मेवाह यजेति मद्यो यत्र यत्र स्थले महत्मेन सस्य रूद्रस्यरे तोपत तानि स्थलानि हे महीयते रोष्यस्य रजतस्य हेमः सुवर्णस्य चक्षुष्या
 सनवभतुः ३३ किंच यत्र कच सरिदादिषु रे तोपत तत्र रूद्रः संनिहितो बभूव तत्र तदुपासकाः ऋषय आसन्नवात्सुः ३४ एवं रे तसि
 कृन्ने सति देवमायया बोधिता जडीकृतमात्मानं सरुद्रो पश्यत ततः हेनरश्रेष्ठ कश्मलात्कामात्संन्यवर्तत ३५ अथानंतरं मपि
 श्रेयं परितो रीता तुमशको वीर्यं चेष्टितं यस्य तस्य जगदात्मनः परमात्मनो धम्महात्म्य तदवगतं ज्ञातं येन स तथामृतो रूद्रस्तदुहते

तस्यासौ पदवीं रूद्रो विष्णो रद्भुतकर्मणः प्रत्ययद्यत कामिनवैरिणो वविनिर्जितः ३१ तस्यानुधावतो रे तस्य स्कंदो मोघरे तसः
 शुभिलाः यूपस्य वासितो मनुधावतः ३२ यत्र यत्रापत नमो ह्यरे तस्य महत्मानः तानिरूद्रस्य हेमश्चक्षुष्या
 सनमहीयते ३३ सरित्समुद्रशैलेषु बनेषु च यत्र कचाः सन् ऋषयस्तत्र संनिहितो हरः ३४ कृन्ने रे तसि सोपश्यदा
 त्मानं देवमायया जडीकृतं न पश्येत् संन्यवर्तत कश्मलात् ३५ अथावगतमहात्म्य आत्मनो जगदात्मनः अपश्ये
 यवीर्यस्य समेने तदुहयुतं ३६ तमवित्कवम श्रीड मालस्य मधुसूदनः उवाच परमप्रीतो विभ्रत्त्वां पौरुषीतनुं ३७
 भगवाच दिष्टा त्वं विबुधयेष्ट त्वो निष्ठा मात्मना स्थितः यन्नेस्त्रीरुपया स्वेरं मोहितो स्यंगमायया ३८

पवनेषु ३

२३

धियोधिपुं त चेष्टितं च महदद्भुतमधुश्रुतपूर्वमेने ३३ मन्यत ३६ ततो भगवान्मधुसूदनः स्वांतिरोधापितो पौरुषीत
 नुविभ्रदा विभीक्यन्स्वयमाविभ्रदित्यर्थः अविक्लवं धृष्टमश्रीडं निर्लज्जं च तैरूद्रमालक्ष्य नितरां प्रीतः स नृजगद ३७
 तद्भुदितमेवाह दिष्टेति निमिः हे विबुधश्रेष्ठ त्वो निष्ठा कामविकारशहितं देवादात्मनावस्थितः लब्धवान् मभा
 यायादुरत्ययत्वादिति भावः तदुरत्ययत्वमेवाह यदिति अंगरूद्र यद्यस्मात्तं मे मया माययादुस्तरयास्वेरं यद्येष्टनित
 रामित्यर्थः मोहितो मोहं प्राप्नोति इत्यर्थः ३८ एवं मोहितस्तव स्वनिष्ठा लानो देवास्ते पन्न इति भावः ३८ दुस्त
 रत्वमेवाह कोन्विति रामशसमश

एवं वर्तमानं सप्तममन्वन्तरमुक्तं षडतीताः शुक्ला न्ययभविष्याणि सन्वन्तराणि चिद्वसुक्ता न्यनुवदति संक्षेपत इति एवं सप्तममन्वन्ते
राणि संक्षेपतस्तुभ्यं मयोक्तान्यथ भविष्याणि वक्तुं प्रतिजानीते भविष्याणीति अथ विष्णोः शक्तैर्भिर्यैरवतारैरिति यावत् अ
न्विता निभविष्याणि मन्वन्तराण्यथमादीनि वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यन्विता नीत्यनेन तेष्वाभवश्य श्रोतव्यत्वमुच्यते ७ अथ मेम ॥
न्यन्तरे वक्तुं तावत्तदुपोद्घातस्योक्त्यामाह त्रिभिः विवस्वत इति विश्वकर्मणः प्रजापतेर्दुहितरा नुभे सता घ्रायानामविवस्व
तः देवार्थं देराज्ञेन्द्रयेतवनुभ्यं मया प्राक्तं वक्ष्यस्व त्वं धेभिहिते उक्ते ८ वडवाख्या विवस्वतस्तृतीयं भाष्यं एकै आहुर्ममनुनेव
मेवमते सैव भूत्वा य वडवानासस्यो सुषुते भुवीति वक्ष्यस्व भोक्तेः तासोऽस्त एष भाष्यी तामध्ये संज्ञायः सुताः त्रयः सुता वसुते च
सुताः पुमान्स्त्रीत्येकशेषः एका सुता द्यौः सुतौ इत्यर्थः तदेवाह यमश्च यमी सुतो न दी च आहु देवश्चेति त्रयः सुता इत्यर्थः
संक्षेपतो मयोक्तानिमप्रसन्नं नैरपत्तिरे

संक्षेपतो मयोक्तानि सप्तमन्त्रेण गणिते भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यन्वितानि च ७ विवस्वतश्च देवादेविश्वकर्मसु ते
उभे संजाष्टायाच राजेन्द्र ये प्रागाभक्षिते तव ८ तृतीयो वडवामेके तसो संजासुतास्त्रयः यमो यमीश्राकुदेवः ध्यायाश्च सु
तोऽष्टुरा ९ सावर्णिस्तपती कन्या भार्या सवरणस्य या शनैश्चरस्तृतीयो भूदग्निर्नो वडवासुतो ११ अष्टमे त
रप्राया ते सावर्णिर्भवितामनुः निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णिर्नयानप ११ तत्र देवाः सुतपसो विरजाश्च सुत
प्रभाः तेषां विरोचनसुतो वलिरिन्द्रो भविष्यति १२ दत्ते मां याचमानाय विस्मयेयः पदत्रयं शङ्खमिदं पदे हि
त्वा ततः सिद्धिं भवोष्यति ३१

[illegible]

वता १

अथ ध्याय्याः कीर्तनादिफलमाह एतस्मिन् धर्ममथानादिकं पुनः पुनः कथयतः अथैव तस्मात्समुद्यमः प्रयत्नः कचिदपि देवो जा
 तु कदाचिदपि काले न रिष्यते न नश्यति न विफलो भवतीत्यर्थः कुतः यद्यस्मादुत्तमश्लोकस्य भगवतो गुरोरा नाम तु वर्णनं
 समस्तानां संसारप्रमाणो न्याय्यमाध्यात्मिकादितापानामपहंत ४६ भक्तपक्षपातं स्मरन्मम स्मरति अस्मिन्
 माद्यो मद्यजे तत्र जाते मय्यस्मिन् धर्ममथने जातममृतं तेषः कपटं युवतिवैद्यः सुरारीदेत्यामो हयन्यपन्नानमरम्येष्टानं श
 यद्यप्ययं यतमसतामसिति न्द्रियाणां मविद्ययोः गम्यां चिर्यस्य ते भावे न भक्त्या गम्यमुपसृतानामात्मानमनुवर्त्तमा
 नानां कामानिष्कृष्टीभूरयतीति ते न तोस्मि कर्तारिक्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ४६ इति ६ रा १२ तदेवैव
 यचाक्षुषमन्वन्तरं सचरित्राजितारिक्तं पुनः प्रामस्यमादिमन्वन्तरा एवाह मुनीर्वदध्यायसमाप्तिं मनुरिति अधुनावि

कमर

एतन्महः कीर्तयं तोनुप्रएव तोन रिष्यते जातु समुद्यमकचित् पुदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिप्रमापहं ४६
 असदविषयमं धिजावाप्यपुपन्नानमतममरवर्णनाशपत्तिं पुमथी कपटयुवतिवैद्यो मोहयन् सुरारीस्तमहमुपसतानां काम
 पूरं न तोस्मि ४७ इति श्री श्री अ म धे ६ ध्या १२ शु ३ व मन्त्रविंशस्वतः पुत्रः आह देव इति श्रुतः सप्तमो व
 तं मानो यस्तदयत्नानि मे शृणु १ इच्छा कुर्त्तुं भवेत्तव ४८ श्रुतिरेव न रिष्यते यनाभगः सप्तमो दिष्ट उच्यते २
 कर्त्तुं श्रुतं पृथग् श्रुतं दशमो वसुमान् सतः मनोर्वैव श्रुतं स्येते दशपुत्राः परंतप ३ आदित्या वसवो मरुजराणाः अश्विना
 वषट्मो शजन्निदस्तेषां सुरंदरा ४ कश्यपो विविं सिद्धश्च विष्णो मित्रो यगौतमः जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः
 ५ अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददिते दभक्त आदित्यानां भवदजो विष्णुर्वीमनरूपधृत् ६

तत्र विधिदेव

धमानुः सप्तमो मनुर्विवस्वतः पुत्रः आह देव इति प्रसिद्धः तस्य आह देवस्यापत्यानि पुत्रान् कथयतो मे मन्त्रः शृणु १ हे परंतप इच्छा कु
 दयश्च ते दशवैव स्तुते स्याम नोः पुत्राः २ ३ देवानां ह आदित्या दया देवा इत्यन्वयः इन्द्रमाह तेषां मधिपतिरिन्द्रः पुरंदरा
 रव्यः ४ सप्तर्षी नाह कश्यप इति ५ भगवदवतारमाह अत्रापि सप्तमि मन्त्रे कश्यपात्पितुरदिते कीर्तुं श्रुतं भगवज्ज
 नाभश्रोगवानवतारं तारं त्वर्थः सच विष्णु रुद्रेन्द्रा रेवा वा मनरूपे धरतीति तथा आदित्यानां विवस्वानयमा पूषे
 त्या दीनां वषट् स्कंधी कानां मध्ये ६ वरं जन्म यस्यादित्यानां कनीयानित्यर्थः ६

म.मु.वी.
४६

दशममन्वंतरषट्कमाह॥दशमइति॥उपस्थोऽस्यसुतोमहान्मुमुक्षुःवृक्षसावर्णिमितिप्रसिद्धोदशमोमनुर्भवितान्तस्पवत्साव-
र्णिमनोःसुतोभरिषेणाद्याहविष्मत्प्रमुखादिजाः२१ तानेवकांश्चिन्निर्दिशतिदेविष्मानिति सुखासनोदयोदेवगणा भविता
रःसुरेश्वरइन्द्रस्तथाभारोभविता २२ अवतारमाह विष्णुस्तेनोविष्मत्तुशंभोःसख्यंकरिष्यति स्वांशेनावतीर्णीः
शंभोरिन्द्रस्यसख्यंकरिष्यति २३ एकादशमन्वंतरषट्कमाह मनुरिति आत्मवान्प्रशस्तमनस्कोधर्मसावर्णिरितिप्रसिद्धः
एकादशोमनुर्भविष्यति एकादशमइत्यार्षे तस्यधर्मसावर्णिसुतादशसत्यधर्मादयोऽनागताभवितारः २४ विदेगाद्यादेवगणाः

26

देव४

दशमोवृक्षसावर्णिरूपश्चोक्तसुतोमहान् तसुतोभरिषेणाद्याहविष्मत्प्रमुखादिजाः २१ हविष्मान्सुकृतिःसत्योज-
योमूर्तिस्तदादिजाः सुखासनविरुद्धाद्यादेवाः शंभुःसुरेश्वरः २२ विष्णुस्तेनोविष्मत्तुशंभोःसख्यंकरिष्यति
जातःस्वांशेनभगवान् गृहेतिश्वस्तजोविभुः २३ मनुर्वैधर्मसावर्णिरिकादशमप्रात्मवान् अनागतास्तसु-
ताश्चसत्यधर्मादयोदश २४ विदेगमाःकामगमाःनिर्वाणरुचयःसुराः इन्द्रश्चवैध्रुवस्तेवामययश्चा-
रुणादयः २५ आर्यकस्यसुतस्तत्रधर्मसेतुरितिस्रतः वैध्रुतायोहरेशस्त्रिलोकींधारयिष्यति भविता
रुद्रसावर्णिराजन्द्वादशमोमनुः देववानुषदेवश्चाष्टादयःसुता २६ तत्रधामाचतत्रैन्द्रोदेवाश्चाहरिता-
दयः ऋषयश्चतपोमूर्तिस्तपस्याग्नीभ्युकादयः २७ स्वधामारव्योहरेशःसाधयिष्यतितमनोः खंतरंस-
त्यसस्त्रःसन्ततायाःसुतोविभुः २८ मनुस्त्वयोदशोभायोदेवसावर्णिरात्मवान् चित्रसेनविविज्राद्यादेवसावर्णि-
देहजाः २९ देवाःसुकरसुत्रामसेताइन्द्रोदिवस्पतिः निर्मेकतत्त्वदर्शाद्याभविष्यत्यवयस्तदा ३० रामाय

तेवामधिपतिर्द्रुतुध्रुवइतिप्रसिद्धोभविताससख्यंस्त्वरुणादयः २५ अवतारमाह आर्यकस्यभार्य्यां वैध्रुतायांजातोव-
तीर्णीःहरेशस्तत्रमन्वंतरेधर्मसेतुरितिप्रसिद्धोभवितासेचत्रिलोकींधारयिष्यति २६ राजन्द्वादशोमनुस्वरुद्रसावर्णिरितिप्र-
सिद्धोभवितातस्यसुतोदेवादयः २७ तत्रमन्वंतरेऋतधामारव्यःइन्द्रःहरितादयोदेवगणाःसप्तर्षयःसुतपःप्रभृतयः २८
सुधामारव्योहरेशवतारस्तस्यमनोरुद्रसावर्णिरंतरंसाधयिष्यतिसत्सत्यसहःसन्तयोःसुतः २९ त्रयोदशोमनुर्देव-
सावर्णिरितिप्रसिद्धोभाव्यः भवितादेवसावर्णोदेहजातास्तसुताश्चित्रसेनादयः ३० सुकरादिसेताकादेवगणाःइन्द्र-
सुदिवस्पतिरितिप्रसिद्धोभविता तथा मन्वंतरेऋषयःसप्तर्षयोनिर्वाकादयोभविष्यति ३१

योसौवलिर्भगवतावकः पुनः प्रीतेन तेनैव भगवता सुतले स्वर्गीदप्यधिकेलेके विवेशितो धुनास्त्राडिन्द्रवास्ते १४ अत्रमन्त्रं तरे भविष्यतः
सप्तर्षिनाह गालव इति रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामाकूपः कृपाचार्यः १५ इमे गालवा दयः स्वयोगतः स्वयोगप्रभावात्
सर्वयो भविष्यति हेराज निदानी त्वेते गालवा दयः स्वकीयाश्च मे सुवर्त्तते १६ अवतारं तच्च रिजं चाह देवगुह्यादिति ईश्वरी भगवा
न देवगुह्यात्स्वरस्वत्यामवतीर्णः सार्वभौम इति प्रसिद्धो विभुः समर्थोऽत एव पुरंदरात्स सममन्त्रं तरेऽन्नास्थानमिन्द्रपदं हत्वाऽपनी
य वलये दास्यति अत्रेदमनुसंधेयम् चाक्षवात्यिषष्ठे मन्त्रे यदा दुर्वसः शपेन गतश्चिर-द्रो जितशरणात्तत्सहायो मत्तं
प्राश्य वल्लिं विजितसंश्रयः स देवगणास्त्रिलोकाधिपत्यं कृतवान् तदा वलिर्भगवैराहित वलः तस्मिन्मुञ्चाल्यात्रिविषयमधि
तस्यैव तदा पुनरदित्याश्रितो भगवानादित्या नाम वरजो वामनो भूत्वा पदत्रयं याज्या व्याजेन वलेस्त्रिपिण्डं गृहीत्वा ईन्द्राय पु

त्रो
योसौ भगवतावकः प्रीतेन सुतले पुनः निवेशितो धिक् स्वर्गीदधुनास्त्राडिन्द्र १४ गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः स
पुस्तथा च दध्याश्वगः पितास्माकं भगवान्वादरायणाः १५ इमे स सर्वे यस्तत्र भविष्यति स्वयोगतः इदानीमास
तेराजन्स्वेस्व आश्रममंडले १६ देवगुह्यात्स्वरस्वत्यामवतीर्णः सार्वभौम इति प्रभुः स्थाने पुरंदराहत्वा वलये दास्यतीश्वरः
(१७) नवमो दक्षसावर्त्तिर्मेतुर्वरुणसंभवः भूतकेतुर्दीपकेतु रित्याद्यास्तत्सुतान्दप १८ परामर्शचिगर्भीद्यादे
वाइन्द्रः श्रुतः स्मृतः श्रुतिमत्प्रसुरास्तत्र भविष्यत्यव्ययस्ततः १९ आशुष्यतो बुधारायाम्यमो भगवत्कला भवि
नीयेन संततं श्रुतिं लोकी भोक्ष्यते श्रुतः २० रामाय

रंदराय प्रदाय वलिमनुगृह्णन्निदमाह एष मे प्रापितः स्थाने दुःप्रायममरेश्वरि सावर्त्तोरं तस्यापं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ताव
सुतलमध्यास्ते विप्रकर्म विनिर्मितमिति तदेवमनुगृहीतस्तत्प्रभृति सुतले धिक् स्वन्नाथास्य स्य मे मन्त्रं तरे तदा वतरिष्याम
लोका सार्वभौमास्त्रिन भगवता पुरंदरादयनी यदत्तेन्द्र यदत्तैन्द्रो भविष्यति तत्तत्तदाधिपत्यावसाने सिद्धिमाप्स्यतीति ३७ नयम
मन्त्रं तरेषट्कमाह नयम इति वरुणसंभवः वरुणस्य पुत्रः दक्षसावर्त्तिरिति प्रसिद्धो मनु नवमो भविता भविष्य
तितस्य सुता धृतरकेत्वादयो भविष्यति ३८ पराद्या देवगणा इन्द्रोऽसु श्रुत इति प्रसिद्धो भविता श्रुतिमत्प्रभृतवस्स पुर्वयः भविता
रः ३९ एवं मन्त्रादयः पंचोक्ताः संचरिजमवतारमाह आयुष्मत्त इति अंबुधारायो भार्याया मायुष्मतः सकाशात् प्रगद्यो नवती
र्णोऽष्टमभ इति प्रसिद्धो भविता येन अष्टममेण सैरुद्धो रक्षितो त्रिलोकीं श्रुतारव्य ईन्द्रो भोक्ष्यति पालयिष्यति २०

नियोजकाः मन्त्राव्यस्तु १ स्ववर्णाश्रमाभिरुपं ४ प्र२

भा-अ-जी
४४

एवं भगवदवतारः नियोज्याः जगद्यात्रानयने तेष्वाकर्मेत्युक्तमथ कथं जगद्यात्रां नयेतीत्यपेक्षायां तावद्विष्णोर्कर्मो ह चतुर्गुणोत्तरं
इति पूर्वपूर्वमन्त्रेतरावसाने कालेनाध्यत्रभावं युक्तं कालेन ग्रस्तान्विष्णुतान् श्रुतिगणान्यथावत्पश्यति श्रुतिगणान्विशिन
धियतो येभ्यः श्रुतिगणोभ्यः सनातनो धर्मी वबुध्यते इति शेषः ४ मन्त्रानां कर्मादतत इति ततः अविभिर्मयावत्श्रुतिगणा
दर्शना नेतरे तदेवो धितं स्व चतुष्पादधर्महरिणा यज्ञादिरूपिणोदिता उक्तानि युक्ता इत्यर्थः संयताः संतो मनवो
ह्यसाक्षात्स्विकाले युगानुरूपं महीमह्यो संचरं येत्युपदेशेन प्रवर्तयति ५ मनुष्याणां कृत्यमाह पा लयेतीति
प्रजापालाः मनुष्यास्तधर्मयावदंतयावन्मन्त्रेतरावसाने किं विभागशः पुत्रो जादिक्रमेण वर्णाश्रमविभागेन च पा
लयेति देवानां कर्माह यज्ञेति ये च अविपित भूतमनुष्या यत्र पंचमहायज्ञादीकर्म एव न्वितास्तेः सह देवायज्ञभाग
चतुर्गुणोत्तरे काले ग्रस्तान् श्रुतिगणान्यथा तपसा ऋषयो पश्यं तो धर्माः सनातनः ४ ततो धर्मचतुष्पादमनवो ह
रिणोदिताः युक्ता संचारयन्त्यष्टाः स्विकाले महीमह्य ५ पालयेति प्रजापालायावदंत विभागशः यज्ञभागभुजो
देवा ये च न ज्ञान्तिताश्च वै ६ इन्द्रो भगवता दतां त्रैलोक्यश्रियमूर्जितां भुजानः पातिलोकां स्त्रीन्कामं नो
के प्रवर्षति ७ शानं चानुसुगं वृते हरिः सिद्धस्वरूपधत्तु ऋषिरूपधरः कर्मयोगयोगेश रूपधत्तु ८
सर्जं प्रजेशरूपेण दस्युन् हन्यात्स्वराद्वयः कालरूपेण सर्वेषामभावाय धृगुणाः ९ स्तूयमानो जने
रेभिर्मयि यानाम रूपया विमोहितामभिनीना दर्शनैर्न च दृश्यते १०

२७

भुजः तत्रोत्तारः ६ इन्द्रस्य कर्माह इन्द्र इति भगवता यज्ञादिरूपिणा दतां त्रैलोक्यश्रियमनुभवं स्त्रीन्
लोकांते हरिर्दिता धवताररूपः सिद्धरूपधत्तु कपिलादिरूपधत्तु ज्ञानं युगानुरूपं वृते उपदिशति ८ प्रजेशरूपेण मरी
चादिरूपेण सर्जं कर्षतीति शेषः स्वराद्वयः राजमर्तिः सनतदनुप्रवेशेनेत्यर्थः दस्युन् दुष्टसत्त्वान् हन्यात्सुनः कालरूपे
ण सर्वेषामभावाय धृगुणा यच भवति कथं भूतः सृष्ट्याद्युपयुक्तं गुणविशिष्टः ९ नामरूपया नामरूपभाजा
द्विरेभिर्जनैः केवलं स्तूयमानः शास्त्रेणानिरूप्यमाण एव ननु दृश्यते इत्यर्थः १० रामरामरामरामराम

नृपति कथं यातीत्यत्राह कामं यद्येवं लोके भिवर्षति वष्टया यातीत्यर्थः ७ अथावतारस्य कृत्यमाह शानमिति च शब्देन मन्त्रादिनियोजनं समुच्चीय

पुरिः
२

देवहोत्रस्य भार्या योऽहृत्यो हरेरंशः संभविष्यति स च योगेश्वराख्यो देवहोत्रस्य तनयो दिवस्यते रिन्द्रस्य उपहृती इत्यसंवादको भवि
ता ३२ चतुर्दशो मनुस्त्विन्द्रसावर्णि रिति प्रसिद्धः एष्यति भविष्यति तद्विर्यजाः तत्सुता ऊर्जीदयः ३३ देवगणास्तु पवित्रा
दिसंज्ञिताः ३४ शुचिरिति प्रसिद्धः भविष्यति तपस्विनः सत्तर्षयो ग्यादयः ३४ हरिर्भगवान्सत्रायणस्य तनयो बृहज्जानुरि
ति प्रसिद्धो भविष्यति हेमहराजसत्तर्षयः बृहज्जानुर्वितानायां सत्रायणस्य भार्या योजातः क्रियातं तन्मरुतं कर्मसंताना निरिती
पिता विस्तारयिष्यति ३५ मन्वंतरकथनमुपसंहरति इराजं नृत्रिकालानुगतानि भूतवर्तमान भविष्यकालानुगतानि च द्रष्टव्यं तीतानि
वर्तमानमेकं भविष्याणि संप्रवक्ष्यतु देशमन्वंतराणि ते तुभ्यं मया प्रोक्तानि एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वंतरेः कल्पः देवैर्दिनात्म

देवहोत्रस्य तनय उपहृती दिवस्यतेः योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति ३२ मनुर्वीरं द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्य
ति ऊर्जीमीरबुध्राद्या इन्द्रसावर्णिर्विर्यजाः ३३ पवित्राश्चास्तुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति अग्निर्वीरुः शु
चिः शुचीमागर्धाद्यास्तपस्विनः ३४ सत्रायणस्य तनयो बृहज्जानुस्तदा हरिः वितानायां महराजा क्रिया
तं तन्वितापिता ३५ राजेश्चतुर्दशोक्तानि त्रिकालानुगतानि त्रिकालान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः ३६
२ श्री प्राव म पु ले म धे तु श न च्च र घ ना न द १३ रा वा मन्वंतरेषु भगवान्प्रथममन्वादये
स्त्विमे मस्मिन् कर्मणि ये येन निष्ठुतास्तद्वदस्त्वमे १ शु उ च मनलो मनो पुत्राश्च सुनयश्च मरीयते इन्द्रः सुरग
णाश्चैव सर्वे पुरुषासनाः २ यसादयो याः कथिताः पोरुषस्तनवो नृपमन्वादयो जगद्यात्रानयं त्याभिः प्रचोदिताः ३

कः कल्पः स च युगसाहस्रपरिमितः युगाजोऽहता दीनो स हस्त्रवारं पर्युष्य पश्येत्स्वित्येस्मिन्सतथा भूतः ३६ २ मे यो श १३
एवमन्वंतरेषु कथितेषु प्रसंगात्मन्वादीनां कल्पे च छतिशजा मन्वंतरे द्रष्टि हेमहृते भगवान्मन्वंतरेषु मी उक्ता मन्वादयः
आदिशब्दाद्यास्तत्सत्रादयः पंचामी मन्वादयः पंचैते सर्वे पुरुषेणैव रेण यज्ञा द्यवतारेः प्रास्यते नियुज्यते शनैतथा
२ तदेवाह यसादय इति हेनप योरुषाः परमपुरुषस्य सर्वे ऽपि न्यस्तनवो अवतारा यसादयः कथिताः ताभिः प्रचोदिता
नियुक्ताः मन्वादय जगद्यात्रा जगत्परात्मिनां नयंति जगत्परात्मैर्बुद्धेतीत्यर्थः ३ रामरासरासरासरास

प्रासंगिकं निरूपयमानोऽस्मिन् व्यतीताभ्युः कल्पे स्वायं भुवा दय इति मन्तर कथनार्थतया प्रस्तुतं कल्पमेवोपसंहरति एतदिति
 कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्यान्तरकल्पस्य देनं दिनरूपस्येत्यर्थः एतच्चतुर्दशमन्तरात्मकं प्रमाणं परिकीर्तितं कोलौक्यविकल्पः
 पुराविदः कल्पविकल्पयाचार्थविदः यत्र कल्पविकल्पमन्तराणि चतुर्दशानुसृतुः १९ इति मे तु शः १४ एवमन्तरा
 एपावर्णदत्तेमायाचमाना यविष्मवेयः यदत्रयं त्रिसं ग्रहेणोक्तं हरेरीमनस्य च रित्रं विस्तरेण बुभुसुः यश्च तिराज्जावाभ्यां वले
 रिति हरिः स्वयमीश्वरः अवाप्तसमस्तकामो भूत्वा रूपेण वत्कस्मादेतोः वलेः सकाशाद्भूमेः यदत्रयमयाचतलव्याचो
 पियाच्चयालव्यपदत्रयोपिकस्मादेतोस्तं वलिवबंध १ एतं व्याच्यवंधनादिकं हरेः कर्मवेदितुमिष्टामो वयमत्रैतच्छ्रु
 वणेनोस्माकं परमाधिकं कौतूहले वर्तते एतच्च द्वाविद्विष्टमाह पूर्णस्यावाप्तसमस्तकामस्य यज्ञेश्वरस्य भगवतः कर्तृरिष्येष्टी य

एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितं यत्र मन्तराण्यनुसृतुर्दशपुराविदः १९ इति म अ म धे च शो यः
 रा वा वलेः यदत्रयं भूमेः कस्माकं सिरयाचत भूलेश्वरः रूपेण वत्कस्मादेतोः वलेः सकाशाद्भूमेः यदत्रयमयाचतलव्याचो
 मरुतौ भूतौ हरिनः यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बंधनं चाप्यनागतः २ शु उ च पराजितश्रीरनुभिश्च हपितो हींद्रिणश
 जन्मगुभिश्च जीवितः सर्वात्मना तान् भजन् भूतवलिः शिष्यामहात्मा धीनिवेदनेन ३ तं बालाणां भगवः प्रीयमा
 णा अयाजयन् चिश्च जितो यिणां के जिगीवमाणां विधिना भिषिच्य महां भिषेकेण महानुभावाः ४ रामायनमः राम

ज्ञेश्वरेण नागसो निरपराधो बलेः बंधनं च काश्चिच्च २ इत्येतदेवमाह वः सविस्तरं तच्च विवमाह मुनिर्नवभिरध्यायैः तत्र
 तावद्वलेऽस्त्रिलोकीमपरुत्तुमुपायांतरमप्यप्रवृत्तं याच्यो कृतवानिति वक्तुं तावद्वले गुरु सेवा वलेन स्वर्गप्राप्तिक्रममाह पराजित
 श्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः देशजन्तु देवा देवा सुरि सुदेयान् जिनागृहीता श्रीराज्यलक्ष्मीर्यस्या मुभिः प्राणैश्च हपितः त्याजितः
 पुनर्भूयुभिर्देव्यादिभिर्जीवितः जीवने प्रापितो भूगूणां शिष्यो बस्तिर्वैरोचनिः तान् भूगूणैव सर्वात्मना करुणत्रये को नमरात्मोदार
 मना अर्चयन् विदेनेन धनसमर्पणेन नोक्तं केशु केशु भक्त्येत्यर्थः ३ भजन् काराहितवान् ३ तं भजन् तं त्रिणां के स्वर्गं जेतुं ३ यत्तं वलिं मरु
 तुभावाः बालाणां भगवः प्रीयमाणः सतः विष्णुजितो यो जना याजयन् किं क्वामहं भिषेकेण वहुं च बालाणां प्रसिद्धना भिषिच्य

॥४॥ यदंगादीनां स्वनेः तालादिध्वनिसहितैर्नृत्यैः सवाद्यैरूपदेवानां गंधर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमांस्वप्रभया जिता प्रभासाश्चादिव्यगीताद्यधि
 यज्ञी देवता यथा नामान्ये रजितप्रभो इति वा पाषाण्ते रजिताग्रहाः सूर्यादयो यथा तां २१ यत्नो सामान्येन पुंसकं अधर्म्मिद्यादयो न
 वृजंति इतः प्रेत्य न प्राप्नुवन्ति स्वलादुरात्मानः शठाः मूर्खाः मानिनो हकारिणः लुब्धा वंचकाः २२ तामेवं भूतां देवधानी म
 र्भवती वहिः समंताद्वरूथिन्याः सेनायाः पतिः सवल्लिः एतन्मया सेनया रुरुधे तत इन्द्रयोषितां भयसुत्पादयन्नाचार्यताशुके
 ण दत्तं महास्व नं शोखं दध्मौ २३ मघवानिन्द्रस्त्वलेः परममधिक उद्योगं ज्ञात्वा सर्वदेवानां गरीरूपे तो व हस्यतिमित्य
 मुवाच २४ तदेवाह भगवन्निजितोर्ध्वस्त्रिभिः हे भगवन् पर्व वैरिणो देवा सुरमुद्धे य पराजितस्य बले रधुना यं महा नुग्रमः

मदंगशंखानकदुंदुभिस्वनैः सतालवीणामुरजर्घ्वेणुभिः नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमांस्वप्रभयाक्षितप्रभां २१
यन्त्रजं तस्य धर्मिण्याः खलाभूतदुहः शठाः मानिनः कामिनो लुब्धा एभिर्हीनावृजंति यत् २२ तौ देवधानी स रूषि
नीपतिर्वहिः समेतादुरूध्रे प्रतन्यया आचार्यदत्तं जलजं मरुत्स्वनैर्दध्मोप्रयुजं भयमिन्द्रयोधितां २३ मद्यवांस्तदभि
प्रेत्यवलेः परममुद्यमं सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच ह २४ इ उ च भगवन्नुद्यमो भूयान् वलेनैः पूर्ववैरिणः
अविद्यया मिमं मन्ये केनासीत्तेजसोर्जितः २५ नैनेकस्त्रिकुतो वापि प्रतिबोद्धुमधीश्वरः पिवन्निव सखे ॥
नेदं लिहन्निव दिशो दश दहन्निवनभोदग्निः संवर्ताग्निरिवोत्थितः २६ ब्रूहि कारणमेतस्य दुर्ध्वत्वं त्वस्य मद्रिपोः ॥
उजः स हो वले तेजो यत एतत्समुद्यमः २७ य रु च जगतामि मद्यवेच्छन् नैरु न ते रस्य कारणं शिष्या यो पभृत्य तेजो भगुभिर्ब्रह्मवादिभिः

[illegible]

प्रवालफलपुष्पोरुभारशायामरदुमैः हंससारसचक्राङ्ककारंडवकुलाकुलाः नलिमोयत्रकीडंतिप्रमदाः सुरसे
विताः १३ आकाशगेगादेव्याढत्तांपरिधिभूतया प्राकारेणाग्नितवर्णिनसाटालेनेनेनेनत्र १४ रुक्मपद्
कपाटेष्वद्यैः स्फटिकजोषैः जुष्टाविभक्तप्रपद्याविश्वकर्म्मविनिर्मितो १५ सभाचत्वररथ्याख्याविमानैर्यवुदे
युतां शृंगारकैर्मणिमयेवैज्रविद्रुमवेदिभिः १६ यत्रनित्यवेद्यरूपाः श्यामाविरजवाससः भ्राजतेरूपवन्तार्थ
प्रर्चिभिरिवदृश्यः १७ सुरस्त्रीकेशविश्रब्धनयसौगंधिकस्त्रजो यत्रामोदमुपादायमार्ग आवाप्तिमारुतः १८
हेमजालाक्षनिर्गच्छमेनागरुनेधिना पांडुरेणप्रतिच्छन्नमार्ग्यान्ति सुरस्त्रियः १९ मुक्तावितानैर्म
णिहमकेतुभिर्नीतापतोकावलभीभिषाढत्तां शिखेडियारावतभृंगनादितोवैमानिकस्त्रीकगीतमंगलो २०
युतां २६ नित्यं वयस्ताह्व्यरूपं सौकमार्यं

मशिमये१

[illegible]

वैलभीमि

उक्तविधेनागुरुगंधिनागुरुधूम्रमेनपांडु
रेखापांडुरवर्णेन४

एवंपरितपेत्सामदित्यो कदाचिद्वावाक्कश्यपश्चिरात्समाधेर्विरतः तस्या अदिते राश्रममात्मनाम कथंभूतंनिर्गत उत्सवोयस्मा
 निर्गत आनंदोयस्मात् २ सकश्यपः कृतश्चासनपरिग्रहो येनसयथा न्यायं सभाजितः सम्यक्पूजितः हेकुरुद्वह दीनवदनं
 यस्यास्तापली इदेवद्वयमाणमाह ३ दीनवदनमालक्ष्य बहुधाविकल्पयता कश्यपेन पृष्टमाह अपीतिसप्तभिः अ
 पीतिप्रश्नद्योतकमवयवं हेभद्रः धुनालोके विप्राणां गवां धर्मस्थलोकस्य जनकस्य कथंभूतस्य सत्योः छंदसिष्ठा मनुव
 र्त्तत इति तथा तस्य चाभद्रमकुलेन हि ४ हेगृहमेधिन्यपि वा किं गृहेषु धर्मोदेः किंचिदकुशलमिति का क्का प्रश्नः गृह
 निश्चिनधि पत्रयेषु गृहेषु योगिनामपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति यद्वा योगिना मेव योगः आसक्तिर्योगिनां

एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवान् गत निरुत्सवं निरानंदं समाधेर्विरतश्चिरात् २ सपत्नी दीनवदनां कृता
 सनपरिग्रहः सभाजितो यथा न्यायमिदमाह कुरुद्वह ३ कश्यप उवाच अयमभद्रं विप्राणां लोके भद्रः धुना गतं न
 धर्मस्थलोकस्य मत्प्राप्तं दानुवर्त्तिनः ४ अपि वा कुशले किंचिद्गृहेषु गृहमेधिनि धर्मस्यार्थस्य समस्य यत्र योगो ह्ययोगि
 नो ५ अपि वातिथयोभ्येत्य कुटुंबासक्त्या तया गृहदपूजितायाः प्रत्युत्थानेन वाकचित् ६ गृहेषु ये स्मृतिथ्यो नाचि
 ताः सलिलैरपि यदि निर्वर्त्तिते न नैके रुराज गृहोपमाः ७ अयमयस्तु वेलायां न दुता हविषा सति त्वया द्विग्रधियाभ
 द्रे प्रोषिते मयि कश्चित् ८ यत्सूजया कामदुद्यानं याति लोकान् गृहान्वितः ब्राह्मणोऽग्निश्च वेविष्मोः सर्वदेवात्मनो मुखं ९

तुनेत्यर्थः ५ अतिथय आगत्य कुटुंबासक्त्या प्रत्युत्थानादिना कदाचिदपूजिताः संतो गृहात्प्रयाताः गताः ६ किं वा यद्यतिथयो
 भ्येत्य येषु गृहेषु सलिलैरप्यनर्चिताः संतो निर्गच्छंति तर्हिते गृहान् नैष्ठेयालनाद्यवित्ततुल्या एव ७ हे सति भद्रे मयि प्रोषिते
 प्रस्थिते सत्पुद्गिभधिया त्वया अमयः आहवनीयादयस्त्वदधीनाः हविषा वेलायां मुदिते सूर्ये प्रातर्जु होतीत्युक्तप्रात
 रदिकालेन दुताः ८ किंचाग्नीनिश्चिनधि यत्सूजयेति कामानिष्टार्थान् देभधीति तथा तान् तथापि घामग्नीनां पूजया
 गृहान्वितः गृहस्थः पुमान् पुण्यलोकान्याति प्राप्नोति किंच ब्राह्मणोऽग्निश्च सर्वदेवताशरीरकस्य विष्मोः मुखं वेनिश्च
 ये ब्राह्मणस्य मुखमासीत् मुखं हिन्द्राग्निश्चेत्यादि श्रुतेरिति भावः ९ रायामरा मरा मरा मरा ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अतो भगवन्ते विनायः काश्चिद्वद्विधः साक्षाद्वात्वाः स्य संमुखि क्षणमपि स्थानुं न शक्नोति २१ मंत्रमाह तस्माज्जितुमशक्यत्वात् सर्वे
युयैत्रिविष्टपे त्यक्त्वा लयमदर्शनं यातवा छत कथं भूताः यतः येन कालेन शत्रोः पराजयोनौ न त्येवा भविष्यति तं कालं प्रतीक्ष्यमाणः
संतः ३० कोसो कालस्तत्राह अथ मधुना विप्राणां वलेनोदकं उत्तरोत्तरमधिकं फले यस्य अर्जितः वलीभूतः विक्रमो यस्य तादृशः प्राप्ते
स पुनस्तेषां विप्राणां एवायमानेन हेतुना सानुवेधः स समस्त्रिंशत्तिनं क्षयति तं कालं प्रतीक्ष्य तदर्थः ३१ एवमित्यमर्थानुदर्शनात्
तत्कालोचितकर्तव्यप्रयोजनाभिज्ञेन ह स्पृतिना सम्यगालोचिताः गीर्वाणाः सुरास्त्रिविष्टपे न्यक्त्वा कामरूपिणः संतः जग्मुः
३२ एवं देवेभ्यं तर्हि ते सुसत्त्वय वैशे च नो वलिर्देवधानी पुरीमधिष्टाय लोकत्रयं स्ववशम करोत ३३ ततस्तं विश्व

भवद्विधो भवान्वापि वर्जयित्वे प्रवरं हर्षि नास्पशक्तः पुरःस्थानुं कृतं तस्य यथाजनः ३६ तस्मान्निलयमुत्सृज्य यं सर्वं वि
विष्टपे यातकालं प्रतीक्षंतो यतः शत्रोर्विपर्ययः ३० एष विप्रवलोदकः संप्रत्यर्जितविक्रमः एषा मेवायमानेन सानुवेधो वि
नं क्षयति ३१ शु उ च एवं सुमंत्रितार्थस्ते भूराणां गीर्वाणाः कामरूपिणः ३२
देवैश्च विलीनेषु वलिर्वैशे च नः पुरी देवधानीमधिष्टाय वशं जित्वा जगत्रय ३३ तं विश्वजयि नं शिष्यं भगवः
शिष्यवत्सलाः शतेन हयमेधानां मनुवृत्तमयाजयन् ३४ ततस्तदनुभावेन भुवनत्रयं विश्रुतो कीर्तिरिषु
वितन्वानः स रेज उडुराडिव ३५ वुभुजे चाश्रियं स्वकीं द्विजदेवोपलभितो कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो
महामनाः ३६ ३ श्री प्रा प्र म धे च शो यः ३५ शु उ च एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमातादिति स्तस हते
त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यंत्य दनाय वत् ९

जयि नं शिष्यमनुवृत्तं वलितं हत्सला भगवो हयमेधानां शतेनायाजयन् प्रापं इन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन् इत्यर्थः ३४ ततो हयमेधया
गशतप्रभावेन लोकत्रयं यासं कीर्तिवितन्वानः स वलिश्चो द्रश्चरराज ३५ द्विजदेवोपलभितो रूपलभितो प्रापितो सुसमस्तं श्रियं संपदं
वुभुजे कथं भूतः महामना दीर्घसंकल्पः आत्मानं कृतं कृत्यं प्रयोजनं येन तं कृताधीमिव मन्यमानः ३६ इ ए च शः ३५ एवं
वलेदिन्द्राधिपत्यमभिधाया भगवतो वामनावतारं प्रस्तौष्यन् तदुपोद्घातकृत्यो कथ्यो तावत् प्रस्तौति मुनिः एवमिति
इत्युपजे चिन्नादिषु नष्टेषु दृश्येषु सत्सु दैत्यैस्त्रिविष्टपे हते च सति देवमाताऽदिति रनाय वदी न्ना इव पर्यंत्यत् ९ रामः

पैरैर्विवासितासाहंमन्त्रायहनसागरे ऐश्वर्यश्रीर्यशःस्थानेनानिप्रवलेर्मम १६ यथातानिपुनःसाद्योप्रपद्येरन्ममात्मजाः
तथाविधेरिकल्याणविद्याकल्याणकृतम् १७ शु उ च एवमभ्यार्धितोदित्याकस्तामाहस्मयन्निव १८ कश्यपउ० ग्रहमा
यावलेविस्माःस्निहवद्विदंनग्न द्वादशभौतिकानात्माहोतैःपरःकस्यकेपतिपुत्राद्यानोहएवहिकारण १९ उपलिक
स्विपुरुषेभगवतेजनादिने सर्वभूतगुहावासं वासुदेवजगद्गुरुम् २०

मएवात्रस्नेहेकारणमित्यर्थः १९ एवं तच्चोपदेशेनापरितुष्यतीत्युक्त्या उपतिष्ठस्वेति धाम्नी वासुदेवमाराधय वासुदेवमाराधय
स्य समीहितसाधनत्वं च यस्ते विशिनष्टि सर्वं वा भूतानां गतासु हृदयकमलेषु वा सोऽयस्य तमनेन वासुदेवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त
तं दर्शितं ननु किं विशेषेण वासुदेवमेवोपतिष्ठस्वेति वदस्य तो विशिनष्टि जनाद्यर्चनं अर्द्धगतौ याचने चेति धातुः जैः
श्रयस्वामे रर्धने याच्यते इति तस्यैव याचनीय इति भावः तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि भगवंतं वाङ्मयस्य पूर्णदेवतोत्तरस्य दारिद्र्य
त्वादिति भावः वदान्यत्वमाह पुरुषार्थकं धर्मेण तिष्ठतीति पुरुषस्तु धर्मादाने इति धातोर्न्येभ्योऽपि दृश्यत इति ड्
यच्चात्मदावलदाय एको बहूनां विद्यति कामानि त्याग्य पश्यति तदा तत्त्वेन प्रसिद्धभावः २० रामरामरामरामरामराम

हितोपदेशे नारीयसाधवात्तन्त्रियस्का
मेः स एवाराधनीय इत्याह जगद्गुरुमिति वा

हेमनस्विनितेपुत्राः सर्वे कुशलाप्रपिकुशलाएवहि किमालक्ष्येवंयच्छसीतजह भवत्याभ्रात्मानंमनप्रस्वस्थमप्रकृतिस्थंवदनैयाभिश्चि
 नैरहंलक्ष्यति तवचित्तमस्वस्थंलक्षयित्वाहंयुष्माभीतिभावः १० एवंष्टाःदितिरस्वास्थ्य कारणमन्यदितिबहुतस्यष्टमभ्रादिकंन
 स्तीत्याह भद्रमितिध्यायां हेवलनद्विजादीनांभद्रमेवतथाहेगदमेधिन त्रिवर्गस्यधर्माद्यैकामस्ययत्परंक्षेत्रसुप्रवस्थानंतज्जहंगदहा
 अमश्राभ्यादयः पूजासर्वश्रेयस्तसर्वहेवलभगवतस्तवानुधानान्मयाक्रियमाणगदितो नैरिष्यतिनक्ष्यतिनक्ष्यतिनक्ष्यतिनक्ष्यतिनक्ष्यति
 ११ १२ अनुध्यानान्नरिष्यतीत्येतदेवकाकोदरीयति कोन्धिति हेभगवन्मेमनसोमनोविषयः मनसाकोक्षितः कामः को नूनसंपद्य
 ते सर्वोपिकामः संपत्यतएवेत्यर्थः कुतः यतोभवान्प्रजाध्वक्षः प्रजानोपतिः सन् यस्यामेत्वधर्मीपत्न्या एवंधर्मान्प्रभावतेउपदिश

अपिसर्वकुशलिनस्तवपुत्रामनस्विनि लक्ष्येऽस्वस्थमात्मानंभवत्यालक्ष्यतोरहं १० अ ति वा भद्रंद्विजगवांवलन
 धर्मस्यास्यजनस्यच त्रिवर्गस्यपरंक्षेत्रंमधिनगदहाइमे ११ अग्रयातिपयोभत्याभिस्वोयेचत्ति सवः सर्व
 भगवतोवलनननुध्यानान्नरिष्यति १२ को नूनमेभगवान्कामो न संपद्येतमानसः यस्याभवान्प्रजाध्वक्ष एवंधर्मान्
 प्रभावते १३ तवैवमारीचमनः शरीरजाः प्रजाइमाः सत्वरजस्तमोजुषः समोभवोस्तास्वसुरादिषुप्रभो तथापि
 भक्तंभजतेमहेश्वरः १४ तस्मादेषभजंत्यामे श्रेयश्चित्तपसुवत ह्यतश्चियोह्यतस्थानाः सपत्नैः पाहिनः प्रभो १५

ति उपदेशेनैवविधानधर्मीन त्वय्यनुकाययतिसति को नुकामो दुर्लभइतिभावः १३ तर्हि किं तवचित्तास्वास्थ्यनिमित्तमि
 त्यपेक्षायां तद्विज्ञापयितुं तदयं नायाकुर्यादित्याशंकया तावत्तं प्रसादयति तत्रेति हेमारीच सत्वादि प्रधानाइमाः सर्वाः
 प्रजाः देवा देत्याश्च तवैवमनसः प्राशिराच्च जा ताः अतोभवोस्तासुसुरादिषु प्रजासु यद्यपिसमः समदर्शनस्तथा
 पि हे प्रभो महेश्वरो भगवान् भक्तं भजते नुवर्तते भक्तपक्षपाती भवानित्यर्थः प्रभोरिति पाठे प्रभोस्तव महेश्वरो भग
 वान् भजतइत्यर्थः १४ तस्मादं कानुभजनस्वभावत्वात्त्वं त्वां भजंत्या मे ममश्रेयः श्रेयउपाये चिंतय आलोच
 य हे सुवत कस्तवाधुना श्रेयोविषयीयस्तत्राह सपत्नैर्देत्यैह ता श्रीयेवा ह्यतानि स्थानानि येषां तानस्मा
 नस्मत्पुत्रान्पाहिपालयेत्यर्थः यतः हे प्रभो पालनसमर्थस्त्वै इत्यर्थः १५

भा. अ. वी.
४६

३४

कयादेहमालिप्यस्नातसिनद्यामिमंमेत्रैवक्ष्यमाणंअपनस्नायादुक्षिरथेदितितदालिप्यनसमयेस्तमंत्रमुदीरयेदित्यर्थः २६ मंत्रमाह।
तंशतिउधतासिवराहेणरुसेनशतवाहुनेतिमंत्रार्थमुवाक्येमेत्रः देवेदेवेतस्मान्नवयथास्थानेइच्छतावराहेणभगवतात्वंसाया
स्नातलाहृद्यतासितुभ्यंनमःममपापप्रणाशयेतीमेमंत्रमुदीरयन्मालिप्यस्नायात् २७ ततोनिवर्तितः सम्पगुह्यतः आत्मनियमः
संध्यापासनादिर्येनतादृशःसमाहितचित्तोहरिमर्चयेत् केत्रार्थेदित्यत्राहस्थडिलादिषुपंचसूत्रेयेत् तत्रस्थडिलेरेगवत्यासिमिरत्नेके
ताभूमिजलविशुद्धिकुम्भसंभृतं २८ तत्रावाहनेनवसन्त्राभाह नमइति मंत्रायेविवेकः अत्रप्रधानोमंत्रो वासुदेवद्वादशाक्षरः
वासुदेवजगद्गुरुं उपतिष्ठस्वेत्युक्तत्वात् गंधमाल्यादिभिश्चात्रद्वादशाक्षरविधया जुहुयान्मलविधयाजयेदष्टोत्तरशतमि
तिवक्ष्यमाणत्वाच्च नमस्तुभ्यमित्यादयस्त्वावाहनापचारमत्राक्षति तत्राद्योमंत्रोद्वादशाक्षराध्यानुवादीभगवद्वासुदेवशब्दभ्यांनमस्तुमित्या
नात् सर्वभूतनिवासायित्यनेनवासुदेवशब्दवाच्यायेत्यर्थः वसतीतिवासुःवसत्येस्मिन्नितिवाबासुःवसनिवासेइतिधातोःकृत्यर्थः

३२

सिनीवाल्याममालिप्यस्नायात्त्रोडविधीर्ण्या यदिस्तुभ्येतवेस्नातसेतंमंत्रमुदीरयेत् २६ त्वेदेव्यादिवराहेणरसायाःस्थानमिच्छ
ता उधतासिनमस्तुभ्यंयापानेमेप्रणाशय २७ निवर्तितोत्तमनियमोदेवमर्च्येत्समाहितः अर्चायांस्थंडिलेस्तर्प्यजलेव
होशुरावधि २८ नमस्तुभ्यंभगवतेपुरुषायमहोयसे सर्वभूतनिवासायवासुदेवायसाक्षिणे २९ रामरामरामरामराम

धिकरणेचौष्णादिकः आद्येसर्वभूतेषुनिवसत्येतुशक्तयेति सर्वभूतनिवासः तस्मैद्वितीयेतुसर्वभूतानामधिपानांवासु
राधारभूतस्तथातस्मै साक्षिणेइत्यनेन देवशब्दार्थोच्यते साक्षीसाक्षादृष्टासर्वचैतनात्मकंवस्तुजातंसाक्षात्प्रयत्नदृश्यं
धर्मेभिरस्यष्टःसाक्षीमुच्यते देवशब्दस्याप्ययमेवार्थः स्वतेजसा दीप्यमानोहिदेवः महीयसेपुरुषायेत्यनेनवेदाहमेतंपुरुषं
महोत्तममितिपुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानात् तत्रचैतमित्येतच्छब्देनपूर्वोक्तजगत्कारणत्वं तदुपयुक्तं गुणपीकल्पवत्तः परम
शीतस्यजगत्कारणत्वादिगुणजातस्यमंत्रप्रतिपाद्यं वासुदेवविशेषणत्वंमवगम्यते तदेवंभूतायतुभ्यंनमः सर्वभू
तेषुनमःशब्दप्रयोगःस्वप्रयोजकमिप्रायकःश्रेयः २९ यदिसएवंभूतोभगवान्सर्वभूतनिवासः सर्वसाक्षीचभवति
तर्हिसर्वैः कथंनदृश्यतेइत्यत्राह नमोभ्यक्तायेति रामरामरामरामरामरामरामराम श्रीरामायनमःरामाय

पुनस्तुतु

नदः

४६

कथं विदुषकारेण कृतेने केन कस्यचित् न स्मरत्ययकारणो शतम
प्यात्मवत्तयेति श्रीशामायणावाक्यात् कथं विदुषपरिरेणया प्रसंगाद्भावे
वीजस्य चित्तं चालादेरपि नास्य ज्ञात्यादेरादरोस्तीति भावः अविज्ञाता इति सह
सना मोक्षे २१

३१

विधिं २

यस्य जनादिनपराभ्यामभिप्रेतं विशदयन्नाह सपुरुषो नादिनस्ते तव कामान्विधास्यति परथिव्यस्येन उदाहृतं श्रुत्यर्थो जुसेहितः स च प्रवृत्तः सना मोक्षे २१
पठति निमित्तभूत इति च दर्शितं न केवलं कामानां विधाता पितु हरिराश्रितार्तिहरश्च नाहं तमाराधितुं प्रभवामीति शोकामपनुद
निशिनयि दीनानुकंपनः दीनेषु किंचिदानुकूल्ययुक्तेषु कृतापराधेषु पि निरतिशय कृपायुक्तः भगवतः वाङ्मययुक्ते स्यात् वात्सल्यम
स्तकामस्यैव सेवाऽमोधासफलानेतरा देवतांतरसेवेति मतमित्यर्थः देवतांतरस्यानवाप्तसमस्तकामत्वादिति भावः २२ एवमुपदिष्टा
नियन्त्रि सनेष्टप्रापणसमर्थापानुष्ठानं पृच्छति दितिः केनेति बाभ्यां हे भगवन् नहं केन विधिना जगत्पति भग
वते उपस्थास्य भजेयं यथा येन प्रकारेण भजमानाया मम सत्यसं कल्यो भगवान्नो रथं विदध्यात् २३ हे हि जगत्पति
भुवैः सहस्रैश्चैत्याममयथा च देवो भगवानाशु बुध्यति तथा तं तज्जन प्रकारात्मकं विधिमादिशस्व उपदिश २३ एवमुप

स विधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानुकंपनः अमोधा भगवज्जक्तिर्नेतरेति मतिर्मम २३ अति वा केनाहं विधिना ब्रह्मजुपस्था
स्य जगत्पति पथामे सत्यसं कल्यो विदध्यान्मनोरथं २३ आदिशस्व हि जगत्पति विधिं तदुपधावने आशु बुध्यति मे देवः सी
देत्याः सहस्रजकोः २३ कथं पपु ३० एतन्मे भगवन् पृच्छः प्रजाकामस्य पप्रजः यदाहने प्रवक्ष्यामि ब्रूतं केशव तोषणं
२४ फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतम् अर्चयेदरविं दक्षिणं भक्त्या परमयान्वितः २५

राय्यो भगवन् कथं पयोव्रतस्य भगवदाराधनात्मकं कर्मापदेश्यं तस्मिन् निस्त्रिंशद्विंशतिं सांप्रदायिकत्वे वदन् तत्कथनं
प्रतिजानीते एतदिति प्रजाः पुत्रान्तामयमानस्य मे मया यद्यो भगवान्पप्रजो ब्रह्मायस्य यो व्रतारथ्यं कर्माहं तत्कथनं
स्य संतोषकरं कर्मात्म्यं प्रवक्ष्यामि २४ एवं प्रतिज्ञाय स देवाह फाल्गुनस्येत्यादिना यावदध्याय समाप्तिं फाल्गुनस्य
मासस्यामले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं द्वादशाह साध्यं पयोव्रतस्य कर्मा कर्तव्यमिति शेषः तेन पयोव्रतेन परमया अ
व्यभिचरितया भक्त्या युक्तो रविं दक्षिणं अर्चयेत् अन्वित इति पुं निर्द्देश एतन्मे पप्रज आह त्वनेन च प्रवक्ष्यामी
त्यनेन च स्त्री पुरुषसाधारणमेतदुक्तानुष्ठानमिति चयति २५ तत्राहौ पूर्वोक्तः इत्यमाह सिनीवाल्मीक इत्यादिना
तत्राह्यो इत्येतेन द्वादशैकलोया ममावास्यायां यदि तन्मये तर्हि कोऽपि विशेषाचार एव राहो रवातयाम् दाम्नि

३१

३३

भा. श्री. श्री.

५०

तत्कप्रपञ्चोऽवधमत्वेन रूप्यते शब्दश्च वर्णात्मकोऽथ न्यात्मकोऽतिद्विविधः वर्णात्मकोऽपि पुनः साध्वसाधुभेदेन द्विविधः साधुश्च वे
 दरूपेण तन्मूलस्य तीतिहासादिरूपेण च द्विविधः तत्रानादिनिधनात्पेक्षावागुत्पत्त्या स्वयंभुवा आदौ वेदमयी नाम ततः सवीः
 प्रकृतयः वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां स निर्गम इत्याद्युक्तीत्याकृत्स्नजगत्सृष्टेर्वै दार्थ्यालोचनमूलकत्वाद्देदस्य प्राधात्यास्य च
 तन्मूलकस्य सादिश्र साधुशब्दात्मकः प्रपञ्चोऽवधमत्वेनास्मिन्नेत्ररूप्यते तदयं मे त्रार्थः महोदेवः महान्देवः शब्दात्मको देवः वेद
 स्य परमात्मनो बोधकत्वा दौषचार्यदेवः मत्मान्मन्त्रा न्देवमनुष्याद्यर्थोपरमात्मशरीरभूतानां विवेशो धयितुं प्रवृत्त इत्यर्थः यमो
 शेरवीति प्रसिद्धिश्चैत्रं चतुष्पादेकमूर्ध्ववधमविजानीयवधमरूपः शेरवीति शब्दकरोति शब्दात्मकतामायन्ने इत्यर्थः विजानीय
 वधमत्वेन तं रूपयति चत्वारितीति अस्याशब्दात्मनो वधमस्य शृङ्गाश्चत्वारि नामाख्यातनिपातेऽप्यस्य त्रयोभूतमविष्य वत्समान
 कालाः पादा आख्यातादीनां भूतादिकालोपाधिना विहितत्वाच्चत्वारिनां कालसादृश्यं च तेषां भूतादीनां पादत्वेन रूपं दे
 शीर्षं प्रवृत्तनिमित्तं तदाप्रयश्चेति देशिरसी सप्तविभक्तयो हस्तासः हस्ता अङ्गुलैरसुजि त्वागगमः त्रिधा वरुः उरसि केठेशिरसि च

33

नमो विशीर्षे त्रिपदे चतुः शृङ्गाय तंतवे सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ३१

वरुः स्यान्नत्रय एव शब्दानामाविर्भावादिभिर्भाव इति प्रकृतमंत्रार्थस्तु त्रयीविद्यात्मने त्रयीविद्यावेदविद्यातदात्मने तद्विशेषणकायत
 द्विशेषणकत्वं च तद्वेदो धकत्वं स्वाभाव्यानि गमागमादि शब्दजान्तो ध्यायेति फलितोर्थः काहिन्यवान्या विभर्तीति वद्विशीर्षत्वा
 दिके साक्षा त्रयीविद्याविशेषणोपरमात्मनस्तु स द्वारके विशेषणमित्यवगतव्यम् तंतवे तनोति यज्ञादिक्रियाकलापविस्तारय
 तिविस्तृत्य प्रकाशयतीति तनुस्तस्मै यज्ञाय यज्ञो वै विष्णु इति श्रुतेः यज्ञाया चरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयत इति यज्ञशब्दस्य वि
 स्मोप्रयोगाच्च यज्ञाय विष्णुप्रकाशकायै हवींस्तु भागाभ्यां कर्मबलप्रतिपादकोऽयं त्र्यर्थः केचिदत्रयशरूपेण विष्णुस्तु यते
 इत्युक्त्वा चत्वारि शृङ्गेति वेदावा एतदुक्तास्त्रयोऽप्यपादा इति सब नानि त्रीणि देशीर्षं प्रापणीयोदयनीये सप्तहस्तासः स
 मंशुदो स त्रिधा वरुः त्रिधामंत्रब्राह्मणकल्पेर्वैदोऽवधमो शेरवीति शेरवणं मघत क्रमेण अग्निर्धनुर्भिः सामभि र्यथेनामग्निः
 सोमं तियजुर्भि र्यजेतिसामभिः स्तुवंतीति यास्कनिरुक्तिमुदाहृत्य च द्वाते ३१ ॥ रामराम राम राम राम राम राम रामः

यज्ञादिरूपकर्मत्रकाशकायवयवशब्दस्य कर्मणापि प्राप्तिः ४

५०

विदुः

अयं मंत्रस्तु यत ददेष्टु मया ह्यमोत्रमर्वाणमचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसंयुतं योनिं परिपश्यति धीराश्च
यनिषत्प्रतिपाद्य परमात्मस्वरूपप्रकाशकः अयं क्तादिशब्दे रक्ष्यभूतयो नित्वादिप्रत्यभिज्ञानात् अयं क्तायव्यक्तैरिन्द्रियैश्च
रादिभिर्न व्यजते तथा तस्मै अद्रश्यायेत्यर्थः तत्र हेतुः सस्मायन्निति शयसस्मजीवांतरात्मतया प्रवेशयोग्यत्वेन ततोपि सस्मा
य सस्मत्त्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं धारयति प्रधान पुरुषाय प्रकृतिपुरुषरूपायेत्यर्थः ता दूष्यमत्र प्रकृतिपुरुषसामाना
धिक्ये तत्त्वं तच्च शरीरात्मभावनिवृत्तिं शरीरबुद्धिप्रदानात्मात्मपर्यंतत्वाभिप्रायेण भेदनिर्देशः एवं च सर्वतः प्रवेशयो
ग्यतया सस्मस्याप्याकाशस्यैव प्रकृतिपुरुषांतरात्मतया नु प्रविष्टस्य स्वरूपमपरिच्छिन्नमेवेति भावः प्रधानपुरुषायेति कारण
वस्य चिद्रूपत्वमुक्तं अथ कार्यवस्य तद्रूपत्वमाह चतुर्विंशद्गुणज्ञायगुणभूतचतुर्विंशतितत्त्वाभिज्ञायगुणभावो विशेष
घणत्वशरीरत्वमित्यावत् शरीरमपि ह्यकृतिगुणादिबद्धपथस्ति यविशेषणमेवेत्यभिप्रायः अपथस्ति यविशेषणविषययुद्धि

नमोः यत्तायसस्माय प्रधानपुरुषाय च चतुर्विंशद्गुणज्ञायगुणसंख्या न हेतवे ३०

एव ये सादृशेभ्यः पर्यन्तत्वमाह त्वधिकरणव्याप्यसिद्धे न केवलं चतुर्विंशतितत्त्वांतरात्मतया तद्रूपत्वपितु तत्कारणतया पीत्याह म
गुणसंख्या न हेतव इति गुणानां सत्त्वादीनां चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण कार्यवस्थानां संख्या न तस्य हेतवे कारणभूताय गुणानां
चतुर्विंशतिधा गुणानां साक्षेयां कार्यतापत्तिमूलकत्वात् तस्य तत्कारणत्वात् तत्तत्त्वेन संख्या न हेतुत्वेन मध्यवर्गतत्वं यच्च संख्या
ने प्रमितिः गुणसंख्या न सप्तकादिगुणानां प्रमितेः चतुर्विंशतिधा परिणतानां सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः तद्विषयक प्रमायाः हे
तवे तत्प्रमाहेतुत्वं च तत्कारणत्वद्वारा इत्यवगंतव्यं यद्वा संख्या न मत्र व्यष्टिप्रत्यगात्मस्वरूपे अहमित्येवं सस्य
कस्वस्मै प्रकाशमानत्वाद्गुणशब्देन गुणकार्यभूतं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमचेतनद्रव्यमुच्यते तयोर्हेतवे कारणभू
तायेत्यर्थः ३० एवं यद्भूतयोनिमिति श्रुतिसिद्धभूतयोनिशब्दार्थ उक्तः प्रधानपुरुषायेत्यादिपदत्रयेण कार्यकारणभ
यावस्य प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेन तत्कारणत्वेन च रूपमात्मकस्य जगतस्तद्विशेषणत्वमुक्तं अथ नामात्मकप्रपञ्चस्य
तद्विधकत्वेन तद्विशेषणत्वमाह नम इति अयं मंत्रश्चत्वारिंशद्गुणज्ञायगुणसंख्या न हेतवे तयोर्हेतवे कारणभू
विधावबोधमोक्षोदगीतिमहादेवो मर्त्यानां विविशेति मंत्रप्रकाशतया द्वात्मिकप्रपञ्चे विशेषणपरमात्मस्वरूपप्रकाशकस्तस्मिन् मंत्रेशब्द

भा. प्रती.
५१

देवरेण्येनगायत्रीप्रतिपाद्यत्वेस्त्विह हेपरमश्रेष्ठत्वमेवयतः सर्ववरदः ततस्तच्चैव पादरेणुमिष्टप्राप्तयेधीराउपासतेसेवेते ३६
श्रीलक्ष्मीदेवाः ब्रह्मादयश्चपत्यादयः कोरामोदस्यह्येतः कामयमाना इव यमनुस्तवेतः सभगवान्मूर्तावाङ्मयानुदेवोम
ह्यप्रसीदतां ३७ इत्येतैःमंत्रैरावाहनपुरस्कृतं सन्निधापितैर्हवीकेशपाद्योपस्पर्शनेपाद्याचमनंतदादिमेवातैरासनादिभिः
क्रमस्तुविवक्षितः आसनाद्युपाद्योपस्पर्शनेपाद्याचमनंतदादिमार्गैः ३८ एवमेतैरर्चित्वागंधमाल्यैः सस्यसाजैर्धातिसहितैर्नक्षत्रिणां शुद्ध
जलेनचविभुंवासुदेवंस्नापयेदित्यर्थः ३९ ततोवस्त्रादिभिश्चार्चयेद्गंधादिभिश्चाचरेत् आदिशब्देनदीपकत्वमनानियाह
ति द्वादशाक्षरविद्यायति पूर्वोक्तान्वयि आसनाद्युपचाराश्चानयेवकार्याः ३६ तथातपैवविद्यायाविभवेसतिपथसिद्धी

त्वंसर्ववरदः पुंसांवरेण्यवरदस्यभ अतस्तेश्रेयसेधीराः पादरेणुमुपासते ३६ अन्ववर्ततयं देवाः श्रीश्रुत
न्यादयश्चयोः स्यह्येतद्वामोदभगवान्मे प्रसीदतां ३७ एतैर्मंत्रैर्हवीकेशमावाहनपुरस्कृतं अर्चये
द्युक्कयायुक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ३८ अर्चित्वागंधमाल्याद्यैः पयसास्नापयेद्विभुं ३९ वस्त्रोपवीताभ
रणपाद्योपस्पर्शनेस्ततः गंधपुष्पादिभिश्चाचरेद्द्वादशाक्षरविद्याया ३६ श्रुतेपयसिनेवेद्यं श्रुत्यन्तं विभवे
ति ससर्पिस्सगुंडं दत्वा जुहुयात्कृत्वा विद्याया ४० निवेदितं तद्रुक्ताय दद्यात्पुंजीतवास्त्वये दत्वा चमनमर्चित्वा ता
वत्तंच निवेदयेत् ४१ जपेदष्टोत्तरशतं स्तुतीतिभिः प्रभुं कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणामेदं डवन्मुदा ४२ कृत्वा शि
रासतल्येभ्यो देवमुद्धसयेत्ततः द्वावराभोजयेच्चिप्राभ्यामथेनयथोचितम् ४३

34

यं २ नसहितं सगुंडं च नेवेद्यं दत्वा समर्थ उक्तद्वादशाक्षरविद्याया जुहुयात् ४० ततः यद्गवते निवेदितमन्त्रेण यस्तत्संतिनाभेजो ज्ञा
त्वा यदद्यात्ततोवेत्स्वयं भुंजीत तत्तच्चमनं दत्वा तं ब्रूते निवेदयेत्समर्थयेत् ४१ ततो द्वादशाक्षरं मंत्रमष्टोत्तरशतं जपेत् स्तो
त्रैर्वैदिकतात्रिकस्तुतिभिर्भगवंतं स्तुवी त ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दंडवद्भूमौ मुदा हवीं राप्रणामेत् ४२ तच्छेषं निमील्य पुष्पादि
केशिभ्यः सिद्धत्वा ततो भगवंतमुद्धासयेत् द्वाववरो येवा तां विप्रान् यथाविधि पायसेन भोजयेत् द्वावरा नित्यनेनास
तिविभवेव द्वावचिभोजयेन्न त्वेकमिति विवक्षितं ४३ राम श्रीशामायनमः श्रीमतेरामानुजाय नमः श्रीगोविंदाय नमः

तदेवं नामरूपात्मकजगदंतरात्मत्वेन तत्कारणत्वेन च प्रकृतकर्मराध्यस्य वा सदेवस्य तद्विशेषणकत्वमुक्तं ननु जगत्सत्त्वा
दिकर्तृत्वं ब्रह्मरूपादिगतं न वा सदेवगतमित्याशंकायां यद्ब्रह्मादिगतं जगत्सत्त्वादिकं तदंतरात्मतया नु प्रविश्यत इत्यस्य
रकस्य तद्वागतस्यैव विशेषणमित्याभिप्रायेण तद्रूपत्वमुच्यते इत्येन नमः शिवाय इति तत्र शिवत्वादिधर्माणां प्रतर्देनाधि
करणम्यायेन इत्युक्त्वा हारात्वा प्रहृतत्वादीनां इव रूद्रब्रह्मशरीरकस्य परमात्मनः सद्धारकविशेषणत्वं मेव गंतव्यं शक्तिधरा
यं ब्रह्मापतय इत्यर्थः ३२ हिरण्यमर्भाय चतुर्मुखरूपेणावस्थिताय प्राणपतिसर्वविभक्ता नीति प्राणास्तस्मै को ह्येवम्या
त्कः प्राण्याद्येदेवः आकाशान्नानेदेन स्यादिति श्रुतेः प्राणाशरीरकत्वाद्वा प्राणाः जगदंतरात्मने ब्रह्मादिस्तेवप्येतज्जगदंत
रात्मत्वं तत्समानमिदं कृत्तिनिमित्तमिति भावः योगेश्वर्यै शरीराय योगेश्वर्यै निर्वोहकत्वं योगस्य तत्प्रणोदत्वत्वरूपकारणत्वे

नमः शिवाय रूद्राय नमः शक्तिधराय सर्वविद्याधिपतये भूतानोपतयेनः ३२ नमो हिरण्यमर्भाय
प्राणायजगदात्मने योगेश्वर्यै शरीराय नमस्ते योगहेतवे ३३ नमस्ते प्राणदेवाय साक्षिभूता
यतेनमः नारायणाय ऋषये नाराय हरये नमः ३४ नमो मक्तकस्यामवपुषे धिवातप्रिये केशवाय न
मस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ३५

नेत्याह योगहेतवे योगस्य तिकर्त्रे इत्यर्थः इदं विशेषणं च यं साक्षाच्चतुर्मुखस्य तद्वागतु परमात्मन इत्यवगंतव्यं ३३ उक्तविशे
षणसामर्थ्यं लेख्ये रम्ये साधारणधर्मे विशिष्टं नमस्कारोक्तिमंत्रः नमस्त इति आदिदेवाय ब्रह्मरूपादीनामप्यादिभूता
यकारणभूता येत्यर्थः अथ मुक्तसर्वकारणत्वसामर्थ्यं लेख्येऽर्थः शब्दार्थस्त्वादिप्राणो देवस्तस्मा इति अतएव देवानामपि दे
वायाधिपतये स्वतेजसा दीप्यमानानां ब्रह्मादिदेवानामपि अंतरात्मतया दीप्यमाना येति वा नारायणाय नाराणां प्राण्याय प्राण
कायाधाराय च नाराय नित्याय ऋषये सर्वज्ञाय यद्वा नारायणाय ऋषये नाराय नरनारायण ऋषिरूपेणावतीर्णा
य हरये आश्रितार्तिहरे ३४ मरकतवदिन्द्रनीलवच्छायावपुष्ये स्याधिगतानित्यसंस्मिष्टा श्रीर्मेहा लक्ष्मीर्येन तस्मै केश
वादिद्वादशमूर्तीनां उपलक्षकः केशवशब्दः केशवादिद्वादशमूर्तिरूपेणावस्थितायेत्यर्थः पितृगंगासो वस्त्रं यस्य तस्मै
३५

भा. अ. धी.
५२

ततो वस्त्रादिभिः स्नानसंपन्नमाचार्यं यथाचितं द्विजं प्रोक्षयेत् द्विजस्तदाचार्यं द्विजतो वलं विस्मरेत् ताराधनं भवति तस्मात्तो-
स्तोषयेदित्यर्थः ५ गुणावताष्टरसमुक्तेनानेन हेतुं निमित्ते तान् द्विजितानाचार्यं ब्राह्मणान्ये चान्ये तत्र समागतास्तो-
क्तोपायान् भोजयेत् ५४ ततो ततो गुरवे नृत्विग्भ्यश्च स्वविनाशसारेण दक्षिणा दद्यात् श्रुपाकपय्यं तेभ्यः समागतां नवीनादि नृ-
भिस्तोषयेत् ५५ एवं हीनादिष्टुपि भुक्तवत्सु तत्कारं विस्मरेत् तौ वकरं विद्वान् स्वयमपि वंधुभिः सह भुंजीत ५६ प्राद्यंतं हि
हर्म्यमध्ये द्वापशेत्वे वंचतुर्दशस्वहस्सु नृणां हिभिः सह भुजवतः पूजां कारयेत् ५७ तदेवं यो वृत्तारथ्यं कर्म उपदिश्य पुनर्विष्ठा-
सायोक्तं सा प्रदायिकं त्वस्मै रयानि गमयन् न तेन भगवंतमाश्रयेत् ५८ एतदिति पुरुषः परमपुरुष आराध्यते येन तथा तत्परं श्रेष्ठं

नृ

आचार्यं स्नानसंपन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः तोषयेद्विजश्चैव तद्विजाराधनं हरेः ५३ भोजयेत्तान् गुणावतासदनेन शुचिस्मि-
ने अन्नांश्च ब्राह्मणान् मुक्तांश्च तत्र समागताः ५४ दक्षिणं गुरवे दद्याद्विग्भ्यश्च यथा हितः अन्नाद्यनाश्रुपाकं
स्नप्रीणयेत्समुपागतान् ५५ भुक्तवत्सु तत्सर्वेषु हीनांधकषणादिषु विस्मरेत् त्रीणाने विद्वान्भुंजीत सह वंधुभिः ५६ नृ-
त्यवादिजगती तैः प्रवृत्तिभिः स्वस्तिवाचकैः कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतो नृहं ५७ एतस्यो वृत्तेनामपुरुषायाधनं
परं पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतं ५८ त्वेवानेन महाभागे सम्यक् चोर्णिन केशवे आत्मना शुद्धभावेन नियता-
त्मा भजाव्ययं ५९ अथैतैः सर्वयज्ञारथ्यस्सर्ववृत्तमिदं स्मृतं तयः सारमिदं भद्रे प्रयत्ना प्रवृत्तवाचर ६० त एव नियमाः
साक्षात् एव च यमोत्तमाः तपोदानं व्रतं यज्ञो येन तुष्ट्यत्यधोऽक्षजः ६१

35

एतस्यो वृत्तेनामप्रसिद्धं मध्यं पितामहेनोपदिष्टं मम मया चतुर्भ्यं सम्पगमिदितं ५८ हे महाभागे त्वमपि सम्यगनुविनानेन प-
यो व्रतेन विष्णुः भावो भक्तिर्यस्मिंस्तेन मनसा भजनीयमव्ययं केशवं भजतश्च यः ५९ प्रकृतं व्रतं तौति अथमिति सर्वयज्ञारथ्यो
यं व्रतं रूपो यज्ञः ६० व्रतं सर्ववृत्तं स्मृतं सर्वयज्ञं व्रतं तुल्यमिदं पयो व्रतमित्यर्थः किं व्रतं भद्रे सर्वतपः सारं तुल्यं तथा स-
र्वदानं तुल्यं चेदं व्रतं कृतं व्रतं यो हेत्वर्थः यतः हेतोर्मिदं मीश्वरतर्पणं ईश्वरः तृप्यते नेनेति तथा ईश्वर-
प्रिकरत्वेन सर्वयज्ञादिसमकक्षमित्यर्थः ६० यमनियमादयो पीश्वरतो वकरा एव स फला अन्ये तथर्थी एव
तार एवेति येन नियमादिनाऽधोऽक्षजः तुष्ट्यति त एव नियमादिष्वववाच्या अन्ये त्वा मा सरूपा व्यधी एवेत्यर्थः ६१

ततः सम्पन्नपजिते विप्रैरनुज्ञातः सेषः वेधुभिः सहितः शेषे शिष्यमन्त्रादिकं भुञ्जीत अथ तत्राग्नौ ब्रह्मचारी स्त्रीसंगरहितः शयीते
 विशेषः अथ प्रथमे हनिष्ठा भूते प्रभाते ४४ स्नातः शुचिः समाहितचित्तो यद्योक्तेन विधानेन पयसा स्नापयित्वा भगवंतमिति
 शेषः स्नापनग्रहणमाकाशीनामप्युपलक्षणं यावद्व्रतसमाप्ति एवमभ्यर्चयित्वा ४५ पयः क्षीरमेव भक्ष्य आहारो यस्य सः
 विस्मोहर्चने आदरयुक्त इदं ततः कुर्यात्पर्वद्वयौ जुहुयाद्विप्रोऽभ्यर्चयित्वा ४६ एवमहरहर्द्वादशादिनपर्यन्तं स्वयंप्रयोगे
 ह्यो हरेराधने दिनभोजने तदहं व्रतचर्यमधः शयने त्रिकालस्नाने चेत्येतत्सर्वं यावद्व्युक्तं त्रयोदशीपर्यन्तं कुर्यात्
 तद्वादशाहं पयोव्रतमिति पाठे द्वादशादिन साध्यं पयोव्रताख्यं कर्म हरेराधनादिरूपं चरेदित्यर्थः ४८ अथ व्रज्यानाह व्रज

भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषे सेषः समाहितः ब्रह्मचर्यं च तत्राग्नौ ब्रह्मचारी भूते प्रथमे हनि ४४ स्नातः शुचिर्द्योक्तेन विधिना सुसमाहितः प
 यसा स्नापयित्वा चैवावद्व्रतसमापने ४५ पयोऽभ्यर्चयित्वा मिदं चरेद्विस्मोहर्चनादृतः पर्वद्वयौ जुहुयाद्विप्रोऽभ्यर्चयित्वा ४६ एवमहरहर्द्वादशादिनपर्यन्तं स्वयंप्रयोगे
 येत ४६ एवं त्वहरहः कुर्याद्वादशाहं पयोव्रतं हरेराधने होमग्रहणं विजतर्षणं ४७ प्रतिपदिनमारभ्य यावद्व्युक्तं
 त्रयोदशी व्रतचर्यमधः स्वप्नस्नाने त्रिसुवने चरेत् ४८ व्रज्येदसदा लाघवे भोगानुच्चावचांस्तथा अहिंसाः सर्व
 भूतानां वासुदेवपरायणः ४९ त्रयोदश्यामप्यो विस्मोः स्नापनं चैव कैर्विभोः कपयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना किञ्चि
 कोविदैः ५० एजांतमहतां कुर्याद्विद्वत्शास्त्रविद्वज्जितः चक्रं निरूपयति शिष्या विद्याय विस्मवे ५१ अते
 न तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः तैवेद्यं चातिगुणवद्वा त्पुरुषं वतुष्टिदम् ५२

येदिति नानाविधानसंज्ञितानां पानं वर्जयेत् यद्वाऽप्युपलक्षणं तद्ये निषिद्धं वा पात्रानसतस्त्यजेदित्यर्थः तथा सर्वभूतसंबन्धिं सारहि
 तः वासुदेवानुसंधानपरो भवेत् ५३ देवं द्वादशसुदिनेषु नीनेषु अथ त्रयोदश्यापेक्षं भिन्नतैः साधनैश्च अनुभिराचार्येण चेति पंच
 भिर्वा रागस्त्रीनेन विधिना तदभिज्ञैः प्रयोज्यं कर्तुं निर्विघ्नाः स्वपने कारयेत् ५० वित्तलोभमकुर्वीतो विस्मोर्मेहं ती सर्वोपवा
 रयतां पूजो कुर्यात् क्षीरं चरुं दधिः शिष्या विष्णु देवताकं कारयित्वा शिष्या विष्णुः निरतिशयते जो युक्तः सुस
 माहितचित्तः परमपुरुषं पुरुषं स्तुतेन सोऽशमिष्यते तस्मै न तमासाधयेत्यर्थः ततः परमं पुनः पुनः पुरुषं प्रीतिकरेषु
 दूरतो ये तेनैवेद्यं भगवते समर्पयेदित्यर्थः ५५

श्रुतिवि

दि

भा. अ. वी.

५३

इष्टापूर्तवदुधाजाते जायमानं विश्वं विभर्ति अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं यत् यज्ञेश्वरत्वादिकृतं
दधुना दर्शयंती वदुर्लभोत्पीयसापि मत्कृते नाराधने नाविर्भूतो सीत्यभिप्रायेण संबोधयतीत्यर्थं यज्ञेशेति हेयज्ञेशयज्ञानां प्र
भो हेयज्ञपुरुषयज्ञभोक्तः आप्तिता न्नयावयतीत्यन्युतस्तस्य संबोधनं तीर्थं जगदिरूपं पादेयस्य तीर्थं विश्वं श्रवः कीर्तियं
स्य हेतीर्थश्रवः श्रवणमेव मंगलं यस्य आपन्नानां शरणं गतानां लोकानां दुःखोपशमाय उदयश्राविर्भूतो यस्य सोमोऽस्माकं हेऽप्राच निश्चि
शं मुखं कौंक्षिकस्य तस्त्वे हे भगवन् षडङ्गयपूर्णदीनानां मादृशं नाथोसि ८ किंच विश्वाय विश्वरूपाय त एवाविर्भूतो सीति लकाराः
भावः हरये तुभ्ये नमः विश्वरूपत्वे हेतुः विश्वभवनस्थिति संयमाय विश्वस्य रूपादिकारणाय विश्वस्योपादनकारणत्वात् न देत रा
त्मतया पालकत्वाच्च तक्षपायेत्यर्थः कारणत्वं मंतरात्मत्वं च समानाधिकृत्य तौ निवन्धनमिति भावः निर्विकारस्य मम कथं विश्वकार
णत्वं मत आह स्वैर यथा तथा गृहीता उरुणक्तेर्विविधविचित्रपरिणामशक्तेर्भायां गुणाः सत्त्वरजस्तमोऽसि येन स्वैरमित्यने
याः १

हेऽप्राच निश्चि
लकाराः

अति वा यज्ञेशयज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय आपन्नलोकवृत्तिनोपशमोदया
द्यशः कंधीशभगवन्नसि दीननाथः ८ विश्वाय विश्वभवनस्थिति संयमाय स्वैर गृहीतपुरुषाक्तिगुण
यभस्ते स्वस्थाय शश्वदुपवर्द्धितपूर्णबोधव्यापादितात्मतमसै हरये नमस्ते ९ यमाय नमः रामः

न१ नृगुणवश्यतेत्युक्तं गृहीतेत्यादिकल्याणगुणयोगमाह भस्म इति कल्याणगुणोर्भूत्ते मरुते यद्वा स्वैर गृहीतेति प्रकृतिवै
शिष्ट्यमुक्तं भस्म इत्यनेन पुरुषवैशिष्ट्यमुच्यते भस्मा व्यापकः जीवेष्टव्यतरात्मतया व्यापीतस्मा इत्यर्थः एवं प्रकृ
तिपुरुषवैशिष्ट्यपितृजन दोषाश्च शोभाह स्वस्थायेति स्वरूपेण गुणोऽस्त्यथावस्थिता येन त्वन्यथाभावमा
पद्यमानाय तत्र हेतुवद विशिनष्टि शश्वत्सदा उपवर्द्धितमाविर्भूतं पूर्णं कल्याणगुणपरिपूर्णमपरिच्छिन्नानं
दात्मकं यत्स्वरूपं तस्य बोधेन याथात्म्यदर्शनेन व्यापादितं निरस्तं १० यमाय नमः आत्मानो जीवानामासादकं
तमोऽज्ञाने येन तस्मै जीवानां स्वपरयाथात्म्यज्ञानाभावप्रमुक्ताज्ञाने स्वभवा न्यथात्वं अचेतनस्य तु परिणाम
मस्वभावत्वात् स्वरूपान्यथात्वं परमात्मनस्तत्वेनित्यासं कुचितापरिच्छिन्नज्ञानानेदं स्वरूपयाथात्म्यानुभवे
न तदुभयदूरतो निरस्तमिति भावः ११ अस्मदीयमनोरथपरं एमीषत्करमेव त्वयेति कैमुत्यनयेनाह आपुरिति

न३

तस्मात्सर्वयज्ञादिभिस्तुलत्वा दीश्वरतोषकमेतद्वृत्तं हे भद्रे समाहितत्वं श्रद्धयानुतिष्ठेतेन तुष्टो भगवांस्तवा श्रुतवासास्पति ६२ ३ य
 यो शः १६ एवमुपदिष्टपयोव्रतादिति तदन्वतिष्ठदित्याह मुनिः इतीति १ स्थे हे राजन् स्वभर्त्री कश्यपेनोक्तोपदिष्टव्रतादिति रतं द्वि
 ता समाहिताद्वादशाहमिदं पयोव्रतमन्वतिष्ठत १ अथानुष्ठानप्रकारमाह चिंतयंतीति द्वाभ्यां महापुरुषमीश्वरं वासुदेवमेकयान
 न्यविषयया बुध्वा चिंतयती पयोव्रतं चकारेत्यर्थः किं कृत्वा बुद्धि सारथिः मनोनिग्रहोपायभूता यस्याः सामनसेन्द्रिया एव दुष्टस
 त्वास्ता न्प्रगल्भा २ मनश्चैकाग्रयानन्यविषया बुध्वा सर्वोतरात्मनि चाद्रुण्यपूर्णे वासुदेवे समाधाय स्थिरं कृत्वा ततः तस्यामदित्या
 मित्यं व्रतमनुतिष्ठत्या सत्यां पयोव्रतं च वारं भगवान्वासुदेवः प्रादुरासीत् कथं भूतः पीते पिंशगे वा ससी यस्य च त्वारो वाहवो यस्य सः शीखादि
 तस्मादेतद्वृत्तं भद्रे प्रयत्नात् श्रद्धया चर भगवान्यदित्युक्तेऽयं यज्ञादिति १

तस्मादेतद्वर्तते भद्रे प्रयताम् अद्या चर भगवान्यरितुष्टस्तेवराणां शुविधास्यति ई२ ३ श्री कृष्ण व म पु लो म धे ३
 १६ शु उ च इत्युकासादितीराजन्वभन्नीकश्येनवे अन्वतिष्ठतमिदं द्वादशाहमतेजिता १ चित्तयेत्येकया
 बुध्नामहापुरुषमीश्वरं प्रगृह्णन्वियदुष्टाश्चान्मनसा बुद्धिसारथिः २ मनश्चैकाग्रया बुध्ना भगवत्यखिलात्मनि वासुदे
 वे समाधाय च चारुपयोवते ३ तस्यां प्रादुरभ्यतात भगवानादिपुरुष पीतवासांश्चतुर्वीहः शेषवचक्रगदाधरः ४ तेन
 त्रैलोक्यं वीक्ष्य सहसोत्थाय सादरेन नाम भुवि कायेन दंडवत्प्रीतिं विदुत्वा ५ सोत्थाय वदं जल्लिरीडितुं स्थितानोत्सेह्य
 नंदजलाकुलेक्षणां यन्मवतुस्तीपुत्रकाकुलाकलित्तदृश्यानां सुखवगात्रवेपथुः ६ प्रीत्याशनेर्गद्गदया गिरादुर्धितुष्टावसा
 देवादिभिः कुरुद्वह उदीक्षतीसापि वहीवचश्चुषारमापतिं यत्तपतिं जगत्पतिं ७

[illegible]

भा. अ. नी.
५४

२५

यद्यप्येवमथापीह देवित त्वत्तत्तर्थातो धितस्य मेमया केन्द्रिपुया यस्मिन् नीय एव कुतः यतो मयराधनमन्यथा भुवि पल्ली भवितुं नास्ति तत्कृतः मयरा
धनस्य कर्तुं श्रुतानुसारेण फलहेतुकत्वात् फलहेतुं करोतीति फलहेतु कृतस्य भावत्वात् सादिकारणादित्यर्थः कृतदिति पात्रे कृतस्य १७ तं पात्रं ६५ प्रत्यु
रीयति त्वयेति पुत्ररक्षणाय लयाय योत्र तेनाहमनुगुणं यथाहं सम्पादितः सुतश्चातो हारी चतपासकश्चपतयः कलप्रदाने स्थितः सांशेन तव पुत्रत्वं
उपेत्य तव सुतानुगो सास्मि गोपायिष्यामि स्वास्त्रेनेति पात्रे स्वनाजकृत्स्वभावस्वरूपेणाहं तव पुत्रत्वमुपेक्षां त्वत्वं वधितः पुत्रानुगो प्राप्तीत्यर्थः १८ अ
तोहमिदं पातिमकल्मसं प्रजापतिकश्चपमुपधावानुवर्तस्वपत्न्याभ्यां निमित्तेन मागभेदादियेष्यसि कथं भूतं त्वयामनं त्वमवस्थितं स्वसंकल्पेनादशनं
स्वतेजसा क्षेप्यमाने वा १९ अन्वेन यद्यपि त्वयैतन्मदुक्तं कथंचिदपि नान्यस्मै कथनीये हेदेवि देवरहस्यं सर्वे गसं सदेव संपत्त्यये फलितं

प्रत्यु

३७

अथाभ्युपायो ममरे विचिंत्य संतोषितस्य तत्र चर्यायाते ममाचनं नाहितिगं नुमत्तया अफानुरूपं फलहेतुकत्वात् १९ त्वयार्ति
तश्चाहमपत्यगुसयेपयोत्र तेनानुगुणं समीहितः सांशेन पुत्रत्वमुपेत्य सुतानुगो सास्मि गोपायिष्यामि कथंचन संपत्त्यये फलितं १९ उपधावपतिभेदे
प्रजापतिमकल्मसं मां च भावयतीत्यस्यैवं रूपमवस्थितं १९ नैनं त्वयसा आत्येयं पृथ्या पिकथंचन संपत्त्यये फलितं देवी देवगुह्यं सु
संभृतं २० अकजवाच एतावदुक्ता भावांस्तत्रैवोत्तरधीयत अहितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रजोत्पाद्या च त्वत्तिजत्वा पर
या कृतकृत्यवत् २१ सर्वे समाधियोगेन कश्यपस्तद्वदुच्यत प्रविष्टमात्मनि हरिं रंशं ह्यवितथे रुपाः २२ सो हि स्यां वीर्यमाधत्त तपसा
२३ चिरसंभृतं समाहितमनारजं हारुणपत्नियथानिलः २३

मि २ संभविष्यति २० यतावदं धाय तत्रैव भगवानंतर्दधे अथादिति स्वस्वभगवतो वतां दुर्लभं प्राकृतार्थवद्वापुक्त्या भक्त्या परमेति पा
देन यथापतिमत्त्ववर्तत दनुवर्ततं स्वास्त्रिभिरंशं च कश्यपः समाधियोगेन त्ववुधत्तत्वात् तवानुपतोपमवितथमीक्षारं ह्यिष्यसः २२
ततः कश्यपः तपसा हेतुना चिरसंभृतं धत्ते विर्यं तस्मादित्यामाधत्त निहितवान् कश्यपं प्राविष्टमात्मनि हरिं रंशं ह्यवितथे रुपाः २२ सो हि स्यां वीर्यमाधत्त तपसा
शयाजमात्रकथामिदं जीवसे व विर्यं संश्लेषकथनपरमित्यव गतम्यं कथमाधत्ते पुत्राह देराज न सर्वत्र सप्रोपि वापुर्लक्षणा संघर्षतो
नेन वदहं कमतिमाधत्त एव स्वपुत्रेषु सप्रोपि दैत्यक्षयपणं वीर्यमाधत्तेत्यर्थः २३ २३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३

राम
५४

हेअनेतनुया असन्नात्तोन एणामायुरादय एव सुलभा भवन्ति किमुतशब्दविजया दिसंयत्सुलभा भवन्तीत्यर्थः तत्रायः परं च
 द्यायुः रप्यनुत्य निरुपमेव पुः शरीरं वलपराक्रमसौंदर्यादियुक्तं शरीरमिति भावः अभीष्टलक्ष्मीः शोभापकरणा
 दिसंयत्सौवर्गप्रसरसातले च द्यौर्भरसातलानि द्यौर्मिति एयकं प्रसरसाश्च विलस्वगी इति विग्रहः सकलायो
 गगुणा अणिमादयः त्रिवर्गधर्मार्थकामाः केवलं निःसंशयं ज्ञानं १० हेराज नित्यं नदित्यास्तुतो भगवा
 नुक्तेरेक्षणः सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञांतर्भूतमनो यत्तिज्ञः जीवशरीरको वा इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच
 हेतिरर्षे विस्मयेवा हेभारत ११ उक्तिमेवाह नवभिः स्वस्य क्षेत्रज्ञत्वेमेव दर्शयन् दिते हींदमा विष्णुं प्रतिजा
 नीते देवमातरित्येन हे देवमातः भवत्या चिरकोक्षितं मे मया विज्ञातमेव किं तदित्यत्र तदा विष्णो इति यदिति
 सार्धं स्त्रिभिः सयत्ने दैत्यै हंता श्रीर्देवा स्वस्थाना च्या विज्ञातानां स्वपुत्राणां सर्वं ध्यय दैत्यै च्यै तत्त्वया चिरकोक्षि

इति श्री

यायुः परं वपुः रप्यनुत्य मभीष्टलक्ष्मीर्द्यौर्भरसाः सकलयोगगुणा स्त्रिवर्गः ज्ञानं च केवलमनेतं भवन्ति तुष्टात्त्वतो नृणां किमुस
 पन्नजयादिराशीः १० शु उ च अदि तैव स्तुतो राजन् भगवान् पुक्तेरेक्षणः क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति हेवाच भारत ११
 श्री ग नु च देवमातर्भवत्या मे विज्ञाते चिरकोक्षितं यत्सयत्ने हं तस्मिन्ना च्या विज्ञातानां स्वधामतः १२ तान्ति
 निर्जित्य समरे दुर्मेदानसुरर्षभान् प्रतिलब्धजयस्त्रिभिः पुत्रैरिष्टस्य पाप्मिने १३ इन्द्रजिह्वः स्वतनये हंतो नो युधि
 विदिवी स्त्रियो रुदेतीरासाद्य दुष्टमिष्टमिष्टदुःखिताः १४ आत्मजान्समृद्धीं स्वप्रत्याहृतयशः स्त्रियः नाकद्वयमाध
 द्याय जीह्वतो दुष्टमिष्टमिष्ट १५ प्रायोधुना ते सुरयस्त्रिणां च्यौर्भरसां यदिति दैवमितिः यत्ते बुक्ते प्रविप्रगुप्तान् विक्रमस्तत्र सुवेद
 तं तमाजातमित्युच्यः १२ किंवता न्यपत्तान् दुष्टो मदीयेषां तानसुरर्षभान् पुद्विनिर्जित्य प्रतिलब्धजयः श्रीश्च ये सैः पुत्रैस्तु उपसितं एकजस्य
 तुष्टाति १३ रको जेह्वा येषां तैः स्वतनयेषु हंतो नो रासाद्य दुष्टमिष्टमिष्टदुःखिताः स्त्रियो भूतसमीपसासाधरुदेती दुःखिताश्च दुष्टमिष्टमिष्ट १४ प्रत्याहृत
 प्र्यानीतयशः श्रीश्च ये स्तान्समृद्धीं नाकद्वयः स्वर्गमाधिष्ठाय तत्त आत्मजान्समृद्धीं दुष्टमिष्टमिष्ट १५ प्रायोधुना ते सुरयः
 १५ एवं तदमिष्टे तमा विष्णु तत्र तान्ति निर्जित्य समर इत्यभिप्रेतं तदधुना मया पिकर्तुं मशक्ते इति वद-समरादनु एव उपायजिं
 तं नीय इत्याह प्राप इति द्यौर्भ्यां देवैर्धुना ते देव्याः प्रायशः यद्यप्यदारणीया अजेया इत्येवमेवातिरम्य भवस्याभीत्यर्थः कुतः पद्यसा
 तदैत्या अधुनाः तूक्त ईश्वरः कालरूपो येषां तेषां येषु प्राप्ते साभिस्तेषु कृतौ विजयः पराक्रमः सुखेन सस्यति सुखे तु न भविष्यति १६ रामाय

एवं ब्रह्मणोऽसीदितो भगवानवततारेत्याह मुनिः इत्यमिति इत्यं विरंचेन सुतं कर्म देवकार्ये लक्षणं वीर्यं उरुजमत्वादि प्रभावश्च यस्य सोम त
भः कस्मीयतमरणात्पुनरुत्थितः सोऽक्षदोषा भगवान्दित्यामा विर्वैभूव कथं भूतं श्रुत्वा रोधुजायस्य चोत्थादयोऽस्य संतीति तथा आशीदित्या
नमस्तु श्रीवोच पिशगे वाससीयस्य नलिनवत्सरे आयते चेक्षणे यस्य १ श्यामश्चास्य ववदातो निर्मलः रुधराजो मकर सदाकरवोः
कुंडलयोः त्विषा उज्ज्वलं श्रीवद नो बुजे यस्य श्रीवत्सवक्षसि यस्य वलयै रंगदेऽश्च सहो ह्यसंति किरीटा दीनियस्य २ मधुव्रतानो
भंगानोऽसमूहे न विद्युष्टयाः साधारणया श्रीमत्या वनमालया विराजितः विभुः सर्वज्ञः प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मगतं तमः स्वकी
त्या विनाशाय न्नपनुदर कैटे निविष्टः धृतः कौस्तुभो यस्य आविर्बभूवेति पूर्व एणान्वयः ३ तदादिशः सलिलानिजना

श्रु उ च इत्यं विरंचेन सुतं कर्म वीर्यः प्रादुर्वैभूव भूतभरदित्या चतुर्भुजः शंखगदाज्वचक्रः पिशांगवासानलिनयतेक्ष
णः १ श्यामावदातो रुधराजकुंडल त्विषो ह्यस्य श्रीवद नो बुजे पुमान् श्रीवत्सवक्ष वलयो गदो ह्यसक्तिरीटको वीगुण
चरुत्तुरः २ मधुव्रतवातविद्युष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमालाहारिः प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशान्ते
ठनिविष्ट कौस्तुभः ३ दिशः प्रसेदुः सलिलाशयस्तदा प्रजाः प्रहृष्टा न्यतवोगुणान्विताः द्यौरंतरिक्षं दितिरग्निजिह्वा वि
हिजाः संजह्युर्नगाश्च ४ ओणा योऽवराणां दश्या मुहूर्तं भिजिति प्रभुः सर्वे नक्षत्रा राद्याश्च कुस्तज्जन्मदक्षिणो ५ द
दश्यां सविता तिष्ठन्मध्यं दिनगतो न्य विजयानामसोऽप्रोक्ता यस्यां जना विदुर्हरेः ६ रामायनमः श्रीरामायनमः

५३

नामंतः करणानि च प्रसेदुः प्रसन्ना वभूवुः प्रजाः प्रसन्नाः न्यतवः प्रावडादयः स्वस्वगुणयुक्ता वभूवुः तथा शुभ्रभूतयो नगाः पर्वता
श्च प्रसेदुः हर्षयुक्ता वभूवुः तत्राग्निजिह्वा दिवाः अग्निशिखा वा ४ प्रादुर्भावकालमाह ओणा यामिति अवराणां दश्या भाद्रप
दशुक्लद्वादशी अति प्रसिद्धा तस्यामपि ओणा यो अवराणां दश्या सति चेद्र इत्यर्थः तत्रापि अवराणां प्रथमां ओ भिजिन्नाम
के मुहूर्तं मध्यं दिने तच्च श्रुत्या दर्शितं अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरि द्वादशां नामधस्तां अवराणां इति एवं विशिष्टमु
हूर्तं भगवान् प्रादुर्वैभूवेति पूर्व एणान्वयः किं नक्षत्राण्यश्विन्या दीनितारा गुरुशुक्रादयः आदिशब्देन चंद्रसूर्यादयः सर्वे तस्य
भगवतो जन्मप्रदक्षिणासुदारं चक्रुः ५ द्वादश्यां तस्यां तिथौ अस्मिन्सूर्यो मध्यं दिनगतो वभूव सा च द्वादशी विजयेति प्रसिद्धा भूत यस्यो द्वादश्यां हरेर्जन्म
विदु रिति ६

ततोदितोर्गर्भेऽधिकृतं प्रविष्टं सनातनं भगवंतं ज्ञात्वा हिरण्यगर्भः चतुर्मुखः भगवदसाधारणगुणप्रतिपादनैर्नामभिः समीपे तुष्टाव २४ गुण
 नामभिर्हरण्यगर्भकृतोस्तुतिमाह जयेत्यादिना यावत्समाप्तिरुषादुपहरे उरुकम उरुवः क्रमाः पादभ्यासाः करिष्यमाणायस्य तथाभूतेत्यर्थः
 जयसर्वोत्कृष्टतां प्राप्नुहिते तुभ्यं नमोस्तु ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मणास्ते वां देवाय तस्मै देवायेति वा त्रिगुणाय सृष्ट्याद्युपयुक्तः रज
 आदिगुणत्रयनिर्घटितस्यार्थः २५ अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि शुश्रित इति नाम तस्या गर्भाय वेदागर्भे यस्य वेदानां गर्भाये
 ति वा वेधसे च यो लोका नाथा यस्य तस्मै त्रयाणां लोकानां पृथु उपरि परम औग्निस्थिता यशियो जीवास्ते धृत्यामितया प्रविष्टा
 य यज्ञो वै विष्णुः पशवः क्षिपि र्यजपवपशुषु प्रतिष्ठतीति श्रुतेः यदा शिषयो रश्मयः तैर्वै धिता येत्येव विष्णवे व्याचिने २६

अदितेर्घृष्टिते गर्भे भगवंतं सनातनं हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुणनामभिः २४ व वा जयोरुगाय भगवन्तुरुकम
 नमोस्तुते नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय नमो नमः २५ नमस्ते यश्चिगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे त्रिगुणा
 य त्रिगुणाय यशिये विष्टाय विष्णवे २६ त्वमादिते भुवनस्य मध्यमनेत शक्तिः उरुषयमाहुः कलो भवानाक्षि
 पतीशविश्वेत्वातो यथातः पतितं गभीरं २७ त्वेवै प्रजानोऽस्थिरजंगमानो प्रजापती नामसि संभविष्णुः
 दिवौकसां देवदिवश्च्युता नो परायणो नो दिव मजुतोऽसु २८ इ श्री श्री वा व म पु ले ष स्त वा न रि दि गर्भे

भुवनस्य विश्वस्य त्वमेव मध्यांतकारुणभूतः यमपरिमितशक्तिं यमपुरुषमाहुः परास्य शक्तिविविधैश्च श्रूयते स्वाविकी ज्ञानबलक्रि
 याचेत्यादयो वेदोताः सत्त्वमेव का शरीरको भवानेव विश्वमाक्षिपति प्रवर्तयति यथातः पतितं तद्गुणदिकं स्त्रोतः प्रवाहः आ
 क्षिपति तद्वत् २९ प्रजानामस्मदादीनां प्रजापती नो च त्वमेव संभविष्णुः उत्पादनशीलोऽसि अयं भवः नद्येवैभूत
 स्य तव जीवस्यैव कर्मणा जन्मादिसंभवः किंतु देवानां परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारोच्यं अतस्तान्स्वर्ग
 च्युताभ्युनः स्वर्गे स्थापयेति आश्रयत्वे दृष्टांतः अस्तु मजुतः नो यथा तद्वत्सुराणामाश्रयभूत इत्यर्थः २८
 इ श्री ग ते ह

45

इत्थमुपनीयमानायपक्षराट् वैश्रवणाः पात्रिकोभिश्चापात्रमदौ भवानीभिश्चामदात् ३१ एवं संभावितो पारिवः श्रेष्ठः पूज्यः बहुबलवर्चसे
न युक्तः वसुधैव कुटुम्बकम् स भामत्यति क्रम्य सभायानिर्गतोऽरोचदित्यर्थः यद्यारुचिरत्राप्यर्थजर्भः स भामतीव त्वरोच
यदित्यर्थः ३८ विभुः कश्यपः समिद्धं ज्वलतं श्रेष्ठं तमुपनयनाग्निं परिसमूहं नैऋजं कृत्वा परिस्तीर्य सम्यगभ्यर्च्य समिद्धिं हुतवान्
३९ ततो भगवान्नामनो भृगुणां मैत्रेयस्य कल्पितैः कारितैश्च मेधैः प्रजैर्नमूजितं वै रोचनिं श्रुत्वा तत्र जगाम कथं भूतः अ
खिलेन सारेण बलेन संभूतः पूर्यः अत एव भारेण गोभूमिं प्रतिपदं संनमयन्नम्रां कुर्वन् २० नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकणा
ख्ये क्षेत्रे कृतं तमे प्रवर्तयतो बलेन अल्लिजो भगवस्तस्मात्वा मन्ये व्यचक्षता पश्यन् कथं भूतं उदितं सूर्यमिव स्थितं २१

तस्मादस्यपनीसाययक्षराट्पात्रिकामयात् विश्वंभगवतीसाक्षादुमाऽदादंविनासती १७ सब्रह्मवर्चसेनैवंसभांसं ॥
भवितीवदुः प्रलम्बिगणसंघुष्टामत्यरोचतमारिषः १८ समिद्धमाहितं वार्त्तिकं कृत्वा परिसमूहने परित्सीर्यसमभ्य ॥
च्यसमिद्धिरजुलेद्विजः १९ श्रुत्वा श्वमेधेर्धनं मानमार्जितं मेत्रैर्भृगुणांमुपकल्पितैस्ततः जेगामतत्राखिलसारसं
भूतोभरिगणसंनमयन्पदेषु २० तेनर्मदायास्तट उत्तरे वल्लिर्धनस्तत्त्रिजस्तोभगुकुसुंज्ञिते प्रवर्त्तयंतोभर
वः क्रतुसमेव्यक्षतारादुदितयथाप्रति २१ तेनरत्विजोयजमानः सदस्याह तत्त्रिघोवामननेजस्यानप
स्यैः किलायात्पुतवात्रिभावंसुः सनत्कुमारो यादितृक्षया क्रतोः २२ रत्विजोसशिष्येषुभगुष्वनेकधावितर्क
माणोभगवान्स्वामनः स सदंडं च त्रैसजले कर्मंडलं विभूदयमेधवाटं २३ मोक्षामेखलयावीतमुपवीतान्नि
नोत्तरे जृष्टिले वामने विप्रमाया मर्चं कंहरिम् २४

देवप गामनस्यतेजसाः परततेजसायमानो वलिः सभाच्छविजः भगवाद्यः सूर्यः किलायातीत्येवमादिव्यतर्कयन्निति शे
षः किं वा विभावसुरजितरायातीति उत्तरा तोदि दक्षयासनकुमार आयातीति २२ इत्यंसिधियेषु स यजमाने
बुवित्तप्रमाणेषु सबभगवान् वामनाम सदंडं च त्रंजलपूर्णं कमंडलुं च विभक्त्यमेधवाटमश्वमेधवाटिकां विवेशः २३ मौज्या राम०
मेखलापात्रीतं वधकरिं नमजिनमुत्तरीयं यस्येति वा जटिलं सशिखं वामनात्म्यात्स्नीय संकल्पो वात ५६
मारा वक्रशान्तिवेशं हरिप्रपन्नातिरुचामनंदहे त्यतरेणान्वयः २४ २५ २६ ३१ ३३ ३५ ३७ ३९

अजिनमुत्तरमुपरिस्थितवृषवीतमजिनोत्तरं यस्य १२

तस्य शोभादयो मदेगादयश्चनेदुःखं ननु तथा विचित्रवादिनादीनां तु मलो निर्धोषश्चाभवत् ७ अस्मरसः प्रीताननृतुः गंधर्व श्रेष्ठजगुः
मुनिप्रभृतयो यथा यो ननु बुद्धुर्जगु ननु नुः प्रशंससुः ८ अदित्या आश्रमके सुमेरुवाकिरन् ९ १० तं परमपुरुषं निजगर्भं संभवं दृष्ट्वा हि
तिर्विस्मिता सती नितरां मुदमवाप तथा प्रजापतिः कश्यपश्च निजयोगमायया सह जगत्कियोगयुक्तं सकल्पस्य ज्ञानेन यद्वा योम
एवमाया आश्चर्य्यरूपशक्तियोगेनेत्यर्थः ११ हीतो देहो दिव्यविग्रहो येन तं दृष्ट्वा जयेत्साह १२ विस्मयांतरमाह यतदिति विभ्र
धरोः कोस्तुभादिभिर्गुणैः शंखचक्रादिभिश्च युक्तमिति शेषः एवं भूतं यदपुः स्वासाधारणत्वेन प्रकाशितेनित्यविभूता
दोतदपुरादावव्यक्तचिद्रूपः प्रकृतिपुरुषशरीरको भगवान् नधारयदविश्वकार ततस्तेनैव वपुषा पित्रोः सपश्यतोः सतोः सभर

शंखचक्रभयोनेदुर्भेदं गणवानकाः चित्रवादित्रतूर्याणां निर्धोषस्तु मलो भवत् प्रीताश्चास्मरसो नृत्यनो धर्वप्रवरा जगुः ॥
उष्टुवुर्मुनयो देवामनवः पितरोऽन्यः ८ सिद्धविद्याधरगणाः सर्किपुरुषकिन्नराः चारणायक्षरहोसिमुपलीभुजंगोत्तमाः
९ जायेतोतिप्रशंसतोऽत्यंतो विबुधानुगाः अदित्या आश्रमपदकुसुमेः समवाकिरन् १० दृष्ट्वादिति स्ते निजगर्भं संभ
वंपरंपुमं संमुदमापविस्मिता गृहीतदेहनिजयोगमायया प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ११ यतदपुराति विभ्रमरागुधैर
व्यक्तचिद्रूपमधारयच्छहिः कदवतेनैव स वामनो वदुः सपश्यतो दिव्यगतिर्यथा नटः १२ तं वदुं वामने दृष्ट्वा मोदमाना म
हर्षयः कार्मात्मिकारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापति १३ तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविता प्रसीत वरस्यति त्रैलोक्यं त्रैलोक्यं
लोकं शपोददात् १४ देहो ह्यस्माजिने भूमिर्देहो सोमो वनस्पतिः कोपीनाष्टादं माता द्यौश्च वै जगतः पते १५ कमेडं तु वे
दगर्भः कुशांस्तस्य यो ददुः अक्षमाला महाराज सोऽहं त्वं व्याख्यानः १६

गवान् दिव्यागतिरनितरसाधारणचेष्टो वामनो वदुर्वैभववदुः संनिवेशादामनशब्दवाच्योऽभवत् यथा नटः पर्वपर्ववेवं विहाय वे
द्योतरमुपादत्ते तद्वदित्यर्थः १२ तं भगवंतं वामनशब्दवाच्यो वदुः संनिवेशो दृष्ट्वा महर्षयः संलब्धः सतः प्रजापतिं कश्यपं पुर
स्कृत्य कर्मापीनातकर्मादीनि कारयामासुः १३ तस्य वामनस्योपनीयमानस्य उपनयनेन संस्क्रियमाणस्य सविता सा
वित्रीमुपदिष्टवान् वरस्यत्यादयो ब्रह्मज्ञादीनि ददुः १४ तत्र भूमिर्भूम्यधिष्ठात्री देवता वनस्पतिः सोमश्चेदः द्यौ
स्तदभिमानो देवता १५ हे महाराज अव्यक्तमनः व्ययादिशक्तित्वस्वरूपस्य सरस्वती अक्षमाला मदात् १६ रामायनमः

५१

तदेवं याज्ञायै चोदितो भगवान् स्वपदत्रयपरिमिताभूमिं यथाचिष्टुत्तरप्रत्याख्यानाय प्रतिश्रुतं दृढीकर्तुं वलिं प्रशंसन्नाह
 त्याह मुनिः इत्युक्तविधं धर्मयुक्तं सन्नतं सत्यं मधुरं च बलेर्वचः श्रुत्वा प्रीतस्तं प्रतिनन्द्येदं वक्ष्यमाणं मुवाच १ तदेवा
 ह वच इत्यादिना यावदर्थपरिग्रह इत्यंतेन हे जन देव तव वचः ~~सुखं विनिर्जितं~~ सन्नतत्वादि युक्तं चैतत्कु
 तेः यतः यस्य भगवतः सांपराये परलोकसाधनधर्मनिर्णये तव पितामहः कुलवृद्धः प्रशोतश्च प्रवृत्ताद एव प्रमाणं
 तद्वदेवहितं सैता नरूपाणां भवतामपि वृत्तिस्तद्वद्वेत्स्य नुमीयते इति भावः २ न ह्येति अस्मिन्स्वदीये कुले कश्चि
 दपि पुमान्निःसृतः कृपयाश्च न हिन जातः न जनिष्यते नाधुना वर्तते च तत्र निःसत्त्वस्य लक्षणं यो द्विजातये यच्च कायप्रत्याख्या

40

श्रु ३ च इति वैशेषिकेनैव कथं धर्मयुक्तं सन्नतं निशम्य भगवान् प्रीतः प्रतिनन्द्येदं मववीत् १ वा न वा स्वस्त्यै तज्जन
 देव सन्नतं कुले चिते धर्मयुक्तं यथास्करं यस्य प्रमाणं भवतः सांपराये पितामहः कुलवृद्धः प्रशोतः २ न ह्येति अस्मिन्कु
 ले कश्चिन्निःसृतः कृपणः पुमान् प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वा दाता द्विजातये ३ न संति तीर्थे युधि वार्थि नार्थि
 ताः पराश्रुवाये त्वमनस्वि नोऽन्याः युष्मत्कुले यद्यशसामलेन प्रवृत्ता ३ इति यथोदुपः खे ४ यतो जातो हि
 रण्यपाक्षश्चरन्नेक इमां महं प्रतिवीरं दिग्विजयेना विदतगदायुधः ५ यं विनिर्जितं कुरुक्षेत्रे विस्तुः क्षीमाक्षः
 गतं नात्मानं जयितुं मेने तदीर्यं भयं नुस्मरन् ह

नानददामीति वक्तुं कृपणलक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वाऽर्हतेति २ हे नृपतीर्थे दानावसरे सत्यार्थिना पाचकेनार्थि
 ताया चितास्तथा युद्धे पराश्रुवाये वामनस्वि नोऽस्वते जाश्चास्मिन्कुले त्रिपुरुषे न सत्येव तीर्थे याज्या विनापि
 ददंतीत्यर्थः यद्यस्मिन्कुले आकाशे चैव इदं बामलेन यशसा प्रवृत्ता ३ इति शं च कास्ति ४ युधि पराश्रुवानसंतीत्ये
 तदुपपादयति यत इत्यादिना यत्किंयस्मिन्कुले जातो हीरणाक्ष एको सत्तयो दिग्विजये निमित्ते कुरुक्षेत्रे महं चरन् गदेवायुधेय
 स्य तोदृशः प्रतिपक्षं वीरं न लेने ५ क्षीमाक्षो भग्युद्धे विस्तुर्वरा हरूपो यं हरिण्यां कुरुक्षेत्रे एतत्प्रयसिन निर्जित्य हत्वा जयिनमा
 त्मानं नामन्यत तस्य हीरणाक्षस्य वीर्यं भयं न वधिकं इत्यनुस्म

रन्निजानन्

यज्ञं प्रविष्टं दृष्ट्वा स यजमानः भगवोऽग्निभिः सह वामनस्य तेजसां तं क्षिप्यः संकुचितप्रकाशाः सेतः समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् नृजितवंतः २५ न
 देवा ह यजमान इति रूपस्यानुरूपा अवयवोऽस्य तं मत एव मनोरमे हृद्यमत एव दर्शनीयं वामनं दृष्ट्वा तिशेषः यजमानो बलिस्तस्मै अस्म
 ने समर्पितवान् २६ अथ बलिस्तस्मात्स्वागतेनाग्निर्नैद्यस्वागतं एष्ट्वा तस्य भगवतः पादाववनिज्यप्रक्षा ल्यमुक्तसंगानो यो गिनो मनस्य
 जीउते तं मर्चयामास २७ ततः स्वधर्मवित्त्वा नुरूपधर्मो बलिः कलिकल्पवृक्षस्यापहंत अत एव सुमंगलं तस्य भगवतः पादावव
 निज्यपादयोः सर्वे धिषो चैपवित्रं प्रक्षालनोदके मर्च्य दधात पादशोचं विशिनष्टि देवदेवो ब्रह्मा ब्रह्ममौलिगिरिशरुद्रश्च परया उत्कृष्ट
 यामत्स्या मर्चयत्यादशो चैवे गगनरूपं दधारत तस्तमुवाचे तिशेषः २८ तदेवा ह स्वागतमिति सार्धं चतुर्भिः हव्यं हव्यं त्वया स्वागतं

प्रविष्टं वीक्ष्य भगवः सशिष्यास्ते सहाग्निभिः प्रत्यवट्कन् समुत्थाय मेक्षिमास्तस्य तेजसा २५ यजमानः प्रमुदितो दर्शनीयं मनोर
 मं रूपा नुरूपावयव तस्मात्स्वागतं नैद्यं पादौ भगवतो बलिः अवनिज्या मर्चयामास मुक्तसंगम
 नोरमे २७ तस्यादशो चैकुलकल्मषा पहे सधर्मविनामर्च्य दधातुमेगले यदेव देवो गिरिशश्च ब्रह्ममौलि दधार मर्चयामास
 च भक्त्या २८ व रु च स्वागतं तेन मस्तुभ्यं वस्तुनिकैरवागिते ब्रह्मर्षीणां तपःसाक्षात्तमन्ये त्वार्यवपुर्हरं २९ अधनः
 धितरस्तु प्राग्रधनः पावितंकुले अग्रस्थिष्ठः कबुरययद्रुवानाश्रितौ गृहान् ३० अद्याग्रयो मे सुदुता यथाविधि वि
 जातमजलं चरणवने जनेः हतो हसि वभि रियं च भरहेतव्या पुनीता तनुभिः पदेस्तव ३१ यद्यद्यदो वा छसितत्प्रतीष्टमे

त्वामर्थि नं विप्रसुतानु तर्कयेत् ३२ यो कौचंगुणं प्रमुहं तथात्र मुतवा विप्रसं यो यामनमृक्षं सरगानां नारयां लया
 तुभ्यं नमः किं ते करवाम किं करावमवयित्यर्थः आर्यवपुर्हरं श्रेष्ठदेहं दधत्वा साक्षात्तं त्यक्षं वस्तुर्षीणां तपोमन्येत एवमर्त्तिभूतं मन्ये
 यव यस्माद्भवानस्माकं गृहानागतस्ततोस्माकं धितरस्तु प्रावभवुः कुलचपवित्रमभ्युदये कतुर्येत अथथावदनुष्ठितो वभव ३०
 अद्य मे गत्य अथथाविधिसुदुता वभवुः हे हि जातमजलं चरणवने जनेर्वाभिजलै हतमं दूः पापं यस्य तस्य मम सं वं धिनी
 यं भर्भमिस्तनुभिः ३१ शीरं पदेः पादभ्यामैः पुनीता पवित्रीकृता सीत ३२ हे विप्रसुत त्वामर्थिनं याचितारमनु
 तर्कये आलक्ष्यये अतो हे वदो वामनयद्यद्वांछा लिका मयसे तत्तन्मे मतः प्रतीष्टप्रतिगृहाणे त्यर्थः ३२ यद्यद्यदो
 यच्च यद्यभिप्रेतानेव कौञ्चिद्वर्षयति गामिति भूमिं चेतुं वा गुणवद्वाग्य भोगोपकरणदिसमृद्धिवद् हे तथा मय मन्त्रे हे विप्र उ
 तवाऽथवा हे अहं नमगवादिषोऽप्यथ किं त्विक्का मयसे तन्मतः प्रतिगृहाण ३३ इत्यथ त्वं अ दशो यः राम

नुरूपैः तनुभिः तूष्मेः ४

६२

ਮਾ. ੩੬੦

ਪੰਟ

ॐ

एवंपितामहप्रपितामहयोस्तीर्थीदारुः पितृत्वापराश्रुत्वादिगुणयोगमविधायाप्रपितुर्गुणानाह पितेति प्रत्नादस्यपुत्रस्तवपित॥
विशेषस्तुतद्विद्वानीहपितामहमिति विद्वंस्तद्व्यभिक्तविद्विज्जवत्सलः द्विजस्तुपधारिषुवत्सलः अतएवद्विजलिङ्गेभ्यः ऋज्वेषथा
निष्प्रायाचकेभ्यः स्वकीयमायुः समाहितोददी यद्वा द्विजस्तुपधारिणो देवा एतेन बुद्धिजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन्स्वीयमा
युर्देवेभ्यो ददौ इत्यन्वयः १४ एवंपित्राक्षेस्तुलायते प्रशस्तमिवानिति गृहमेधिभिर्वीक्षणैर्भूमिप्राप्तिभिस्तथा पूर्वजैर्विशिष्टेन
क्षिप्रविपुलकीर्त्तिभिः १५ देवाचरिताननुष्ठितान् धर्मान् भवानाश्रितः १५ तदेव प्रतिश्रुता प्रत्याख्यानाय पित्रादिभिः स
हितस्तुत्याय याचते तस्मात्तवेतादृशकुलप्रसूतत्वादुक्तगुणाः सुवरदश्र्वोत्तमो ह इव न्महीर्यथवीर्येण याचते कियतीत्य
त्राह यदनित्रीणि त्रिपदपरिमितेत्यर्थः कस्यत्रिपदपरिमितेत्यत्राह देदेत्यनुममपदापादेन संमितानि परित्यजानीति इदं त्रिविक्रमपदमि
पिता प्रत्नादपुत्रत्वेन निमित्तं विद्वत्सलः

विश्रामतिर्भवानित्यर्थः १८

取

प्रायेणान्वानुतेवादः तत्रापि स्वपदत्वानयायात् १६ एतदेव नान्यद् एतद्वाह नान्यदिति हेराजन् नगदीश्वरदपि तत्रापि वदाम्यादपि
त्वत एतावदेव एना न्यक्तामये पावदर्थस्यैवापेक्षितार्थस्यैव उपयुक्तार्थस्यैव प्रतिग्रहो यस्य परिग्रह इति पाठेऽपि स एवार्थः विद्वा
नेनः पापेन प्राप्नोति अधिकार्थलिङ्गस्तु पापी भवतीति भावः १८ एवं याचितस्तदभिप्रायानभिज्ञ आह वलिः अहो इति विभिः हे
बाल एतदयाद बाल एतु ततव वाचस्तु वदन्नो संमता अथापि त्वे वात्तः हेतुगर्भमिदं अतएव वालिशामतिः वालिशानामज्ञो
नामिव मतिर्यस्य सः प्रतएव स्वार्थप्रतिपत्तावद्वुधः प्रबुधत्वमेवाहमामिति लोकानामेकमधिपं इश्वरं द्वेयोमिर्वृद्धं
मतैराध्यप्रसाद्यो भवांयदत्रयमत्यल्पस्वीयमस्त्रयपरिमितं भूमा गं रणीतेऽपि स्यापि जंवादेर्दशुषं घातांशमविद्वानतेवा

三

तथा तस्य हिरण्यकशिपुः पुरा कचो भ्रातृहन्ता मरिचिं हन्ते हेर्निलयं स्थानं जगाम ७ अल्लपाणिम्
 सुवसेयते तै हिरण्यकशिपुं विनाय दुर्जये जात्वा मायाविनाश्रितः ततः कालप्रयोजनकर्तव्याभिज्ञो विस्मृत्य चिंतयामास
 ८ तत्कलांचितामेव दर्शयति यत्र यत्राहंगमिव्यामित्त सर्वत्रासौ हिरण्यकशिपुः प्राणाभूतो नृत्पुरि वा वतिष्ठते तोऽधु
 ना पराष्टुषाः वहि ईहे रस्य देत्यस्य रुद्धयमेव प्रवेक्ष्यामि ९ इतीत्यंस विस्मृर्विनिश्चित्य हे असुरेन्द्र आधावतः तदर्थं
 तत्र संचरतो रिपो हिरण्यकशिपो रतः शरीरे निविशिशे तत्रापि हृदये प्रविष्टे मोक्षास्पतीति एवं निश्चित्य आसानिलं
 तर्हितः सूक्ष्मदेहो यस्य तस्य घ्राणार्थं ध्रेण विविग्रमतिकल्पितं चे तो यस्य तादृशो बभूव तत्रापि प्रविष्टे सा स्पतीति वि
 निश्चित्य घ्राणार्थं संचारि आसन्नो युना सह चंचलस्तद्विभक्तो बभूवे त्यर्थः १० ततः सदैवः तन्निनयं श्रुत्वा

निशम्यतद्वधं भ्राताहिरण्यकाश्रिपुः पुरा हंतुं भ्रातृहणं कुक्षौ जगाम नित्यं हरिः ७ तमायां तं समालोक्य शूलपाणिं
कृतो तवत्तु चिंतयामास कालं गोविन्दमुपायविनाशकः ८ यतो यतो हंतं ज्ञासौ मर्त्युः प्राणवतामिव अतो ह्यस्य हृदये प्रवे
ष्ट्यामि पुराणेशः ९ एवं स निश्चित्य विप्राः धारीरमा धावतो निर्विविधैः सुरैः श्वासानिलोत्तर्हितस्तस्मै देहस्त
द्वा एतद्घोराविविधचेताः १० सतनिकेतो पश्यिष्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद क्ष्मां घांदिशः खविवरान्समु
द्रान्ति संविचिन्वन् नय्य प्राचीरः ११ अपश्यन् निजिह्वावाच मया न्यिष्टमिदं जगत् भ्रातृहमेगतो नूनं यतो नाव
र्तते पुमान् १२ वैराजुबंध एतावानामृत्यारिह देहिता अतो न प्रभवो मम्युवहमानो धर्मे हितः १३ रामा बभूवुः

परितो न्विष्यतमपश्यमानः कुपितो न ता दजितं मयेति सिंहादं कृतवान् ततः पुनः स्फोटयित्रीं गोदिवं दिशः खमंतं रि
हं विवरानतलादिकं समुद्रं प्रविष्टिन्वन्वीरो देवो विष्णुं न ददर्श ११ प्रपश्यन्निम्यमुवाच त देवा ह इत्यं कृत्स्नं जगत्स्यान्विष्ट
मन्वेष्टितं मम भ्रातृहंता तु ह्यापि न दृश्यते स तु यतः यं प्राप्य न पुनरावर्तते तन्नूनं गतः मृतो भवतीति भावः १२ प्रधुनानमद्विषय
वैरातुबंधस्तस्यास्तीत्याह वैरातुबंध इति १३ हलोके देहिनां वैरातुबंधः स तावानेव किम्यात्प्रामृत्यो मरणापर्यंत इत्येतावा
नेव कृतः यतो मयुः क्रोधोऽज्ञानप्रभवः देहविलक्षणस्वरूपाज्ञानजः सदृशतामिमाम्ने उपबंहितः प्रकटीकृते भवति देहे विनष्टे सति मयु

भा-अ-वी-
५८

तदावामनायपथिती दातुमुद्युक्तमसुरेश्वरं शिष्यं बलित्विस्मोः कर्तुमिच्छे जनेन श्रुतः कालत्रयविदां श्रेष्ठः उर्वच २६ तदेवाहयावद
ध्यायसमाप्तिः एव इति हेतवे चने एव वामनः साक्षाद्गवानव्ययौ विसुरेव देवानां कार्यसाधकः कार्यसाधयितुमित्यर्थः कश्यप
पात्रजापतेरदिरवतीर्णः पदत्रयभाजेन लोकत्रयप्रतिगृह्यदेवभ्यो दातुमवतीर्ण इति भावः ३० एवेति ध्यायतस्मै स्वानर्थमज्ञान
तात्त्वयाय प्रतिश्रुतं तत्साधुतमन्ये कृतः यतोऽनयोऽन्याप्य उपस्थितः ३१ अनयमेवाह एव इति मायामाणवकस्याम
संकल्पोपात्तमाणावकसं निवेशो हरिवीमनो वस्थानादिकं विपुलं यथा श्रुतं यानीयेत्यादयः ३२ ननु मया पदत्रयमेव प्र
तिश्रुतं नाधिकं तत्राह त्रिभिः विष्वकायो विष्वक् रूपो भूत्वेत्यर्थः त्रिभिः पादविन्यासे रिसां स्त्री न लोकाः क्रमिष्यते परिशिष्टगृहीय

42

विष्मवेदसो प्रदास्यतमुशनामसुरेश्वरं जानंश्चुकीर्षितं विस्मोः शिष्यं प्राह विदांवरः २६ शु उ च एवैवेरो
चने साक्षाद्गवानव्ययः कश्यपादिते जीतो देवानां कार्यसाधकः ३० प्रतिश्रुतं त्वया तस्मै यदनर्थमज्ञा
नता नसाधुमन्ये देत्यानां महानुपगतोऽनयः ३१ एवते स्थानमेव यथा श्रुतं दस्यत्पाश्चिधश
कायमायमाणावको हरिः ३२ त्रिभिः क्रमै रिसान लोकां विष्वकायः क्रमिष्यति सर्वस्वविष्मवे दत्वा मूढव
र्त्तिष्यसे कथं ३३ कमता गोपदे केन द्वितीये दिवं प्रभो खंचकायेन महता तानीयस्य कुतो गतिः ३४ निष्ठा
तेन रके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतं प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं भवान् ३५ नतदाने प्रशंसति
येन वृत्तिर्विपद्यते दाने यज्ञस्तपः कर्म्म लोके वृत्तिमतो यतः ३६ धर्मिययशसेर्थाय कामायस्वजनाय
च पंचधा विभजन्वितमिहामुत्र च मोदते ३७

तीत्यर्थः ३३ कमतामिति तथापि प्रतिश्रुतं संपादनीयमेवेत्यत्राह कम इति द्वाभ्यां एकेन पदार्थे न्यासेन भूमिद्वितीयेन दिवं हे विमो
महताकायेन रवमेतरेषां च कमतः कमसाणस्पभगवतस्तृतीयापादविन्यासस्य को गतिः तृतीयापादस्यास्य दानाभावात्
यापि प्रतिश्रुतमसंपादितमेव स्यादित्यर्थः ३४ अतएव प्रतिश्रुतमदातुं जव नरके निष्ठा मवस्थितिं मन्ये कृतः यो भवान् प्रति
श्रुतस्य प्रतिपत्तिरयितुं मसमर्थः ३५ तथापि स्वैस्वदानात्कीर्त्तिस्तत्राह नेति येन दानेन वृत्तिर्जीविका विषयः
ते विमुक्ता भवन्ति तदानेन प्रशंस्यार्थाः कृतः यतो लोके वृत्तिमतः जीविकावत एव पुंसः संबन्धीन्येव दानादीनि धर्मादिहेतवः
३६ तत्र स्वजनाय स्वजनपुष्टये जीविका विपत्तिकर दानादिभिर्धर्मादयः प्रत्युत विनश्यतीत्यर्थः अतो विद्वान् च धर्मादिर्वचकार्यः तथा विभजनेनैव
हामुत्र लोके मोदते ३७

न३

मासपञ्चम्याचित्वा पुमान्कश्चिद्भूयो ज्ञेयाचितुं नार्हति तस्मादेवदो कामं यथेष्टं इतिकरीं विष्णुर्नाभमिमं प्रतीक्ष्य प्रतिगृह्णाण २०
 पुनर्याचित्वाधिकनिःस्पृहत्वेनैवाविः कुर्वन्नाह वामनः यावन्तदितिसप्रभिः हेन्यपत्रिलोक्या यावन्तो विषया देशास्ते सर्वेपिप्रति
 गृह्यमाणः संतोऽजितेन्द्रिया मुरयितुमलंबुद्धिमतः कर्तुं नशक्नुवन्ति २१ यदुक्तं द्वीपदाश्रयमविद्वानित्यत्राह त्रिभिः क्रमेः पादे
 रसेतुष्टः पुमान्बखवेडयुक्तेनजंबूद्वीपेनापिनपर्यते अर्धेतिहेतुमाह सप्रानांद्वीपवराणां इत्युयाहेतुनानपर्यते २२ अहसप्रदीयोम
 हींदास्येप्रतीक्षेत्यत्राह ससेति वैमः पथुः गयश्चादिये चांतेनपाः सप्रानांद्वीपानामधिपतयोप्यर्थैः कामेऽश्वत्वा स्ना
 या अंतंनगताः अर्थकामतस्मायाश्रवधिंनप्राप्ताः इतिनोस्माभिः श्रुतेउत्तरोत्तरमसंतुष्टस्यार्थकामतस्मायाश्रनुवर्ततेरि

नपुमानामुपपन्नभयोयाचितुमर्हति तस्मादुत्तिकरींभूमिवदो कामं प्रतीक्षमे २० म वा वा यावन्तो विषयाः प्रेषास्त्रि
 लोकांमजितेन्द्रिये नशक्नुवन्ति ते सर्वे प्रतिपरयितुं नप २१ त्रिभिः क्रमेरसंतुष्टो द्वीपेनपिनपर्यते नववर्षसमे
 तेनसप्तद्वीपवरेष्वया २२ सप्तद्वीपाधिपतयो नपादेन्यगयादयः अर्थैः कामेर्गतानां ते तस्माया इतिनः श्रुतं
 २३ यदुक्तं योपपन्नेन संतुष्टो वर्तते सखम् नासंतुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसाधिनैः २४ पुंसोयसंस्तु
 नय तेहेतुरसंतोषोर्थकामयोः यदुक्तं योपपन्ने संतोषो मुक्तये स्मृतः २५ यदुक्तालामनुष्ट स्यतेजोविप्रस्यवर्द्ध
 ते तस्मिन्नाम्यसंतोषादेभ्योवाश्रुश्रुदाणिः तस्माज्जीविपदाभ्येववर्द्धते त्वद्वरदर्वभात् एतावत्तैवसिद्धो ह
 वित्तयावत्प्रयाजने २७ शु उ च इत्युक्तः प्रहसकारवौचित्येप्रतिगृह्यतो वामनायमहौदतुंजग्राहजलभाजने २८

रितिभावः २३ एतेरसंतुष्टस्यसुखंननास्तीतिवक्तुंतावत्संतुष्टस्यसुखमाह यदुक्तं येति देवास्त्र्येनसंतुष्टस्तुसुखं वर्तते ते सुखं यथा
 तथास्तेऽजितात्माजितेन्द्रियश्चतएवोपसाधिनैः प्राप्तेस्त्रिभिर्लोकैरसंतुष्टस्तुनसुखं वर्तते २४ संतोषासंतोषो न केवलं सु
 खदुःखमात्रहेत्यपितुसंसृतिमुक्त्योपरीत्याह पुंस इति अर्थकामयोऽसंतोषः पुंसः संसारस्य हेतुः यश्चदेवास्त्र्येन संतो
 षः समुक्तये स्मृतः हेतुवित्यर्थः २५ किंचदेवास्त्र्येनसंतुष्टस्यविप्रस्यतेजोवर्द्धते संतोषात्तु तत्तेजः प्रशाम्यनभ्य
 तिषथा जलेन शुश्रूषाणि रमितस्तद्वत् २६ तस्मात्संतोषस्येव श्रेयश्करत्वादेन पोतमजीत्येवपदानित्वावर्तो
 याचे एतावत्तैवाहंस्तार्थः वित्तैरियावत्प्रयाजने एव सुखदे इतिशेषः अष्टिकेनदुःखदे इतिभावः २७ इत्यमुक्तोवलिः
 प्रहसंस्तर्हिप्रतिगृह्यतो इत्याह एवमुक्ता वामनाय भूमिंदातुं जलयात्रे गृहीतवान् २८ रामायरामायनमः रामायनमः

ति४

मा. अ. बी.
६०

वदे

मि करत्वात्

मिह वेदावकाय सर्वमो कुर्वन् दस्य मीति प्रातिशृण्वन्पुमानात्मने कामेन काम्यत शत कामो जी वनं अध्ययनेन वसतीति हेत्वर्थे
तृतीया तस्मै न लन समर्थः स्यादित्यर्थः अतः किंचिदेव देयमिति भावः अथेतत्पूर्णमभ्यासं यच्चेति यत्सर्वनेति वृथा सुदुष्का कीर्तिः
जायते सैनं तत्रैव ह्यादिति श्रुत्यर्थमाह अथेति नेनियद्वृत्तं वचः यत्पूर्णमर्थं यथा आभ्यासं चेति चकाराणां न्यय आत्मनो मिमुखमय
स्यार्थमा कर्षतीत्यभ्यासं बोहिनित्यं प्रम किंचिदपि नास्ति हीदामोति वृत्ते साहतेनानुतेन परेषामर्थानां कर्षतो लिप्रसिद्धं माहिरमनृतममृतमिव सर्वदोषं
साधे स्याह सर्वनेति बोधायनः कीर्तिरतः किंचिदेवमित्यर्थः यत्किंचिदास्यामीति प्रतिश्रवणं दपि किंचिदपि न दस्य मीत्येतदेव न हि स्या यः सुत
रामर्थं यथाभावादिति परिचोद्यत इति लिपि अथेतदिति अथ न च आत्मपाचकानि मुखं यनेति किंचिदपि नेत नृतं यच्च स दत्तत्पूर्णं सति चित्तेनेति
ले। मिह वेद सर्वमो कुर्वन् कामेन चात्मने अथेतत्पूर्णमभ्यासं यच्चेति यत्तृत्तं वचः सर्वनेत्यनृतं वृथा सुदुः कीर्तिः अतः मृतः ४२ श्री सुनर्म

43

विद्वेदेषु वत्यर्थे प्राण संकटे गोब्राह्मणार्थः हि प्राणानानृतं सा सुगुप्ते न ४३ इति श्री मद्भागवते महापुराणे ५ प्रमखंधे श्रुकवाक्ये
नामैकोनविंशोऽध्यायः ४८ श्री सुक उवाच वल्लिरेवंगहपतिः कुलाचार्येण भाषितः तस्मै भत्वा क्षणं राजन्नुवाचा वहितो
गुरु १ व ह च सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मो यं गृहमेधिनां अर्थं कामं यशो वृत्तिं यो न वाधेत कर्हि चित् २ रामायणम्

वचसो मिथ्यार्थं परत्वा द न तमित्युक्तं तदनुद्य प्रतिक्षिपति यदिति यत्सर्वनेति किंचिदपि नेति वृथा सुदुष्का कीर्ति यस्य तादराः
स्यात् अतो वा शकः पक्षविपरिद्वत्यर्थकः भवत्सि त्यजा ह अस्मन्मृतः स जीव ह प्राया मिव ह न्यादिति तदर्थः ४२ अतो वृत्ति सं
कटादिभ्य न तेन दोषा येत्युपसंहरति स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारेन नर्मकर्मणि पक्षे हासे वरादिस्तुतो वत्यर्थं जीविका र्थं गवां वा
नां क्षाणो चो ह तो र्थे हि सायां कस्य चित्प्रासाया मरु तेन निहिते भवेदित्यर्थः तथा च याज्ञवल्क्यः वर्णा नो हि वधो यत्र साक्ष्य न तेन वेदेदिति
तथा च अस्तिः तस्मात्काले एकं कालेन दद्यात्सत्या न ते मिथुनी करोतीति ४३ इ ह ए न शो १९ एवमुपानसो
क्तो वल्लिस्तमुवाचे स्याह वल्लि रिति कुलाचार्येण श्रुत्वा त्थ मुक्तो यजमानो वल्लि क्षाणं तु श्रीमवंस्था य हे राजन् न व
हितः प्रकृतमध्यवस्थन् गुरुमुपानसमाह १ तदेवाह सत्यमिति भगवता त्वया युक्तं सत्यं सौ मं गृहस्था नो धर्मः कर्हि
चिदपि गृहमेधिना मर्था दीन वाधेन न विहन्ति अतः सत्यं गृहमेधिनां धर्मः २

दे ३

तत्र

६००

ननुतर्हि प्रतिश्रुत्यनेतिकथं मन्त्रं वाच्यं तत्राह साङ्ख्यैः षड्भिः अत्रापि सत्यान्ततयावस्थायां बहुचैर्गीतं यत् कथयतो मन्त्रः शृणु
 बहूचश्रुत्या हि प्रथममेव मिति सत्यं नेत्यन्तं तदेतत्पुष्पफलं वा योपसत्यमहीश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवतो शिश्नयत्वा
 दिना सत्यान्ततया लक्षणापूर्वकं स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितमन्त्रं च निषिद्धं अनेतरं च परागवा एतद्विक्तमक्षरमित्यादिना
 सत्ये दोषानन्तरे च गुणानुक्ता तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्सत्यान्तं ते मिथुनीकरो तीक्ष्णसेहारेण संकरादिश्रुतम
 यानुज्ञाते तमिमे श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह सत्यमिति अमित्यंगीकारेण यन्मोक्तं तत्सत्यं नेति यदाह तदन्तं ३८ तत्सत्यमीष
 दन्तं विना न सिद्धं तीक्ष्णशयेनाह सत्यं पुष्पफलं विद्याज्ञानीयादात्मवक्षस्य देह रूपस्य वक्षस्य कुतः जीयते श्रुत्या च ते इत्यर्थः
 जीवत इति पाठो नरे तु सुभमे यद्यपि श्रुत्या वाचः सत्यं पुष्पफलं चेत्पुक्तं तथापि वाचो देहनिर्वाही न त्वादात्मवक्षसेति प्र
 कृतानुसारेणोक्तं भवति पुष्पफलस्य जीये सत्येततः किमत आह वक्षो देहे जीवति तत्पुष्पफलं न स्यादिति पाठे श्रुत्यु
 क्ता वाचः परमेश्वरः देहश्चान्तं तेन रक्षणीय इत्याह अन्तं चात्मानो देहस्य मूलं तथा च श्रुतिः ददेत्तन्तं नेति एतेन त्वन्

अत्रापि बहुचैर्गीतं शृणु मे सुखसत्तम सत्यमिति यन्मोक्तं यन्नेत्याह तन्तद्विक्तं ३८ सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवक्षस्य गीय
 ते वक्षो जीवति तन्मस्या दन्तं मूलमात्मनः ३९ तद्यथा वक्षो उन्मूलः शुष्कान्मुह्यन्ते तद्विरात् एवं चान्तः सद्यथा
 तांश्च यन्म सेशयः ४० पञ्चगित्तमस्य शो वाग्रस्य यत्तदोमिति यत्किंचिदोमिति व्याप्तेन रिच्यत वै पुमान् ४१

तेन दयेत संकटे आत्मानं रक्षेदित्यर्थः ३९ एतदेव वक्षो तेन स्फुरति तद्व्यावृत्तं तमूलः शुष्कान्मुह्यन्ते तद्विरादेव उद्धर्तते पतति
 च एवं च मन्त्रं तयस्य स आत्मा देहः श्रुत्या त्वैव दाने देहः श्रुत्या त्वैव दाने देहः श्रुत्या त्वैव दाने देहः श्रुत्या त्वैव दाने देहः श्रुत्या त्वैव दाने देहः
 कर्तुं सत्यं दोषानन्तरे च गुणानुक्ता तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्सत्यान्तं ते मिथुनीकरो तीक्ष्णसेहारेण संकरादिश्रुतम
 र्थात्तेरिक्तं इति तस्यापि व्याख्यानमपार्णमिति तथा च श्रुतिः यदागवा एतद्विक्तं यक्षरं यदेतदोमिति सर्वस्वदाने वक्ष्यभावेन देहस्यापि
 विना प्रादुर्भावो न स्यादन्तर्गता भावा दोमित्यक्षरमवाङ्मयवदोमित्यक्षरमवाङ्मयवदान प्रतिज्ञापरत्वेनापरिपार्णस्यादि
 त्यर्थः किंचिदोमिति व्याप्ते किंचिदस्याभिप्रायः ते तत्वाच्चैव पुमान् दातारिच्येतां विशिष्येतेत्यर्थः दत्तावशिष्येनात्मनो वृत्तिक
 ल्ययन् जीवेदतस्तदा कर्तव्याङ्मयवदानमिति परत्वेन परिपार्णस्यादिति भावः तद्यथा च श्रुतिः यत्सर्वं मोक्षं कुर्यादिति चात्मानं
 स कामेभ्यो जालं स्यादिति यत्सर्वं मोक्षं कुर्यात्स आत्मानं दित्तं कुर्यादित्यर्थः ४१

यनेति १

ति ३

रितो ३ त ४

दिने पर्वणी गार्थः ३

स्वा १

भा. अ. बी.

६३

म्ये ४

तर्हि निर्देयत्वेनैदं न्यसादित्यत्राह मनस्विनः इति । आद्येनां कामपूरणे न दुर्गतिर्देयं यत्तन्मनस्विनो विवेकिनः कारुणिकस्य शोभनं भजे वकिं पुनर्भावाद्वात्राविदां तत्र इमे वेति वक्तुं यत्ततो स्पष्टो वाञ्छितं ददामि १० ननु नायं बहुः किंतु विष्णुवशानुस्मृतुस्तु रामेव यस्याः मया ह यजंतीति वेदोक्तपरायानुष्ठानकुशला भवेत् । आदताः संतः क्रतुर्भयश्चैव सौमिकैरसौमिकैश्च योगैर्विष्णुयज्ञं यागध्यायेत्तिसराषवदुवेधो विष्णुरधुना मम वरो वाऽपरः शत्रुस्तु सर्वथा समभूमी मीक्षिता दद्यात् ॥ ११ ॥ तर्हि तृतीयपादस्यापि नाभावेन हेतुना वाञ्छनीया दद्यात् । आह्वयं प्रनागं सर्वस्वसमर्पयान् तेषां धितं मा मसावधर्मैरायादिव धीयातथाप्येन धृतविप्रतमुनं हि शिष्येन हनिष्यामि वधेन मय्यनुमन्ये नारुं विभेनाति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः १२ किंचैव

चपीति ४ ३४

४४

मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकमोपनयेन दुर्गतिः कुतः पुनर्बलविदं भवाद्वात्राततो वदोरस्य ददामि वाञ्छितं १० यजंतीति यत्र क्रतुर्भयमादता भवेत्त आम्नायविधानकोविदाः स एव विष्णुर्वरदेस्तु वापरोदास्याम्यमुषैश्चिति मीक्षितां मुने ११ यद्यप्यसावधर्मैरायावधीयादनागसं तथाप्येनं न हि सिध्यतीति वस्तुतनं रिपुं १२ एव वा उत्तमश्लोको न जिहस्यतियद्यशः हत्वा मैनां हरे धृष्टशयीतनिहतो मया १३ शु ३ च एवमश्रद्धितो विष्यमना देशकरं गुरुः शशाप देवप्रहितः सत्यसंधं मनस्विनं १४ शु ४ च इदं पठितमान्यस्तस्त्वोस्य स्मरं पक्षया मच्छासनातिगोप्यस्तमचिराद्भूषसे श्रियः १५ शु ३ च एव शशः स्वगुरुण सत्यान्ने बलितो महान् वामनाय देदेवेनामर्चित्वोदकपूर्वकम् १६

वधुत्तमश्लोको विष्णुस्तर्हियशः कीर्तिर्न जित्तयक्तं नेत्यति सर्वस्व प्रतिगृह्यमावध्यास्वकीयं विपुलं यशः न विहातीति भावः किंतु मायुद्धे हत्वा एनां भूमिं हरे मोहं तु म समर्थः स्तेभ्यो निहतो धृष्टशयीतवा १३ इत्यमश्रद्धितेन शशस्य सजातेत्यश्रद्धितस्तस्वस्याज्ञामस्वीकुर्वो णिष्यवलिं शुक्रः देवचोदितः शशाप शपानहेत्वे स च यन्विशिन्नविस्तृत्ये संधाभि सं धिर्यस्य तं प्रसक्तावप्यले पटोसि यतस्त्वं मच्छासनामति क्रान्तवान तस्त्वममश्रु पक्षया चिरादेवाश्रयः त्रैलोक्याधिपत्याश्रयसे १५ इत्यगुरुणा शशोपि सत्यान्ने बलितो महान् इदं संकल्पो बलिबीमनामर्चित्वोदकपूर्वक एनां भूमिं ददौ १६

६१

विभोर्वासि वस्त्रे संधां जघने आत्मा स्तुयं वस्त्रिभ्यो ये वांता भूजापती तसुरा ताभ्यां नभो तरि ह्यं कुक्षिषु सप्रसिंधु सैवानुरुक्रमस्य भगवत उ
 रसि नक्षत्रपत्ति २४ अंग हेराज नक्षत्रे धर्म मुरारिः स्तनयोऽत्र च सत्त्वं च तदमिमानि देवतामित्यर्थः अथ मनसि चंद्रमसं वक्ष्य
 रविंदहस्तो यस्यास्तो लक्ष्मी कंठे सामानि समस्तान् रेफोऽश्वशब्दो २५ भुजेषु इन्द्रः प्रधानो मुखो ये वांता न्मुरान् तस्य भगवतः
 कर्णयोर्दिशः मूर्ध्नि द्यौर्ध्वं विकेशेषु मेघान् नासिकायां च सनं च्छा सात्मकं वायुं वा हवा योरुक्तत्वादक्षिणार्धे त्रयोः सूर्यं वदने
 मुखे वरुणं २६ वाण्यां तु ध्वं दक्षिणे नरसने रसने निर्ये वरुणं भुवोर्निषेधं च विधिं च पद्मसु अरुणं च त्रिच परमं सु ललाटे मधुमधरो वेलोभं २७ सर्वोत्तमं निद्रिये कामं रेतसि जले पृथ्वे त्वधर्मं क्रम.

संध्या विभो वाससि गुह्ये वा तज्जापती न जघने आत्ममुख्यान् नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्रसिंधु नुरुक्रमस्योरसि चर्क्ष
 मालो २४ ह्यं गधर्मं स्तनयोर्मुखे च तं च सत्त्वं च मनस्य चन्द्रं म्रियं च वक्ष्य रविंदहस्तो कंठे च सामानि समस्तान् रे
 फान् २५ इन्द्र प्रधानानमश भुजेषु तत्कर्णयोः कंठो द्यौश्च मूर्ध्नि केशेषु मेघान् च सनं नासिकायां मदारोऽश्व
 यं वदने च वरुणं २६ वाण्यां च ध्वं दक्षिणे नरसने जले रं भुवोर्निषेधं च विधिं च पद्मसु अरुणं च त्रिच परमं सु ललाटे
 धर एव लोभं २७ सर्वोत्तमं निद्रिये कामं रेतसोऽभः पृथ्वे त्वधर्मं क्रमं ह्येषु यज्ञं आयासु मृतुं हस्ति ते च मायां तनू ह्येषु ध्वं
 जातयश्च २८ नदीश्च नाडीषु शिलानखेषु च वज्रं देवगणान् चोक्तां प्राणिषु गात्रेषु रजं गमानि सर्वाणि भूता
 निदर्शयिष्यते २९ सर्वोत्तमं निद्रिये कामं रेतसोऽभः पृथ्वे त्वधर्मं क्रमं ह्येषु यज्ञं आयासु मृतुं हस्ति ते च मायां तनू ह्येषु ध्वं

लोषपाद न्यासेषु यज्ञं वायासु मृतुं हस्ति ते मायां तनू ह्येषु ध्वं लोभं सु जां वधिजातीः २८ नाडीषु नदीः नखेषु शिलाः ध्रुवां
 जैबलाणो देवगणान् चोक्तां प्राणिषु गात्रेषु रजं गमानि भूतानि सर्वाणि परस्परविलक्षणान्यपश्यन् २९
 इत्येसवी तानि ह्यं जगदाश्रयभूते भगवती देभुवने त्रिरीष्य च हेराज नक्षत्रेऽसुराः कश्मलं किमेतदित्याश्र
 यं दुःखं वा प्रायुः सुदर्शनं च चक्रमित्यादीनां ईशं भगवंतं उपतस्थुः ३० दितुं नरेणान्यः चक्रमिदं किमेतदित्याश्र
 दर्शनाभिधमसद्यते जो यस्य धनुर्विशिनष्टि शाङ्गीभिर्धस्तनयित्वा विव द्यौर्ध्वं यस्य तत् ३०

तदेवप्रपंचयति विंध्यावलिमिति वलेः पत्नीप्रसिद्धा जालकमालिनी जालकं मुक्तभरणविशेषः तन्मालिनीतदभ्रगत्यावनेजनीनां पादप्रक्षालना
योनामपासः पूर्णैर्हैमैकलशमान्निभैः आनीतैः १७ ततोयजमानो बलिः तस्य भगवतो वामनस्य श्रीमत्यादयै मुदा प्रक्षाल्य तदप्य
क्षालनायः विश्वपावनीमुदीवहन् १८ तदादिबस्थिता देवगणगंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः
तः आश्वाससुरैश्च प्रसन्नवर्चैर्मुदायुक्ताः संतो वदन्तुः १९ दानप्रकारमेव दर्शयति मनस्विना नेन बलिना कृतमितरे दुर्क रे ह्यितो
यं विद्वान् त्रिपदे पादत्रया यत्र विक्रमाय जाजगत्र यमदात् २० इत्येवं सर्वे सुभिगट्ठास्तु सत्सुत इरे नंतस्य वामनं रूपं तद
द्रुते मथ्यातथाऽवर्द्धतवांछितं प्रतिगृह्यतो इति बलिना पर्वमुक्तवास्त्रौ कत्रयमपि कोच्छितं प्रतिगृहीतुमवर्द्धतेति भावः ११

विंध्यावलिस्तदागत्य पत्नी जालकमालिनी आनिन्येकलशं हैममवने जन्मपांभते १७ यजमानः स्वयेतस्य श्रीमत्यादयु
जे मुदा अवनिज्यावहन्मद्रितदपोविश्वपावनीः १८ तदाऽसुरैर्द्रुदि विदेवतागणा गंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः
तत्कर्मसर्वे पिगृह्णात आर्जवं प्रसन्नवर्चैर्वदन्तुर्मुदान्विताः १९ नेदुर्दुर्दुर्दुभयः सहस्रशो गंधर्वकिंपुक्कसु
किं नराजगुः मनस्विना नेन कृतं सुदुर्करं विद्वान्पाद्यत्रिपदे जगत्रयं २० तद्वामनं रूपमवर्द्धत द्रुतं हरे रनं
तस्य गुणात्रयात्मकं भः खंदिशो धोर्विवराः पयोधयस्तिर्धुः नरेव त्रिषयो पदासत २१ का ये बलिस्तस्य
महाभूतेः सहस्रिगाचार्यसदस्य एतत् ददर्श विश्वत्रिगुणं गुणात्मकं भूतेषु बापा शयजीवयुक्ते २२ रसामचक्रं
घिनलेऽपवादयोर्महीमही धान्युरुषस्य जंघयोः पतत्रिणां जानुनिविष्टं रुद्रितो गणं मारुतमिन्द्रसेन २३ रामायण

तदेधितं रूपं विशिनष्टि गुणात्रयात्मकं जगदात्मविस्वस्मिन्वस्य त एव भः खं इत्यादयो यस्मिन्नासत स्थिताः तदा
अस्तिगादिसहितो बलिर्महविभूतेस्तस्य भगवतः काये गुणात्रयपरिणामात्मकं जगदाश्रयभूते भूतपंचकादिषु
क्रमे तत्कृत्स्नविश्वं ददर्श २३ तदेवप्रपंचयति रसामिति पादानैः सप्तभिः पादतले रसातल मधो लोको मव
ष्टापश्यत तथा पादयोर्मही पुरुषस्य भगवतो जंघयोर्मही धान्यपर्वतान् जानुनिपादिणः विंशते भगवत ऊ
र्वोर्मिरुतं गणो वायुसंघमिन्द्रसेनो बलिः इन्द्रस्य सेने वसिनास्य स इन्द्रपुत्रे स्थितत्वा दधे तनुघेगः ऐहादित्य पकषो वा
२३

भा. अ. बी.
६३

वेदादयस्तदभिमानिदेवताः अन्ये च तस्मैकवासिनः योगएवसमीरोवायुस्तेनदीपिते नानाग्निरंधितं रुधं कर्मपुण्यपापरूपं तदेव क
ल्मषं ये द्योते तत्र नयान्वितामीमांसान्यायोपेताः वेदोपवेदरूपाणि गमास्तत्र ऋगादयो वेदा आद्यु वेदादय उपवेदा अंगादीनि शिक्षा
दीनि पुराणानि ब्राह्मणादीनि संहिताः पंचरात्रादयः त एते तत्तदभिमानि नो देवगणाः मरीच्यादयः अथ ये चाकर्मके मोनयो
गप्रचुरंधामसत्यलोकगताः इत्यनेन विच्छिन्न भगवत्प्रक्रियोगानो के वा चित्तं लिप्यन्त्ये प्राक्तनारब्ध योगप्रभावाच्चतुर्मु
खलोकप्राप्तिरित्यभिप्रेते न त्विदं क्रममुक्त्यभिप्रायकं तस्या अप्रामाणिकत्वादिति भावः २ अथ मुचिश्वाः विपुलकीर्तिः
पद्मभक्तो ब्रह्मास्वये यस्य नाभिकमलो दुत्यत्रस्तस्य विस्मारेण्ये प्रोन्नमिता य प्रकष्ट मूर्ध्वं प्रसृता या ह एणादिकम

46

वेदोपवेदानियमानयान्वितास्तर्केतिहासोगपुराणसंहिताः ये चापरियोगसमीरदीपितज्ञानाग्निरंधित
कर्मकल्मषाः ववदिरयस्मरणानुभावतः स्वायेभुवंधामगता अकर्मके २ अथां अये प्रोन्नमिता य
विस्मोरूपा हरतमभक्तो ह एणादिकं समर्थ भक्त्या भगवताः सुविश्वाय नभिपेकेरुह संभवः स्वयं ३
धातुः कमेडलुजलेतुदुरु क्रमस्य पादवने जनेन य विवृतमानरेन्द्र स्वर्धन्यभक्तमेसिमापतेतीतिमा
हिलोकत्रयं भगवतो विष्णो देवकीर्तिः ४ वस्त्रादयो लोकनाथाः स्वनाद्याय समाहृताः सानुगा
वलिमाजुदुः संक्षिप्तात्मविभक्तये ५ तौ येः समर्हतेः स्वर्गिर्दिव्यगोधानुलेपनैः ६ पदैर्दिवैः सु
रभिभिलीजाक्षतस्तुल्यैः ६ सौवने जयशब्देभ्यस्तद्वैर्महिमोक्तिः नृपवादित्रगीतैश्च शौर्यवदु
भिनिखनेः ७

मर्द्यादिकं समर्पितवान् एवं सम्यग्भक्त्या भगवता दत्तौ धीत ३ तदा हे नरेन्द्र धातुः पद्मजस्य कमेडलुजलं तद्वगवत्यादयोः प्र
क्षालनार्थं निक्षिपेत् स दुर्लभस्य पादयोरवने जनेन प्रक्षालनेन निमित्तेन पवित्रतया स्वर्धुनी नद्यभक्त सा स्वर्धुनी भगवतः
कीर्तिरिव विष्णो निमलानभसि ध्रुवमेडले पतती न भूयोः स्वर्धुनी लोकत्रयं निर्माह पवित्री करोति ४ ततः संक्षिप्तोपसं
हृता आत्मा विभक्तिः स्वदेहविस्तारो येन तस्मै यथा पूर्ववामनरूपेण स्थिता यस्वनाद्याय भगवते लोकानां नाथाः स्ता
नुगा ब्रह्मादयः वलिं रजो तोयादिभिः समाजुदुः कृतवतः ५ तत्र समर्हतेः तोये रघीजलेः सुरभिभिर्निक्षिप्ता गादीर्भवि
शेष एण उत्कटाः अंकुरास्तेः ६ सौवनेः स्तोत्रैः भगवदीयमहिमोक्तिः ७

६३

पञ्चमधोषोजलजः पांचजन्यः कौमोदकी विष्णुगदातरस्विनी विद्याधरोसिः शतचंद्रयुक्तस्तूणी तमावक्ष्य
सायकोच ३१ सुनंदमुरव्या उपतस्थुरीशं पार्षत्प्रधानाः सहलोकपालाः स्फुरत्किरीटंगदभीनकुंडलेः श्रीव
सरलोतममेखलावरेः ३२ मधुव्रतस्त्रग्वनमालया बुतो रराज राजभगवानुरुक्रमः क्षितिपदैकेन व
लेर्विचक्रमेन भः शरीरैर्दिशाश्च बाहुभिः ३३ पदे द्वितीयं क्रमतस्त्रिविक्रयेन वै तृतीयायतदीयमाण
पि त्रिविक्रमस्याधिरूपार्थं पर्यायो महर्जनाभ्यां तपसः परगतः ३४ ३ श्री ज्ञानाय नमः पुणे म धर्म वि म
च ते पां पः २० शु उ च सत्यसमीक्षाच्च भयो न रेनुभिर्हृतस्त्वधामघृतिराद्यतोभ्यगात् मरीचिसूर्या ऊ
षयो वह्नताः सनंदनाद्यानरदेवयोगिनः ९ रामाय श्रीतेरा राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

क्रमत्वमेवाह वलेः संवधिर्नोदिति एकेन पदाशरीरेण नभोतद्विष्टं बाहुभिर्दिशः विचक्रमे आक्रांतवान् ३३
 एवमाक्रमद्वितीयं पदं त्रिविष्टपं क्रमतः हरेस्तृतीयपादाय तदीये वलेः संवधिं पिवसुमतीनासीत् ॥
 तत्र हेतुस्त्रिविक्रमस्यांघ्रिस्त्रिविष्टपादपय्युपरिगच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं सत्यलोकं गतः ॥
 ३४ ३ व विं शो यः २७ त्रिविक्रमस्यांघ्रिस्तपसः परंगत इत्युक्तं ततः किं वतं तदाह सत्येत्यादिना सत्यलो-
 कं गतं गतवंतं तं घ्निसमीत्याज्जबको ब्रह्मा तदे घ्रे नरे बन्धुनिर्हतास्वधान्ना घुतिर्यस्य तादृशः आदरयुक्तो भगवत्तथाम-
 शीच्यादयः क्रमयः हेनरदेव ब्रह्मनिष्ठाः सनेदनादयो जोगिनश्च ९ रामशरीरान् राम राम राम राम राम राम

भा.प्र.वी.

६४

47

परमपुरुषपार्षदेहेन्यमानास्वकीयान्देत्यान् दृष्टावलिः शुक्रस्य शायमविशदुपसेमिप्रदुत्तुविधमनुस्मरन्तीवकुक्षानपिदारया
मास १८ वारणप्रकोमेवाहवभिः रेविप्रचितादयः मध्वचः श्रयतां युष्मानिस्तिशेषः कितधुनैकुरुवततोनिवर्त्तध्वनोस्माकमय
कालोनुकूलोभवति १९ देदेत्याः यः कालरूपोभगवान् सर्वभूतानां प्रभुः यदा
पुमान् कालवश्यः पौरुषेः स्वकीयवलयपराक्रमादिभिरतिवर्त्तितुं न समर्थः २० यः कालरूपोभगवान् सर्वभूतानां प्रभुः यदा
सीत्स एवाधुना तद्विपर्ययमस्माकं दुःखदोभत्वादिवैकसां देवानां भवायवृत्ते २१ अतो जनो वलादिभिरुपायैः कालात्मकं ईश्वरं
तिष्ठामिति सूचिवामंत्रिणस्तन्कर्मभिरिति भावः २२ कालप्रादं पश्यतेत्याह भवद्विरिति देवेनोन्मैर्भवद्विरिति हेरेर्भगवतस्स्यानुचरातएव न
ह्यमानान्त्वनकारदृष्टापुरुषानुचरैर्वलिः वारयामास संस्थां काव्यशायमनुस्मरन् १८ व ३३ च विदेति
प्रचिते हेरहो हेने मे श्रयतां वचः मापुध्यत निवर्त्तध्वनः कालो यमर्थकृत १९ यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखापेप
तये तेनातिवर्त्तितुं देत्याः पौरुषेरीश्वरः पुमान् २० यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसां स एव भगवान् नद्य
वर्त्तते ताद्विपर्यय २१ वलेन सन्निवैवृद्धादुर्गे मंत्रोपधादिभिः सामाद्विभिरुपायैश्च काले नात्येति वैजनः
२२ भवद्विनिर्जिताद्येते वदुशोनुचरा हेरेः देवेनैह स्त एवाद्युधिजित्वानंदतिनः २३ एतान् व्यवविजेष्वा
मोयदिदेवं प्रसीदति तस्मात्काले प्रतीक्षध्वं यो नो र्थत्वाय कल्पते २४ शु उ च यत्पुनिगदितं श्रुत्वा देत्ययनव
पृथपाः रसानिर्विविश्रजन्विमुपावदताडिताः २५ अथ ताद्व्यसुतोऽज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् ववंधवा
रुणैः पाशैर्वलिंसौत्येह नि क्रतोः ३६ वा नुचराः प्रायशो निर्जिताः त एवाधुना नोस्मान्मुदेजित्वानं
देति सिंहनाशनकुर्वीति बाधात्कृतामनेकार्थत्वात् २३ यदि देवमस्माकमनुकूलोभवति तर्हि तान् व्यवविजेष्वा मस्तस्मा
काले प्रतीक्षध्वं यः कालो नोस्माकमर्थत्वायानुकृत्यापभवति तं काले प्रतीक्षध्वं २४ एवंपत्युर्वले निर्गदितं श्रु
त्वा विस्मयापेक्षैः पीडिताः देत्या हेराज न रसां रसातले निर्विविश्रुः २५ अथ विभोर्वीमनस्य चिकीर्षितं ज्ञात्वा विराट्
विशेषण एतन्न इति तथा ताद्व्यसुतो गुरुदुःसुत्येह नि सोमाभिषवदिने वारुणोः पाशैर्वंध विभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा त्यस्य चा
यमर्थः अस्मत्सर्वस्वापहरणाममेत्यभिमानं संत्याज्यदानीं देहस्वीकारेणाहंकारमपि त्याज्यित्वा परमानुग्रहे कर्तुमिच्छति
न चानेन तुल्योऽन्यः कोपि सत्यसंधो वीरो वा स्तीति तद्वशः स्वापनाय किंचिद्यात्तु मपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं वंधेति २६

६४

उपशान्तमधिपतिजातुवाप्तनोवेगः आगत्यभेरीशब्देः सर्वा सुदिक्षु विजयस्वकं महोत्सवरूपे घोषं कारयामास ८ त्रिषदविषयाभ्या
 जयाञ्चकपटयोन्नातयास्तुतामपरुतो सजो भूमिं दृष्ट्वा सर्वं देवा दीक्षितस्य स्वभर्तुरग्रे इति शेषः ऊचुः स्वभर्तुर्महोत्सवो द्योतिवान्चयः ९
 तेषां सुक्तिमाह नवा इति सुविस्मयिः अयं वामनो बलवं धातुं जौ न भवति किंतु मायाविनां श्रेयो विस्तरे वदितुं न शक्नुमः तेषां विरोधा यित्तव
 रूपः स देवानां कार्यं कर्तुं दृष्टव्यं १० यावन्माने वडरूपिणा नेन विष्णुना वहिषिष्यते निमित्ते न्यस्तः त्यक्तो दंडो दुरात्मविषयो
 येन तस्य नोत्साहं भर्तुः सर्वस्वमपरुते ११ नेदमस्मै इतरे न चित्तं कृत्यं किंतु वामनस्यैवेत्यभिप्रायेणाहुः सततं सत्यव्रत
 स्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य दीक्षायां स्थितस्य ब्रह्मण्यस्य दयावतश्च भर्तुस्तौ नान्तर्भाषितुं शक्यम् १२

जो ववान्क्षराजस्तु भेरीशब्देर्मनोजवः विजयं दिक्षु सर्वा सु महोत्सवमघोषयच्च ८ महीं सर्वा हतो द
 का त्रिषदव्याजयाञ्चया ऊचुः स्वभर्तुरसुराः दीक्षितस्यात्यमार्षिताः ९ नवा अयं बलवं धुर्विष्णुर्मया
 विनां वरः द्विजरूपप्रतिष्ठो देवकार्यं चिकीर्षति १० अनेन याचमानेन शत्रुणा वडरूपिणा स
 र्वस्य नो हते भर्तुर्न्यस्त दंडस्य वहिषि ११ सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः नाहं तं भाषितुं शक्यं
 ब्रह्मण्यस्य दयावतः १२ तस्मादस्य वधे धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं हि नः इत्यापुधा निजगदुर्वलेरनुच
 रासुराः १३ ते सर्वे वामनं हंतुं शूलपट्टि स पाणयः अनिष्ठो बलेशजन्नाद्रवन् जीतमन्यवः १४ ता
 न भिद्रवतो दृष्ट्वा दिति जानीकं प्राण्य १५ दृष्ट्वा च वरा विष्णोः प्रत्यक्षं धनुर्दायुधाः १६ नंदः सुप्रदीय जेयोति
 जयः प्रबलो बलः कुमुदः कुमुदाक्षः श्वलिङ्गकनेनः पतञ्जिरा १६ जयंतः श्रुतदेवश्च पुष्यदेतो थसात्ततः सर्व
 भागा युत प्राणाश्च मृते जघ्नुरासुरीम् १७

तस्मादस्य वामनस्यैवावचितकारित्वा दध एव न्याय्यस्तदेवास्तु भर्तुः परमधिकं शुश्रूषणं इतीत्यवदंतो बलेर्भसाः देवाः आयुधानि ग
 हितवतः १५ सर्वे ते उसुराः शूलादयः पाणिषु ये यो बलेराजो निष्ठो तो जात उल्लो मन्व्ये यो ते वामनं हंतुं प्राद्रवन् प्रदु
 द्रवुः १६ हन्यतां वामनस्याभिमतमागच्छतः दृष्ट्वा न द्राव्या विष्णोः पार्श्वः वत उद्यता नि आयुधानि ये स्ते सह साहोः स्मात्त्वपि
 स्वपराक्रमकृतेमिच्छेतीति परिहस्य कृत्यैत्यर्थः प्रत्यक्षं निवारयामासुः १५ सर्वे ते नागा युत प्राणाः इति वलस्य न्यूनतामि
 वतो ता तस्यैव मतिशयित बला इति भावः न द्राव्यः विष्णुपार्श्वः आयुरीश्वरः सेनाजघ्नुर्हंतवतः नागा युत प्राणा इति चमत्किं

११
१२
१३

मा.प्र.वी.
६५

48

तच्च एवाह दशभिः यदीति हेउतमश्लोकमेमयोक्तं वचो यदि यद्यपि व्यलीकमनृतं मन्यते तथापि हेसुखं भवतस्य मेवाहं क
रोति त्वत्तु प्रलंभनं न भवतु ममशीर्षिस्ततीयं निजं पदं निधिदि २ सर्वतोरक्षणीयमात्मानं मय्यसमर्पयन्न विभेधिकिं इत्यत
आह विभेमीति निरयादिभ्यो नाहं तथा विभेमि यथाः साधुवादादन्तवादादपकीर्तं वा भ्रशमुक्तिं तत्र पदच्युतिः स्थ
नभंशः दुरत्ययादुरतिः कृमणीयाद्यसनादुरवादर्थं कृम्यान् व्ययात् ३ ननु मयानिगृहीतस्य तवाकीर्तिरेव नेत्याह पु
साधिति योग्यतमं नार्पितं कारितं देउमहं पुंसां प्रज्ञाद्यतमं यथाशक्ते मेव मन्ये ह्यस्माद्यदेउमात्रादप्यपि नैवार्पयेति ४ किं
च त्वमस्माकमनुगृहीते वेत्याह नूनमिति त्वमस्माकं पाशेष्यगुरुसमक्षेहितकारी कथमेतद्राते इत्यतः प्राह यो भवानने
कैः श्रोतव्यं वीर्यादिप्रयुक्तैर्महैरंथानामस्माकं विभ्रंशं तन्मदाय नोदकं च क्षुरिवादिशत् ५ किंच यस्मिन् त्वयि वैराग्यं

व रू च यद्युतमश्लोकमवान्ममेरितं वचो व्यलीकं सुखं मय्यमन्यते करोम्यत्तं तन्न भवेत्प्रलंभनं पदं ततीयं क
रुणीर्षिमे निजं २ विभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशवंधाद्यसनादुरत्ययात् नैवार्थं कृम्यान् व्ययात् विनिग्रहा
दसाधुवादाद्यशमुक्तिं यथा ३ पुंसां प्रज्ञाद्यतमं मन्ये देउमहं तमापितं येन मातापिताभ्याता सुहृद्भ्रादिश्रुतिहि
४ नूनं त्वमसुराणामः पाशेष्यपरमोगुरुः यो नो मेकमदं धानां विभ्रंशं च क्षुरादिशत् ५ यस्मिन् वैराग्यं नुबोधेन क
ठनं विबुधेतराः वरवोलेभिरसिद्धिमासु हैकांतयोगिनः ६ तेनाहं निगृहीतोस्मि भवता भद्रिकर्मणा वरुप्र
कारणैः पाशैर्न निजोडेन च यद्ये ७ पितामहो मे भवदीयसंमतः प्रह्लादः प्राविष्टः तसाधुवादः भवद्विपक्षिणविचित्रवैशक्तं
प्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ८

बंधनवह जो देसाः सिद्धि लेभरे कांयां सिद्धिमेकांतयोगिनोऽनन्यप्रयोजनत्वं प्रकृतिनिष्कालभेते नैवं भूतेन भद्रिकर्मणा चित्यविवि
धविचित्रवेषितेन भवता निगृहीतो वारुणैः पाशैर्वैद्यश्रव्याहं नातिलज्जामि न दुःख्यामि च त्वेच्छतनिग्रहबंधनयोर्नित्यो
ममयथाशक्तेरत्वादिनिभावः ७ किंचास्मस्यितामहः प्रह्लादः स दुष्णाश्रयः प्राशिरतदनुबंध्यादिषु हेयतानिश्चित्य परमपु
रुषार्थरूपत्वं त्वं दारविदेशरागगतः तथाहमपि देवास्त्वत्समीपं नीतः त्वोपपद्यत्याह चनुर्भिः मपितामहः प्रह्लादः
कीर्तिर्यस्य स्वपित्रा भवतो विपक्षिण शत्रुणा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशक्तं संनानाविधं दुःखं संप्रापितो पितृत्वमेव परमः सर्व
विधबंधुनिरतिशयपुरुषार्थश्रव्यस्य तादृशः इत्यर्थः ८ रामः

विष्णुतः साधु
वादः २

६५

प्रभविष्णु ना सर्वशक्तिना विष्णु ना दैत्यानां पत्नो बलो निगद्यमाणो बध्यमाने सतिरोदस्योर्धा वा पृथिव्यो सर्वदिक्षु महान् हाहाकार्य
 सीत् २७ अथ भगवान्नामनस्ति वारुणोः पार्श्वे बद्धमित्युवाच कथं भूतं न द्याश्चैव स्थितं स्थिरचित्तं प्राज्ञं विवेकिनमुदा रं विपुलं यशो य
 स्मत् २८ उक्तिमेवाह यावदध्यायस्य समाप्तिपदानेति हे सुरर्षभ त्वया भूमे स्त्रीणि पदानि मध्य दत्तानि दास्यामीति प्रतिश्रुतानि तत्र द्वाभ्यां
 सर्वाद्युक्तो कादिसहितभूमिः क्रोता परिच्छिद्य पश्चिमे हीताः धुना तृतीयं पदे उपकल्प्य देहि २९ यावदसौ सूर्यः किरणैस्तप
 तिस्रस्तथैव द्यौर्वदुभिर्नक्षत्रैः सह प्रकाशते तथा पर्जन्यो यावद्वर्षति तावत्सर्वहितत्वं वेधिनी भूमिः ३० सो यं कृत्स्नं भूलोकः
 मयात्मने कृते नैव पदेन क्रोतेः खदिशश्च तनोः तन्वा क्रोताः तथा ते तव पश्यतः सतएव स्वः स्वकीयः स्वलोकः द्वितीयेन पदे

हाहाकारो महानासी प्रोरस्योः सर्वतोदिशं गृह्यमाणोऽसुरपत्नौ विष्णुना प्रभविष्णुना २७ तं वदं वारुणोः पार्श्वे भगवा
 नाह वामनः नष्टश्चिंतस्थिर प्रज्ञमुदा रयशो स न प २८ भ वा वा पदानि त्रीणि दत्तानि भूमिर्मध्ये त्वयाऽसु
 र द्वाभ्यां क्रोता मही सर्वा ल तीयमुपकल्प्य २९ यावत्तपस्यसौ गोभिर्न वदिदुः सहोऽभिः यावद्वर्षति पृथग् न्यस्तावती
 भूरियेतव ३० पदे केन मया क्रोतो भूलोकः खदिशस्तनोः स्वलोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्ते मयात्मना ३१ प्रतिश्रु
 तमयतु स्ते निरये वा सदृश्यते निशत्वं निरयतस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ३२ दद्यामनोरथस्तस्य हूरस्वर्गः पत
 त्यधः यो विप्राय प्रतिश्रुत्य न तदर्थं यत्ते र्थित ३३ विप्रलब्धो ददामीति त्वया हं वा द्यमानिना तद्यत्नीकफले भुंक्ष्व
 निरयं कतिचित्समाः ३४ इ श्री ब्रा व म सु छ र्के ए वि ध्या : २१ शु उ च एवे विप्रकृतो राजन्यत्तिर्भि
 वतापुत्रा भिद्यमानोऽपि निजात्मा प्रत्याह विक्लवं च ६ ९

निवासदृश्यते तस्मात्प्रतिश्रुता दानाद्गुरुणा शुक्रेणानुमोदितश्चाष्टादो हेत्वर्थः गुरुणाश प्रश्ने त्यर्थः नरकप्रविश ३२ तदेव
 मुक्तेपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गोद्देशपरिहारा र्थं च मनोरथं कुर्वन्तं प्रत्याह दध्यति यः पुमान् प्रतिश्रुत्य तदर्थं न प्रतिश्रुतं नाप्यते
 न ददाति तस्य मनोरथः प्रायशो यथैव स्वर्गश्च तस्य हूर एव स बोधः पतस्तेव त्वया वा द्यमानात्मानं मन्यते इति तादृशतेना
 धुना ददासीत्येवं प्रतिश्रुतवता ह विप्रलब्धो बन्धितः तस्माद्बलीकफले मन्त्रतफलरूपेन नरकं कतिचित्समाः संवत्सयन्भुंक्ष्व
 ३४ इत्य मे क राः २१ एवं भगवतोपाज्ज्यो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः एवमिति हेराजन्निर्त्य भगवता विप्रकृतः वि
 प्रलब्धः भिद्यमानः सत्याञ्जल्यमानोऽपि बलिदानेन मन्त्रा लितं मनो यस्याद्विक्रवसदीने गभीरवचो भगवंतं प्रत्याह १ रामः

भा.प्र.टी.
६६

तदेवाह ध्यात्वा त्वमेति ऐं पदे त्वये वा स्मै दत्तं कुतः यतस्त्वत्प्राप्ति साधने न विप्रजिता यागे नार्चिते न यद्दत्तं तदिदानीमपहृतं तच्च
शोभनमेव कृतं शोभनत्वमेव व्यनक्ति मन्य इति यद्यस्माच्छरीरे वात्ममोहने तस्मादये विभ्रंसितः इति यत्सोयमस्य महाननुग्रह
वत्त्वया कृतं इति मन्यः यथा ये श्रीमदात्त्वपरया यात्मनो नरहितो विनश्येदिति भावः १६ किंच यया श्रिया विद्वानपि यतः संपन्नो
मुचिततनस्य सत्त्वां कः प्रमानात्मनो गतिं स्वरूपं यथावद्विच्छेदयत्यति कथं इति शेषः न कथं चिदपि पश्यतीत्यर्थः तस्मै महोपक
जगतामीश्वराय सर्वज्ञाय नारायणाय तुभ्यं नमः केवलं नमस्कृतं शकुमः न त्वेवं कुर्वे वैनकुर्वित्तिविधातुं शकुम इति भावः
वि० १७ प्रस्तादस्याभिप्रेतमां कर्तुं हिरण्यगर्भं मुवाचे त्याह मुनिः तस्येति वक्षोजलेः प्रस्तादस्य ऋणवत्कृतं सतो भगवान् हिरण्य

49
49

प्र १३० त्वये वदन्तं पदमेव नमस्कृतं तदेवाह तद्यैव शोभनं मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विभ्रंसितो यच्छिष्य आत्ममो
हनात् १६ यया हिविद्वानपि मुद्यते यतस्तत्को विच्छेदगतिमात्मनो यथा तस्मै नमस्कृतं जगदीश्वराय वै नारायणा
यारिवल्लोकसाक्षिणे १७ शु. उ. च तस्यानुः ऋणवत्कृतं सतो भगवान् हिरण्यगर्भं मुवाचे त्याह मुनिः तस्येति वक्षोजलेः प्रस्तादस्य ऋणवत्कृतं सतो भगवान् हिरण्य
मधुसूदनं १८ वक्षुर्वीक्ष्य पतितं साधूतं तत्पत्नीभयविह्वला प्रोजलिः प्रणते येनैव भाषिः वाक्पुत्रवीक्ष्यः १९
विधावल्लिः कीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाभ्युत्तु तत्र कुधियो प्ररर्द्धशकुर्पुः कर्तुः प्रभोस्तव किमस्य तत्र
वहति त्यक्तस्त्रिपस्त्वदवरोपितं कर्तुं वादाः २० यमरा मश

१८ तदेव विधावल्लिरपि किंचिद्विज्ञाययितुं प्रवृत्ता तं च सन्मानयन् हिरण्यगर्भः स एव तस्मै मवस्थितो तस्या एव वचः प्रथममवतार
यति वक्षमिति स्पष्टार्थः १९ तदेवाह कीडार्थमिति ते त्वया स्वस्य कीडार्थं इदं कर्तुं जगत्कृतं तस्यैव तत्र त्वत्कीडोपकरणभूतं तत्
सर्वजगत्पदं केचित्कुपुष्यः स्वाभ्युत्तु तत्र कुधियो प्ररर्द्धशकुर्पुः कर्तुः प्रभोस्तव किमस्य तत्र
वरोपिता आरोपिताः कर्तुं वादाः वयं स्वतः जगदिति वादये वदति वादमात्रेण पि स्वस्वामित्वरहिता इत्यर्थः एवं विधास्तु कर्तुः शकुः प्रभोः
पालकस्यास्य तः सह तं श्रुतवक्तिमावहति किं समर्पयेति न किंचित्त्वमस्ति चेत्समर्पयेत्पुस्तदभावात् किं समर्पयेतीति भावः को हानिकु
र्वेति न तव कदाचिदपि हानि शिति वार्थः अयं भावः लोकत्रयं मया पितं तृतीयपादापदे हे समर्प्य प्रसिद्धं तम् ते करोमिति देह
दिबुस्वाम्या विष्कारेण बुवन्नये कुपुधिरिलज्जुश्रुत्वमेव सर्वस्य स्वाभ्युत्तो मं द्युकिमेन विमुच्ये पालयेति अयमेव प्रस्तादस्याभिप्रायः
॥ २० ॥

६६

मरणाशीलस्य पुंसः आत्मादिभिर्देहादिभिः किं न किमपि न कोपि पुरुषार्थः किंतु केवलमायुषो व्यय एवेति निश्चितवानिति श्रेयः प्र-
 न्याया पुनः पितामह इत्यस्यानन्वयापत्तेः यः अतस्तोजहाति देहिने तेनात्मना देहेन किं इत्यन्वयः शिकुरे देहादेः स्वजन इत्याख्या-
 व्यवहाराद्येवातेदस्य तुल्यैः स्वजनेरित्यर्थः सति ते भूतया भाषया किं ६ सोऽस्मात्पितामहो महान्महद्गुणाश्च योऽगाधो धोऽपरिमित-
 शो न संपन्नः स तमो भागवतश्चेष्टः प्रल्हादः संसारजनसंभाषितः स स्वपक्षे देत्यकूले क्षम्यतीति तथा तस्यापि भवतः नास्ति कुतोपि
 भयं स मातृत्यादप्यध्वं नित्यपुरुषार्थस्तु प्रयेदेशरणाजगाम १० तथा ह्यपि देवाः प्रसभं कृत्वा त्याजिता श्रीर्यस्य तादृशः प्रात्न-
 नः मम रिपोस्तवातिकं समीपं नीतस्त्वयादप्यप्रपद्यति शेषः श्रिये विशिनेष्टि यया श्रियाऽपहृतज्ञानः पुमान्कृतो तस्य मत्तोः

किमात्मनानेन जहाति योततः किं रिक्त्यहारेः स्वजनारब्धस्युभिः किं जायया संसृतिहेतुभूतयामर्त्यस्य गेहेः किमिहायुवो व्य-
 यः ६ इत्यस्य निश्चित्य पितामहो महानगाधवो धो भवतः यादप्यं ध्रुवं प्रयेदेऽकूतो भयं जनाधीतः स्वपक्षपक्षस्य सत्त-
 मः १० अथाहमय्यात्मरिपोस्तवातिकं देवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः इदं कृतं न किं वृत्तिजीवितं यया ध्रुवं ध्वस्तमति-
 न्बुध्यते ११ अ उ च तस्यैत्यं भाषमाणस्य प्रल्हादो भगवत्प्रियः आजगाम कुरुष्वेष्टराकापतिरिवोत्थितः १२ त-
 मिदं तेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानेन त्तिनायतेक्षणं प्रांशुपिशो गोवरमंजनत्विघं प्रलेव वाहुं सुभजं समैक्षत ॥
 १३ तस्मै वलिवीरुणापाशयोजितः समहेतुं नो यजहार यवैवत ननाम मूर्ध्नि श्रविलोललोचनः सवीडनीचीनमुखो बभू-
 वह १४ सतत्र लसीनमुदीक्ष्य सत्यति सुनेदेन दाद्य नु गौरुपासितं उपेत्य भूमौ शिरसामहामनाननाम मूर्ध्नि पुलकाश्रवितुलः

तो ३

संनिधानवर्त्य पीडं जीवितमधुवमस्थिरं न बुध्यते न मन्यते ११ तस्य वलिरित्यं भाषमाणस्य सतः हेतुस्येष्टदुदितोराकाप-
 तिश्च इव प्रकाशमानो भगवत्प्रियः प्रल्हादस्तत्राजगाम १२ तस्मात्तस्वपितामहं प्र-
 ण्यत कथं भूतं श्रिया कात्या विराजमानं कमलवदायते ईक्षणेयस्य प्रांशुनिर्मलमंजनत्विघं प्रयामले प्रलेवां जानुलेवौ वा-
 ह्यस्य तं सुभजं सुदरं १३ तस्मै प्रल्हादाय सर्ववदध्यादिपूर्वकमहेतुं न च ज्ञे तत्र हेतुर्वीरुणेः पाशोर्वधः किंतु केवलं मूर्ध्नि नम-
 स्कृतवाचं ततोऽश्रुमिविलोलेलोचने यस्य सवीडनीचीनमधः द्रुतं सुखं यस्य तादृशो ध्रुवः १४ ततः मसहामनाः प्र-
 ल्हादः सतो भागवतानां पतिं सुनेदादिभिः पासीदेः सैन्यमानं तत्रोपविष्टं वासवं निरीक्ष्य उलकैरश्रुभिश्च विलेवः सन्नुपेत्य
 शिरसाभूमौ नमस्कृतं तदनुवाच चेति शेषः १५

तो ३

भा.प्र.वी.
६७

कथं तर्हि भ्रूवादिभ्यः संपदो ददासीत्यत्राह मानोगर्वः संभोः नम्रताविवेको वातयोर्निमित्तानं जन्माद्येनोपपद्यंश्च परिगणितानां समंततः
सर्वश्रेयः प्रतीकूलानां संप्राप्तेषु शेषः मत्परस्तेषु न मुद्यदित्यर्थः हंत हे वसन २७ अस्य चैदानीं मत्परत्वादप्येदुः प्रापमपि
दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभा वमनुगृह्णाति एष वस्ति दीनवानो चाधिपतिः कीर्तिवर्धनश्च जयादुर्जयां सममायो मज्जेधीशु
येदिसर्थः २८ कीर्तिवर्धनत्वमेव प्रपंचयति क्षीणरिक्थधनं यस्य सोपि स्थानाच्छ्रुतोप्याधिपत्या २९ अप्याधिपतिप्रापिव
द्योपि ज्ञातिभिः परित्यक्तोपि पातनां प्रापितोपि ३० गुरुणा भर्त्सितोपि शत्रोपि सुवृतः दुष्टैः सकल्यः सत्यं न तत्याज तथा
मया छलेरेव धर्म उक्तः तथाप्ययं सत्यवाक् धर्मनित्यजति ३० अस्य मोक्षप्रदानं सकल्ययति एष इति अमरैरपि

मानस्तंभनिमित्तानां जन्माद्येनोपपद्यंश्च परिगणितानां समंततः सर्वश्रेयः प्रतीपानां हंत मुद्येन्नमत्परः २७ एष वसनवदेत्यानामग्रणीः
कीर्तिवर्धनः अजैषीदजयां मायां सीदन्नपिन मुद्यति २८ क्षीणरिक्थधनः स्थानात्क्षिप्तो वदुश्च शत्रुभिः ॥
ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो पातनां मनुयापितः २९ गुरुणा भर्त्सितः शत्रो जहौ सत्यं न सुवृतः छले रक्तो मया ध
र्मनायं त्यजति सत्यवाक् ३० एष मिप्रापितः स्थानं दुः प्रापममरैरपि सावर्ण्येतरस्यापि भविते न्नामदाश्र
यः ३१ तावत्सुतलमध्यास्ताविश्वकर्मविनिर्मितं यन्नाधयो व्याधयश्च क्लेशस्तद्रापराभवः नोपसर्गमिति ॥
वसतो संभवति ममेक्षया ३२ इन्द्रसेनमहाराजयाहिभो नद्रमस्तुते सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारिभिः

प्राप्तुमशक्यं स्थानं मत्त्रोक्तं प्रापितः प्रापयिष्यते इत्यर्थः देहावसाने सुतो भविष्यतीति भावः जीवदृशायां इन्द्राधिपत्ये प्र
तिसावर्ण्ये नो रंतरस्य संवेधी न्नोपेवलिरस्मेवाश्रयो यस्य स भविता भविष्यति सावर्ण्यं मन्वन्तरे ये इन्द्रा भविष्यतीत्यर्थः ३१ आधु
निकं सुतलं लोकाधिपत्यमनुगृह्णाति तावदधुना विश्वकर्मणा विनिर्मितं सुतलं लोकमध्यास्ता तत्राधिपतिर्भत्वा धिवस
त्यर्थः सुतलं विशिष्यति यत्र सुतले निवसता माध्यादयो मत्कटाक्षिण हेनुना न संभवति तत्राधयो मनः पीडा व्या
धयो वैदिकाः क्लेशाः स्नानाः तत्राऽनवधानतापराभवः शीतोष्मादिभिरभिभवः उपसर्गो न्योप्युपद्रवः एवं वलाणामुक्ता
वलिमुवाच हे इन्द्रसेन महाराज ज्ञातिभिः परित्यक्तस्ते सुतलं स्वर्गिभिरपि प्रार्थ्यं लोकं प्राहि जह्य तत्र तव भद्रमेव मे नुग्र
हादस्तु ३३ राम राम राम राम श्रीरामायणम्

तवानुग्रहं च तमुग्रं लक्ष्मीरूपा अपि न लेभिरेऽपरे इन्द्रादयो न लेभिरे इति किमु वक्तव्यं. एवं तत्प्रसादस्य दो
 लीभ्ये क्वचिद्विषयविशेषो लभ्ये चोक्ते कुत एतद्विपरीतमित्यत आह यद्यस्मादसुराणां क्रूरस्वभावानामपि
 नोस्माकं दुर्गपालः दुःखत्राता भवति अथ परत्वमाह विष्णुभिर्वैद्यैः सकलजगत्सु ज्यैष्ठ्यादिभिरप्यभि
 वेद्यावेष्टीयस्य सः खं असुराणां नो दुर्गपालो सीत्यनेन नास्मभ्युपादृष्टेनेनास्मा सुतव प्रसादः प्रवृत्तः किंतु
 केवले रूपयैवेति सूचितं ६ तदेव जयन्नाह यदिति हे शरणादश्रयः साधनप्रदेशनेन स्तुतितमपि व
 यं न विं इति सूचितं वृत्तादयो यस्य तव पादपद्मयोर्गोमकरेदः तस्य सेवया विभूतिमैश्वर्यं स स्य वि
 कारमश्नुतेऽनेन परत्वस्य स्वीकृतं एवं भूतस्य तव दाक्षिण्यदृष्टिपदवी भवति क्रमणीयता हेतु रूपा दृष्टि वि
 षयतो कस्मादेतोर्वये कुस्तयः कुमतयः खल योनय उग्रजातयश्च प्रणीताः प्रायिताः केवले रूपयैवेति भावः

प्र द वा नेमं विरंचो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमु तापरेपे यन्त्रोऽसुराणां मसि दुर्गपालो विष्णुभिर्वैद्यैरभिवंता
 द्यिः ६ यत्पादपद्मकरं दनिषेवणेन वृत्तादयः शरणादाश्रुवते विभूतीः कस्मादयं कुस्तयः खल योनयस्तेषां
 दाक्षिण्यदृष्टिपदवी भवतः प्रणीताः ७ चित्रं तवेदितमहोऽमितयोगमायालीला विसृष्टध्वनस्य विशारदस्य
 सर्वात्मनः समदृशो विषमस्वभावो भक्तप्रियो यदसि कल्पतरु स्वभावः ८ रामरामरामरामरामायणः

दि २

पूर्वविरंचादयो पीत्यं प्रसादं न लेभिरे इत्यनेन तत्सेवया विना तत्प्रसादा विषयत्वमुक्तमत्र तु तत्सेवया तद्विषयत्वमित्यतो न वि
 रोधः ७ एवेति प्राकृतवत्कोशप्रियनुग्रहस्तन्नरमपि विषमस्वभाव एवेति किं मो प्रशंसध्वं इत्यत आह चित्रमिति तवेदितं चे
 दितं निग्रहानुग्रहादिरूपमहो विचित्रं ननु कर्मवश्यं प्राकृते हितसजातीयमित्यर्थः वैचित्र्येदेतदेव न कर्मवश्यं
 तां जयं विशि नष्टि अमितेति अपरिमितशक्तियुक्तसंकल्पज्ञानेन निमित्तेनापास सृष्टध्वनस्येत्यर्थः विशारद
 स्य सृष्टध्वनस्युक्तसावेत्तादिकल्पाणां गुणा गुणयुक्तस्य कल्पस्य चिदचिदंतरात्मनः अत एव समदृशः वैषम्यनैर्घृण्यादिरहितस्य
 वेतव भक्तप्रियो भवसीति यदयमपि सम एव स्वभावः ननु विषमः तत्र दृष्टांतं वदन् विशि नष्टि कल्पतरुः स्वभाव इव स्वभा
 वीयस्य सत्वमिति नहि कल्पतरोरप्यितार्थस्यो न वैषम्यापादनं युक्तमिति भावः ८

तत्र वसंतं लोके शाऽऽदयः नामिभविष्यति किमुक्तमपरे नामिभविष्यतीति ये च तत्र त्वदा ज्ञानिलेघिनो दैत्यास्ताम्रमचक्रं सुद
 र्शने सद्यिष्यति निष्यति ३५ सर्वभ्योष्य पदवेभ्यस्तत्सा नुगसोपकरणमहं रक्षिष्ये किंचदेवीरतत्र सुतले सदा सन्निहितं त्वदा रिव सतं मा
 मां भवान् प्रक्ष्यति ३५ किंचदेत्यानां संगे ते स्तवय आसुरो भावः सतत्र मत्प्रभावे दृष्टा सद्यः कुठः प्रतिहतो विनेक्ष्यति मदनु
 भावाद्भवानासुरं भावं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ३६ इ ष्ट हा शाः २२ एवमनुगृहीतो वलिर्भगवत्तमाहेत्याह मुनिः इतीत्यमु
 क्तवन्तं पुराणपुरुषं भगवन्तं गङ्गादया गिरा ब्रवीत् कथं भूतः भक्त्या फल उक्तं ३६ हविष्यति दुभिरा कुले ईक्षणीयस्यसः अ
 रिव लानो साधनो संमतः महाननुभावः उक्ते विधोयस्यसः ३ तदेवाह अहो इति अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभाव इत्या

नत्वामिभविष्यति लोके शाः किमुतापरे त्वत्प्रणामनातिगान् दैत्यांश्चक्रं मे सद्यिष्यति ३५ रक्षिष्ये सर्वतो
 हत्वो सा नुगसपरिच्छदं सदा सन्निहितं वीरतत्र मोक्षयति भवान् ३५ तत्र दानवदेत्यानां संगे ते भाव आसुरः दृष्टा
 मदनुभावं वै सद्यः कुठो विनेक्ष्यति ३६ इ ष्ट हा शाः २२ एवमनुगृहीतो वलिर्भगवत्तमाहेत्याह मुनिः इतीत्यमु
 क्तवन्तं पुराणपुरुषं भगवन्तं गङ्गादया गिरा ब्रवीत् कथं भूतः भक्त्या फल उक्तं ३६ हविष्यति दुभिरा कुले ईक्षणीयस्यसः अ
 रिव लानो साधनो संमतः महाननुभावः उक्ते विधोयस्यसः ३ तदेवाह अहो इति अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभाव इत्या
 त ३ व इ च अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधो समाहितः यत्नो कपालैस्तदनुग्रहो मरै रल
 व्यधवीपसदे सुरै र्वतः ३ सु उ च इत्युक्ता हरिमानस्य वत्सालं स भवंततः विवेश सुतले प्रीतो वलिर्मुक्तः सहासुरैः
 ३ एवमिन्द्राय भगवत्प्रत्यानीपत्रैः विषयं पूरयित्वा दितेः कामान प्रास त्सकलं जगत् ४ लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं
 शधरं वलिं निशम्य भक्तिप्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ५

३६ इ प्रणामाय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भ
 क्तै र्वत्स्वदनुग्रहोऽपसद्वीचेऽमु इमम्यदितः ३ इत्यहं मुक्ता प्रणम्य ततो ब्रह्माणं रुद्रं चानम्य मुक्तः पाशोभ्य इति
 शाश्वः प्रीतो वलिरनुगैः सह सुतले लोके विवेश प्रविष्टुमुद्युक्तो वभूवेत्यर्थः ३ तत इत्ये वले ईक्षितं विविषयं भगवानिन्द्राय प्र
 त्याः ३६ प्रददौ एवमदितेः कामानिन्द्राय पूरयित्वा सकलं जगदप्राप्तुं यत्नः स न्या लया मास ५ ततो लब्धो भगवत्प्रसा
 दं तेन तं पाशोभ्यो निर्मुक्तं पौत्रं वंशं बद्धं ते वलिं निशम्य दृष्ट्वा प्रह्लादः भक्ति तत्परो ब्रह्ममाणमुवाच ५ तदेवाह त्रिभिः अहोत
 वेद दुर्लभानुग्रहस्यापि सोलभ्यं परत्वं चात्रितरसाधारण मिति विस्मय एव के विज्ञापयति नेति इदमस्मद्विषयम्

मीय ३

भा. अ. जी.
६८

पद्यपेवंनास्त्यवैषम्यं तथापि हेभ्यमन गदतस्तवानुशासनं करिष्याम्येव यथा तस्तवाज्ञानुपालमिति यदेतत्संसारमंश्रेयः १७
इतीत्यं हरेराज्ञाप्रतिनंदाभगवानुशानाः श्रुतः वलैर्यजस्यादिभ्यः सह समाधत्तसमादधेः १८ इत्यमुपवर्णितं भगव
तावामनस्य चरित्रं प्रसूयति एवमिति हेराजन यत्परे रयहंत तज्जिदिवमित्यं वलेः सकाशाद्वाचित्वावामनस्यो हरिर्भा
वेमहेन्द्रावददौ १९ तदा प्रजापतिर्वत्सा चतुर्मुखः देवैश्च विभिः पितृभिर्भूमिपैर्मुमुक्षुस्तु जैर्दक्षादिभिश्च सह करयपस्यदि
ते श्रीप्रीत्यै सर्वभूतानां भवाय योगक्षेमार्थं च लोकानां तत्पालकानां च पतिं वामनमकरोत् २० २१ वेदानां कल्पस
तथापि तदतो भूमकरिष्याम्यनुशासनं एतच्छ्रेयः परंप्रसायतवाज्ञानुपालनं २१ शु ३ च अभिनंद्य हरेराज्ञां
शानाभगवानिति यज्ञादिदेसमाधत्तवलेर्विप्रविभिः सह १८ एवं वलेर्महीराजन्त्रिभिरित्वावामनो हरिः ददौ भ्रा
त्रेमहेन्द्रावत्रिदिवं यत्परे रयहंत १९ मनुः प्रजापतिर्वत्सा देवविपित्भूमिपैः दक्षभृग्वशिरोमुख्यैः कुमारैराभवे
न च २० कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च लोकानां लोकपालानां मकरो वामनं पतिं २१ वेदानां सर्वदे
वानां धर्मस्य यशसः श्रियः मंगलानां वृत्तानां च कल्पे स्वर्गाय वर्णयोः २२ उपेक्षं कल्पयां च कोपतिं सर्वविभूतये तदा सर्वो
पिभूतानि भूतं मुमुक्षुर्नय २३ ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामने लोकपालैर्दिवे निन्ये कुप्रणाद्यो नमोदितः २४
प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्र भुजपालितः श्रिया परमया जुष्टो मुमुक्षुर्देवतसाध्वसः २५ वत्सा शर्वः कुमारश्च भूम्या
द्यामुनयोनय पितरः सर्वभूतानि मिश्रवैमानिकाश्च ये २६ सुमहत्कर्मतद्विस्मोर्गायंतः परमाश्रिते धिष्मनि स्वा
निते जगमुरदिति च शशंस्मिरे २७ सर्वमेतन्मया ख्यातं भवतः कुरु नंदन उरुक्रमस्य चरितं श्रोतुं त्वां मद्यमोचने २८
मर्धपालनं इति शेषः उपेक्षं सर्वभूतानां विभूतये कल्पयां च कोपतिं करोत् २२ तदा सर्वाणि भूतानि नितरां मुमुक्षुर्मुदहर्षप्रतिधा
तुः २३ ततो ब्रह्मणा नमोदितः श्रीलोकपालैः सह वामने भगवन्तै देववाहयानेन दिव्ये प्रतिनिन्ये प्रापयामासः २४ २५
ततो हि च सर्वे वत्सादयो वैमानिका विमानां रूढाश्च तद्विस्मोर्वामनस्य सुमहद्वनितरसाधारणं मत एव परमा
भुतं कर्म चरित्रं गायंतः स्वस्थानानि जगमुरः दितिं च शशंस्मिरे तुष्टुवुश्च २६ २७ हे कुरु नंदन श्रोतुं त्वां श्रुत्वा
तौ दुरितहरे सर्वमस्मदुद्दिगीचरं तदुरुक्रमस्य चरितं भवतो मयाख्यातमित्यभिप्रेते न त्त्वरुक्रममहिम्नः परिच्छिन्न
त्वमित्यर्थः २८ शमायनमः राम

52

६९

एवंविज्ञापितस्तंभगवानवाव वत्सेति हेप्रत्नादतवभद्रमस्तुतल्लारं विलस्यानंप्रयाहिगच्छतत्र स्वपौत्रेण वलिना सह
मोदमानः शोतीनो र्षे प्रापय ९ तत्र सुतले नित्यं सदाऽवस्थितं सनिहितं गणपाणौ यस्य ते मां द्रष्टा सिद्धस्य सित्यं द्रष्टासीति
वसंवंधः नित्यं मद्दर्शनेन यो महात्मा दध्वा न दस्ति न ध्वस्तं कर्म रूपे वंधनं संसृतिहेतु यस्य तादृशो भविष्यसीति १० एवं
विधां भगवत आतो शिरसा वाटमित्याध्यायाभ्युपेत हे राजन् मलप्रज्ञा सात्मपरमात्मयाथात्म्यविद्यया यस्य सप्रत्ना देवलि
नावर्द्धां जलिः सं ११ सन्नादिपुरुषप्रदक्षिणी कृत्य प्रणतः कृतप्रणामः सर्वेषामसुराणं च म्वाः सेनायाः अधिपतिर्भूत्वा
तेन भगवता नुज्ञातो महाविले सुतले विवेश १२ अथातस्त्वेतान्तरं हे राजन् भगवान् नारायणः समीपे सभायां ब्रह्मवादिना
मन्त्रिजासासीनमुपविष्ट उशनसं शुक्रमुवाच १३ तदेवाह हे ब्रह्मवितन्वतो यजमानस्य शिष्यस्य वलेः यत्तस्य छिद्रं कर्म सुपेव

भ वा वा वत्सप्रत्नादभद्रं ते प्रयाहि सुतलालय मोदमानः स्वपौत्रेण शोतीनो सुखमावह ९ नित्यं द्रष्टा सिमां
तत्र गदापाणिमवस्थितं मुद्दर्शनं महात्मा दध्वा न दस्ति कर्म निबंधनः १० शु उ च आतो भगवतो राजन् प्रत्ना देवलि
ना सह वाटमित्यमलप्रज्ञो मूढाधायक तो जलिः ११ पश्चिम्यादिपुरुषं सर्वसुरचमूपतिः प्रणतस्तदनुज्ञातः
प्रविवेश महाविले १२ अथातो शानसं राजन् रुदिनी रायणोति के आसीनमन्त्रिजो मध्ये सदसि ब्रह्मवादिना १३ वा
न वा बलसंतनु शिष्यस्य कर्म छिद्रं वितन्वतः यत्तत्कर्म सुपेव सुवृत्तं सन्ने भवेत् १४ शु उ च कृतस्तत्कर्म वे
त्स्यं यस्य कर्म चरो भवान् यत्ततो यत्त पुरुषः सर्वभावेन पणितः १५ मंत्रवत्सं जत छिद्रं देशकालादेव कृतः सर्वकरोति नि
क्षिद्रं नाम सेकी तेन तव १६

इत्युक्तः शुक्रस्तावत्कृतकर्मणि वेग एवमेव नास्तीति विज्ञापयति कुत इति द्वाभ्यां तस्य वलेः कर्मणा वैगुण्यं कुतः न कस्मादपीत्य
र्थः वैधम्याभावे हेनुमाह यस्य येन वलिना कर्तुं दिशयति सर्वभावेन करणेन सर्वकर्मणा मीश्वरः यज्ञेशः यत्तपुरुषश्च
भवान्यतः पूजितो तो न वैधम्यमित्यर्थः कर्मेश्वर इति सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमुक्तम् यज्ञेश्वर इति यत्तफलप्रदत्वं
यत्तपुरुष इति यत्तशरीरकत्वं तद्भोक्तृत्वं चैवोक्तम् १५ किंवत्तव्यं त्वत्पुत्रजननं वैधम्यावहं यत्तस्त्वत्तामकी तेन मेव तदा
वदमित्याह मन्त्रादिभ्यो यत्त छिद्रं मन्त्रादिना वैधम्यमित्यर्थः तत्सर्वं तव नाम सेकी तेन मेव निक्षिद्रं करोति १६ राम राम राम राम

٩٥

इतीति विष्णुयानेन परीक्षितेत्युक्तः यद्येवमवतारवादशयतिः शुको विस्मयप्रवृत्ति उवाच किंतु न तस्य रूपेण कृतं ४ तदेवाह यावत्
समाप्ति यदर्थमदधात्पंरतिविशेषतः यद्यमस्यावतारप्रयोजने बध्यंस्तावत्सर्ववतारसाधारणप्रयोजनमाह गोइति ग
वी ॥ विप्राणां सुराणां साधूनां चंदसां वेद्यानां तदुदितधर्ममयीदाने चरक्षामिमुन धर्मीर्यादिपुरुषार्थ चतुष्टयप्रदानार्थ
तन्मत्स्यादिमत्तीरीश्वरो धत्ते विभर्ति ५ यदाशंकिते लोकगुणिते तमः प्रकृति दुर्मर्षमिति सावद्यत्वं तत्परिहरति उच्येति
उच्चेन्नपक्षेषु च देवमनुष्यातिर्यगादिभूतेषु चरन्तस्सजातीयजन्मकर्मादिकं कुर्वन्नापि ईश्वर उच्चावचत्वं कर्मायतदे
वमनुष्यादिचारतम्येन भजते यथा वायुः सर्वत्र व्याप्तुवन्नपि न व्याप्यगतधर्मे स्थप्यते तद्वत् तत्र हेतुं वदन्विशिन विषय ईश्व
रो गुणोर्निगुणत्वात्सत्त्वादिप्राकृतगुणरहितत्वाद्भिन्नोच्चावचत्वं भजत इति न तदस्ति एषिमां वादि विदेवमुवाच नः सत्त्वं

स. ३ च इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान्वादययाणिः उवाच चरितं विशोर्मत्स्वरूपेण यत्कृतं ४ श्री क वा
गोविप्रसुरसाधूनां धंदसामपि चेश्वरः रक्षामिछेस्त नृदते धर्म्मस्यार्थस्य चैव वरि ५ उच्चावचे
सुभ्रतेषु चरन्वायुरिवेश्वरः नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणात्वाद्धियोगुणोः ६ आसीदतीत
कल्यांते ब्राह्मणेनैमित्तिको लयः समुद्रोऽप्युतास्तत्र लोकाभूरादयो नृप ७ रामायनमः

प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्याद्विभिर्गुणैरित्युक्तरीत्या कर्ममूलकसत्त्वादियुगत्रयसंबन्धनिमित्तदेवमनुष्याद्युच्चाव
चत्वे सर्वजीवसाधारणं भगवन्तस्तु गवादिरेष्टार्थं स्वेष्टोपात्तो प्राकृतदेवमनुष्यादिसंज्ञातीयदिव्यतन्त्रोऽस्य
स्वभावमनहृतः कर्मायतदेहसंबन्धतत्प्रयुक्तावद्यत्वे नास्तीत्यर्थः यथाधिप इति श्रुतः धीशब्देन प्रकृतिर्न क्षाते तदु
क्त्यादिगुणपारवश्यनिमित्तननुगुणवियतत्वमपि तथा सति प्रधानत्वे त्रैलोक्यनिर्गुणेश इति युगोक्तत्वात्प्रवर्णविशेषापत्तेः
एवं सामान्यतो वतारप्रयोजनैतद्याद्यात्येवाभिधाय विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमवतारकालं वाह आसीदिति
विभिः उतीतस्यातिकोतस्य कल्पस्यातेव सानिवास्यानामनेमिन्निको लय आसीदुल्लो निद्रायाभावाद्वा स्मिः तेनैव निमित्त
न जातो नेमिन्निकः तत्र तदा प्रलयकाले भरादयः ज्योतीकाः समुद्र उपप्लुतानिमग्ना आसन् ७

तदेवं यं जयितुं तन्महिम्नो न वधिन्नत्वमाह पारमिति योमर्त्यः पुमानुरुक्रमस्य महिम्नः पारमवधिं गणानोभवतिसमर्थः यथ्य्याइसा
 निरजासि विममेगणमेत यथापार्थिवानोरजसो गणानां कर्तुं शक्यात योरुक्रमस्य गुणानामपीत्यर्थः पार्थिवानिरजासिवावुहि
 मान्महताकालेन गणा येन तुरुक्रमस्य गुणानिति वार्थः तथा च प्रयते विस्मोर्न केरीयाणि प्रवोच्यः पार्थिवानि विममेगणोसीति त
 याहियस्य पुरुषस्योरुक्रमस्य महिम्नः पारं जातः जायमानो जयमानो वामर्त्यः उपेतिकिं नोपेत्येवेति मंत्रद्रष्टा वसिष्ठादिराह
 ३० प्रकृतावतारचरित्रश्रवणादिफलमाह यः कश्चिदेतद्रुतकर्मणो देवानां वलादीनामपि देवस्य वामनस्यावतारावचरितं पृथक्
 परं गतिमुक्तिरूपं याति प्राप्ति ३१ यत्र यत्र देवमनुष्यपित्रादितं वैधिनि क्रियमाणे कर्मणी दमवतारावचरितं कीर्त्तते तेषां सर्वेधिकमेषु

पारमहिम्न उरुविक्रमतो गणनोयः पार्थिवान्यपि कवि विममेगणोसि योजायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मंत्रद्रष्टा पुरुषस्य
 स्य ३० यदेदेव देवस्य हरेरुतकर्मणः अवतारावचरितं पृथक् याति परं गति ३१ क्रियमाणे कर्मणी देवै वित्रेयमाववे यत्र
 यत्रानुकीर्त्तते तेषां सुकृते विदुः ३२ ३ श्री ग्रा अ न यो देवा यः ३३ य वा भगवन् श्रोतुमिच्छामि हरेरुतकर्म
 णः अवतारकथामाद्यो मायामत्स्यविडंबनम् १ यदर्थमदधातुपमात्स्यलोकजुगुप्सितं तमः प्रकृतिदुर्मर्षकर्मणस्त
 इवेष्टरः २ एतन्नो भगवन् सर्वे यथावदनुमर्हसि उत्तमं लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ३ रामायनमः

कृतं सुष्ठु अतिगुणं यथाभवति तथा कृतं विदुस्तद्वा इति शेषः श्रोतस्मार्तकर्मणां गुणपादकं एतच्चरित्रमित्यर्थः ३२ ३ छत्र हि
 णः ३३ तदेव श्रुतवामनो वतारचरित्रोऽवतारप्रसंगात्मात्स्यमप्यवतारं श्रुत्वा यच्छति राजा भगवन्निति त्रिभिः हेम
 गवन्मुनेः श्रुतकर्मणो हरेरगधामवतारकथो श्रोतुमिच्छामि कथं भूतो मायामत्स्यविडंबनामद्रुतमत्स्यसजातीयं चेष्टा
 नुकारो यस्यो प्रतिपाद्यस्तोकथाया आद्यत्वं तदवतारप्राथम्यप्रयुक्तमित्यवगतं १ स्वयमीश्वरोपि कर्मग्रस्तः क
 कर्मवश्यं जीवतमः स्वभावदुर्मर्षको ध्यत एव लोकैर्जुगुप्सितं निदितं मात्स्यरूपं यदर्थं यस्मै प्रयोजनायाधातु धृतवान्
 २ हेराज हेमावन्मुने एतत्सप्रयोजनं सर्वमत्स्यावतारचरित्रं यथावदनुमर्हसि श्रोतव्यत्वं वक्तव्यो हेतुं वदंश्चरि
 त्रविशिनधि सर्वेषां लोकानां पृथक् तदवतारचरित्रमर्थं हतीति तथातत् ३ इत्युमापद्यमत्स्यावतारचरित्रो भग
 वान् वादरायणिर्वेद्यावद्वर्णो यामासेत्याह सूतः ॥ रामायनमः रामराज

भा. प्र. वी.

७१

ततस्तीत्याः प्राफर्षीदीनाक्षरमुक्तं वाक्यमाकर्ष्य समीपतिः सत्यवतः दयालुरेनां शफरीकलशासु कर्मंडलुजलेनिधाय स्वा
श्रमं प्रतिनिधे प्रापयामास १६ ततः सा शफरीतत्र कर्मंडलावेकरात्रेणार्द्धमाना सती कर्मंडले रात्मना पूर्णत्वादलव्यभ्रामि
न अवकाशो यथा सा च महीपतिं सत्यवतं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच १७ तदेवाहनेति अस्मिन् कर्मंडलावरे संकटं यथा भवति
तथा वस्तु वासे कर्तुं नोत्सहेतः सुविपुलमोकः स्थानं कल्पयेत् तत्राहं सुखे निवसानि तादृशमोकः कल्पयेत्सर्पः १८ एवमुक्तः
सत्यवतः कर्मंडलोरेनां शफरीमादायौहं च नोदके विपुलकटाहोदके व्यधा निहितवान् तत्रोदके नोदके क्षिप्रासाय फरीमु
हूर्तेन कालेन हस्तत्रयमवर्द्धत १९ तथा वर्द्धमाना पुनरप्याह हे राजन्नेममसुखं वस्तु एतदुदं च न जाले पथ्यां शतं तोमसं पथ्यु

तस्यादीनतरं वाक्यमाकर्ष्य समीपतिः कलशासु निधायैनां दयालुर्निज्य आश्रमं १६ सा तत्रैकरात्रेणार्द्धमाना
कर्मंडलो अलव्यभ्रामिवाक्यमाकर्ष्य समीपतिः १७ नाहं कर्मंडलावस्मिन् संकटं यथा भवति कल्पयेकः सुविपु
ले यत्राहं निवसेमुखं १८ स एनां तत आदाय न्यधादौहं च नोदके तत्र क्षिप्रासुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्द्धत १९
नम एतदले राजन्सुखं वस्तु मुदं च न पथ्युदेहि पदं सत्यं यत्वाहं शरणं गता २० ततः प्रादाय सारां क्षिप्रां राजन्
सरोवरे तदा लब्ध्वात्मना तोयं महामीनोन्ववर्द्धत २१ मी ४ च नेतन्मे स्वस्त्ये राजन्नुदके सलिलो कसः विधेरि
क्षां योगिनं हि देमां विदसिनि २२ श्रु ३ च इत्युक्तः सो नयन्मत्स्यं तत्र तत्रा विदसिनि जलाशये संमितं तं समुद्रे
प्राक्षिपन्नेव २३ क्षिप्यमाणस्तमा देदमिह मां मकरादयः अदेत्यतिबलादीरमां नेहोत्सु मर्हसि २४

विपुले पदं स्थानं देहि कल्पयन्तः त्वामहं शरणं गता २१ इत्युक्तेव सत्यवतेन तत उदं च नादाय सरोवरे क्षिप्रासती हे राज
न्तत्सरोवरमाकर्ष्य कृत्वा मां व्याप्य महासीनं रूपिणं च वर्द्धत २२ तथा वर्द्धमान उवाच हे राजन्सलिलमिवौकः स्या
नेयस्य तस्य मम स्वस्त्ये सुरवाय सुखं वस्तु मे तत्सारं संजलेनाले सलिलो कसः सरसः संवध्येतदुदकं मम स्वस्त्ये न भवती
तिवाच यः अतो योगिनोपायेना विदसिन्नुपक्षयजले महाहृदे रक्षां विधेहि २२ इत्युक्तः स सत्यवतः तं मत्स्यमुत्त
रेतरे विपुले जलजलाशये न पत्न्युनस्तत्र जलाशयेन संमितं मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपत् २३ समुद्रे च क्षिप्यमाणो मृगः तं स
त्यवतमिदमाह देवीरइह समुद्रे मकरादयो तिवला जले च रामा मंदं त्यस्य त्यतो मर्हसि समुद्रे त्वं त्यक्तं नाहंसीति २४

तत्र २

७१

कालेनदिनावसानरूपकालेननिमित्तेनागतनिद्रस्यसंप्रापनिद्रस्यातएवशिषायिघोर्धतुर्वल्लोभुरवान्निःसृतान्नगलितानुवेदानं
तिकेसमीपवर्ती हयग्रीवाख्योदानवेन्द्रोऽपहतवान् अतिकेनिस्तानितिवासंबंधः ८ तत्तदादानवश्रियस्यहयग्रीवस्यचेष्टितं
ज्ञातेऽनुरोभगवान्नाशफरीरूपधधारमात्सर्यसेवावतीर्णोऽत्यर्थः ९ एवंसामान्यतोविशेषतश्चावतारप्रयोजनमभिधायाथा
वतरणप्रकारंभक्तुमितिहासप्रस्तौति तत्रेति तस्मिन्निवातीतेकल्पेकस्मिन्सत्यवतारव्योराजर्षिर्महानकोधाघातगुणयुक्तः
नारायणःपरः प्राप्योपस्यतादृशोवभूव सचसलिलमेवाशनं यस्य तादृशस्तपोऽतप्यञ्चवारः १० सत्यव्रतंविशिनधि
योतीतकल्पेसत्यवतारव्योराजर्षिः सएवास्मिन्महाकल्पेविवस्वतस्तनयः आरुदेवइतिप्रसिद्धः मनुत्वेमनोरधिकारत्वेहरिण

कालेनागतनिद्रस्यधातुः शिषायिघोर्वली भुवतोनिः सृताचेदानहयग्रीवोतिकेहरतः ८ सात्वातदानवेन्द्रस्यहयग्री
वस्यचेष्टितं दधारनाशफरीरूपभगवान्हरिरीश्वरः ९ तन्नराजःशुविः कस्मिन्नाम्नासत्यवतोमहान् नारायणपरोक्ष
तपःससलिलाशनः १० योसावस्मिन्महाकल्पेतनयःसविवस्वतः आरुदेवइतिख्यातोमनुत्वेहरिणार्पितः ११ एक
दाकृतमालायांकुर्वतोजलतर्पणं तस्यांजल्युदकेकाचिदुष्फर्वेकाभ्यपद्यत १२ सत्यव्रतोजलिगतोसहस्रोयेनभा
रत उत्ससर्जनक्षितोयेनाशफरीद्विडेऽश्वरः १३ तन्माहचातिकरुणमहाकारुणिकेनपे यादोभ्योऽतिघातिभ्योदीनो
मोरीनवत्सल कथंविस्मजसराजभीतामस्मिन्सदिज्ञे १४ तमात्मनोवृत्तंयहार्थंश्रीसामत्स्यवपुर्धरे अजाननरक्षणार्थंयथाप्रयत्नीस
मनोदधे १५

भगवताऽर्पितः निहितः मनुः कारितइत्यर्थः ११ एकदाकृतमालायांनद्यांजलतर्पणं कुर्वतस्तस्यसत्यव्रतस्यांजल्युदकेका
चिदेकाऽसहायाशफरी अभ्यपद्यतादृश्यतप्राप्तवती स्त्रीत्वमविवक्षितं इत्युक्तः सोऽनन्वन्मत्स्यसमुद्रः आक्षिपत्तु व क्षिप्य
माएस्तमाहेत्यादिषु उंस्त्वनिर्देशस्यवदुल्लस्यलभ्यमानत्वात् १२ तन्नोहेभारतद्विडेऽश्वरः सत्यव्रतः तोश
फरीमेजलिगतो तोयेनो जलिस्थेन सहनक्षितो येनत्याज १३ तस्य कृतं तं महाकारुणिकेनपे सत्यव्रते साशफरीकृतां
यथाभुवतितथोवाच तदेवाह यादोभ्यइति हेमन्तः योतीनस्मान्धातयंतीति तथातेभ्यः सातपश्च नेघातिन श्रुतेभ्यइति वा
यादोभ्योजलचरेभ्योभीतामतएव दीनोऽज्ञाहेदीनवत्सल कथंविस्मजसराजभीतामस्मिन्सदिज्ञे १४ तमात्मनोवृत्तंयहार्थंश्रीसामत्स्यवपुर्धरे अजाननरक्षणार्थंयथाप्रयत्नीस
सराजाश्रमनः स्वस्यानुग्रहार्थंश्रीसामत्स्यवपुर्धरे मनोदधे १५ इत्येवमुक्तः

ती५

नेति हेरविंशतवपादोपसर्पणं श्रीपासारविंदभजनं पथगात्मनामवस्थात्मकचित्तं ज्ञात्माभिमानिनां सतां इतरेषां पदोपसर्पणमिव
 नमसाव्यर्थं भवेत् प्रवेष्टव्यं हेतुवद्विनिर्गच्छ सर्वेषां सुहृदः प्रियस्योत्तरात्मनश्च एतद्विपरीतत्वादितरेषां पदोपसर्पणं
 सेतिभावः यस्माद्यदिदममुतमास्त्वपुनोस्माकं भजतामदीदृशः दर्शितवान् ३० इतीत्यं भाषमाणं सत्यवत्तं प्रतिमत्स्यवपु
 जगदीश्वरो भगवांश्चिकीर्षितमवतीत कथं भूतः प्रलयाणीवेति हर्तुं कामः विहारप्रयोजनं दर्शयान्विशिनधि एकांतजनप्रि
 यः भक्तजनप्रियः प्रभुश्च भक्तजनानोप्रीतिं कुर्वुमवर्ण इतिभावः ३१ एवंप्रकारवतारप्रयोजनविशेषो मत्स्यमूर्तिर्भ
 गवांस्तत्प्रयोजनविशेषमाह सप्तमइतिनवभि हेरिंदमाद्यतनादन्वाराभ्यसप्तमेहनीदं भर्भुवादिके त्रैलो

SS

नतेरविंशतवपादोपसर्पणं मखाभवेत्सर्वसुहृद्विद्यात्मनः पथे तरेषां पथगात्मनां सतां मदीदृशो यदुपुहृतं दिनः
 ३० शु ३ च इतिमुत्तराण्यपतिजगत्पतिः सत्यवत्तं मत्स्यवपुर्गुहृदये विहर्तुं कामः प्रलयाणीवेवकीर्षिकीर्ष
 रेकांतजनप्रियः प्रियं ३१ भ वा वा सप्तमेद्यतनादन्वाराभ्यसप्तमेहनीदं भर्भुवादिके त्रैलो जगं भ
 र्भुवादिकं ३२ त्रिलोक्यालीयमानायां संवर्त्तं भसि प्रेतदा उपस्थित्यतिनोः काचिद्विशालात्वात् मयेष्टता
 ३३ त्वेतावदोषधीः सर्वा जीजान्वृत्तावधानि च सप्तविभिः परिवृत्तः सर्वसत्त्वोपदहितः ३४ आरुह्य बहती
 नावं विचरिष्यति क्तवः एकांते निरालोके ऋषीणामेव वचसा ३५ दोधयमानो तो नावं समीरेण व
 लीयसा उपस्थितस्य मेष्टं गोनिवध्नीहिमहाहिना ३६ अहं त्वाम विभिः साकं सहनावमुदन्वति वि
 चरं विचरिष्यामि यावद्वालीनिशा प्रभो ३७

३२ संवर्त्तं भसि प्रलयोदके त्रिलोकां लीयमानायां सत्त्वां तदा कंचिन्मयेष्टिगो प्रेरिता विपुला नो कात्वा मुपस्थास्यति
 त्वेत्समीपे यास्यतीत्यर्थः ३३ तदा त्वो सर्वं प्रोषधीं जानि च नानाविधानि आशेष्यति शेषः सप्तविभिः सहितः सर्वः सत्त्वै
 तुभिरुपद्वहितः प्रितः ३४ विपुलानां वमारुह्यति क्तवः दैत्यरहितः विचरिष्यति निरालोके सत्त्वां चालोकरहिते एकांते वे
 वीणा वचं सेवोपलक्षितो ३५ प्रवृत्तेन समीरेण प्रलयवायुनो दोधयमानो नितरां कपयती नावमुपस्थितस्य संनिहितस्य मम
 प्रजे वा सुकिना संवे एउ पस्थितेनेति शेषः तेन साधनेन निवध्नीह ३६ तदा हमुदन्वति प्रलयाणीवे ऋभिः सहितो नावं वि
 चरं यावद्वालीनिशा प्रभुमुखस्येव वालीरात्रिस्तावद्विचरिष्यामि ३७

वी५

मिः

इत्येवंवल्गुभास्तीसुंदरवाचं वदता तेन मत्स्यरूपिणा भगवता विमोहितः सत्यव्रतस्तं मत्स्यमाह को भवानित्यादिना इति
 ब्रुवाणमित्यतः प्राक्तेनेन ग्रंथेन अस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् भवान्क इति प्रश्नः २५ कश्चिन्मत्स्यविशेष एव वाहमिति चेन्न
 एतद् नेति एवंविधप्रभाववान्कश्चिदपि जलचरोऽस्माभिर्न दृष्टः नापि श्रुतश्च एवंवीर्ये इत्युक्तं वीर्ये दृष्टो यन् विप्रिन द्रिय
 इति यः भवान् अरुणकालेन योजनशतमभिध्याप्यवान् २६ अतस्त्वेन केवल मत्स्यः किंत्वमरो देवः तत्रापि न ब्र
 ह्मादिभ्यमरेषु कश्चिदपि तु साक्षादप्ययः निर्विकारो भगवान् रिनीरायणो ह्यस्त्वेन निश्चितमेतदित्यर्थः तर्हि नारायण
 स्य मम नेवं विध आकारः किं तु चतुर्भुजाद्याकार इत्यत आह अनुग्रहायेति भक्तानामनुग्रहाय देवमनुष्यादिभूतान् अनुग्र
 हातुं न लोका मत्स्यानां रूपं धत्से मात्स्यरूपं विमर्शित्यर्थः २७ कोऽसौ नारायण इत्यपेक्षायां तल्लक्ष्यं नमस्करोति नमः
 इति हेतुः पुरुषोत्तमहेतुर्गदुत्यतिस्थितिलयकहरणभूतहेतुर्बोभक्तानां प्रपन्नानां चास्माकं मुख्यः नायकोतरात्मा गतिः स्व

एवंविमोहितस्तेन वदता बल्गुभास्ती तमाह को भवान् अस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् २५ नेवंवीर्ये जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि वा
 यो भवान् योजनशतमभिध्यानशेसरः २६ नूनं त्वं भगवान् साक्षाद्विनीरायणोऽप्ययः अनुग्रहाय भक्तानां धत्से रूपं संजलौक
 सो २७ नमस्ते पुरुष प्रोदस्य तुल्यं यथैश्वर्यं भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यत्मा गतिर्विभो २८ सर्वलीलावतारास्तभ
 तानां भक्तिहेतवः तां तु भिक्षाम्पदोरूपं यदर्थं भवता धृतम्

प्राप्तुपायभक्तः सत्तत्रार्थेति सत्तमः पुरुष यतो बाह्मनिभूतानि जायन्ते सकारणो कारणधिपः य आत्मनितिष्ठन्तः प्रविष्टः पास्ता जनानां
 सेवात्मा अमृतस्येव सेतुः नित्यं विभुं सर्वगतं सुसंस्पृष्टं इत्यादि वेदांतवेद्योऽखिलजगद्दयलील आत्मेश्वरः सर्वोतरसिद्धोपायभक्तः
 पुरुषोत्तमोयः स नारायणः स एवाधुना मत्स्यरूपेण वतीर्णः इति भावः एवंभूताय ते तुभ्यं नमः भक्तानां प्रपन्नानां इति प्रत्युपक
 तभक्तियोगनिष्ठानां इत्युक्तं २८ अनंतरसाधारणप्रभावेन त्वेन नारायण एवेति निश्चिन्नो मितथावतारा अपि सर्वलीलिता
 र्था एवेति एवमेव किं त्वेन दयतार प्रयोजनं दिशेव तो ज्ञातुमिष्टामित्याह सर्व इति तव सर्वलीलया पाता अवताराः ली
 लापदेनावताराणामुत्कर्म्ममूलत्वमुक्तं भक्तानां देवादीनां भक्तिर्विभवस्तद्धेतव इति सामान्यतो व तारप्रयोजनं जानाम्येवेति
 भावः किं तु यदर्थं यस्मै प्रयोजनविशेषायाद एव न्मात्स्यरूपं भवता धृतं तत्प्रयोजनं ज्ञातुमिष्टामिति २९ अनीश्वर
 भजनवन्मभजनं न मुधेति दर्शयितुं मात्स्यं प्रदर्शितं भवतेति जानामीत्यभिप्रायेण ह रामायनमः

क५

एवं राजानं सत्यव्रतमाज्ञाय हरिर्मत्स्यरूपस्तत्रैवांतरहितवान् ततः सत्यव्रतो यं कालं यद्वीकेशो मत्स्यमूर्तिरादिशत्स प्रमेघतनाद्धं
महत्मेतद्विन्दमेति निर्दिष्टं वांस्तदेव कालं प्रतीक्षितवान् ३६ राजर्षिः सत्यव्रतः दभी-प्रागग्रानास्तीर्य तेषु प्रागुद्भूय ईशा
न्यानि मुखः निष्साद उपविष्टवान् कथं भूतः मत्स्यरूपिणो हरिर्भगवतः पादोच्चितयन् ४० ततस्तत्रैव सत्यव्रते चितं यत्तिवर्ध
प्रिर्महामेघैर्विमानः समुद्रः उद्देलः मयी दातिगः सर्वतो मे हृत्प्रावयन् समुद्रपथं सत्यव्रतेनेति शेषः ४१ तदा सत्यव्रतः भगवतो
मत्स्यरूपिणः आदेशं ध्यायन् सनिहितो नावं दृष्टवान् तत उच्यधीवीरुधः ४२ तदा जनिचादाय विप्रेभ्यः सप्तभिः सह तानावमा
रुहोह ४२ ततस्तस्य व्रतं मुनयः सप्रथम उचुः हे राजन् केशवं ध्यायस्व स केशवः नोस्माकं सकृदा दक्षिण्यतिशयं सुखं विधा
स्यत्तिकरिष्यतीति ४३ एवमुक्तेन राजा सत्यव्रतेनानुधातो भगवान् प्रादुर्बभूव कथं भूतः एकपृष्ठं धरतीति तितथा हेमः स्वर्णा

इत्यमादिश्य राजानं हरिरेतधीयत सो न्यवेक्षत तं कालं यद्वीकेशो मत्स्यमूर्तिरादिशत् ३६ आस्तीये दभी-प्रागुद्भूय
राजर्षिः प्रागुद्भूयः निष्साद हरेः पादोच्चितयन् मत्स्यरूपिणः ४० ततः समुद्र उद्देलः सर्वतः प्रावय ३
मही वदमानो महामेघैर्विमानः समुद्रपथं ४१ ध्यायन् भगवदादेशं दृष्टो नावमागता तामारुहो हति ४२
प्रेद्रे रादा योषधि वीरुधः ४२ ततस्तस्मिन् नयः पीतारुन्नुधाय स्व केशवं सवेनः सकृदस्मादविता रति ४३
धास्यति ४३ सोनुधातस्तते राजा प्रादुरासीन्महार्णवे एकपृष्ठं धरो मत्स्यमूर्तिरिति युतयोजनः ४४ निवध्य नावतं यत्तिवर्ध
गोपयोक्तो हरिणा पुरावरजेण हिनोत्पत्तुष्टावम

56

भः नियुतयोजनः लक्षयोजनपरिमितकायः ४४ ततो हरिणा पूर्वयथोक्तः तथैव त्रैलोक्येण कुर्यात्तस्मात्तस्मात्सर्वेषां वासु ५१
किं नानावं तस्य मत्स्यरूपिणो भगवतः प्रेगेन बध्यं रत्नलितोक्तं त्वयिः सतुष्टचित्तो मधुसूदनं हरिं तुष्टवस्कुतिं च
कारित्यर्थः ४५ सौत्रमेवाह अनाद्यविद्येत्यादिना इत्युक्तं तत्रैतद्व्यतः प्राक्तेन यथेन वेत्स्यस्य नुमतिं मे संप्रप्तेर्वि
वर्तते हृदिस्ति भगवतैव प्रश्नापर्वै संचोदितः सत्यव्रतः तावत्तत्त्वज्ञिज्ञासुरनादिदेहात्मभ्रातृत्वं तत्रात्मभ्रातरुपाज्ञा
नमलकर्मवासनाभः संसरतो जीवानो ईश्वरस्य च सोहाद्वैयदृष्टासु कृतं तथा विस्मोः कणक्षः इत्युक्तीत्यर्थः तत्र प्रथ
मोपकृतं भगवत्कृपया एव सदाचार्यं संचोदनाप्येत्यवबोधयितुं तत्कृपयैव परमगुरोस्तव प्रीत्यंसा निधमवतीत्या
ह अनाद्यविद्योपहतात्मसंविद इति अनाद्यविद्ययानि रूढाज्ञा जेन उच्यतातिरोहिता आत्मसंविदात्मपरमात्मया

भा.श्र.वी.
७४

यत्सेवयाश्रान्नोमलं विजस्यदित्यनेन मुक्तिविरोधिपापकर्मनिवर्तकत्वकथनेन तस्यैव मोक्षप्रदत्वमुक्तं तदेकमुख्येनापि वदन् देवतो न
राणाममुक्तिदत्तत्वं च वदन्तमेव शरणं व्रजति नेति पुंसः भगवत्सेवाविधुरस्यान्ये देवाः सर्वं समेता अपि स्वयं निरपेक्षः संतो
शुरवोपि संतः यस्य भगवत्सत्त्वं प्रसादस्यायुतभाग आयुतसंख्यानां भागानामध्ये यएकौ भागस्तस्य लेशकं तु न प्रभवन्ति मो
क्षप्रदानासमर्था इत्यर्थः ते मुक्तिदे इच्छन् सर्वतरात्मानं त्वोशरणं प्रपद्ये इत्युपायत्वेनाध्रवस्यामि ४६ देवतान्तराणां तत्त्वा
दायुतभागलेशकरणसमर्थत्वे कर्मवश्यत्वं तन्मूलका सर्वज्ञत्वादिकमेव हेतु रित्यभिप्रयन्ने जलो कस्य बुलादि संवपय्यंत स्यात्ता
न निवर्तनोपयुक्तं सार्वज्ञादिगुणयुक्तं त्वो एव गुरुं वदामीत्याह संचक्षुरिति ग्रंथस्य चक्षुरिन्द्रियरहितस्य पुंसो यथा संचक्षुः
पुमानग्रणीः पुरतो नेता कृतः तथाऽविदुषः स्वात्मरक्षणोपयुक्तज्ञानेनापि विरहितस्य जनस्य जन्ममरणदिभाजो वलप्र
भृतिजीववर्गस्य त्वमर्कदृगर्कप्रकाशवत्स्वतएव दृग्ज्ञानस्य अर्कएव दृग्यस्येति वाचस्पत्यः सूर्याऽजायत धाम् धीर्न चक्षु

57

नयत्प्रसादायुतभागलेशमये च देवा गुरवो जनाः स्वयं कर्तुं समेताः प्रभवन्ति ५ सस्तमीश्वरं त्वोशरणं प्रपद्ये ४६ संचक्षुरंधस्य
यथाग्रणीकृतसंस्थाजनस्याविदुषोऽपि धोऽर्कः त्वमर्कदृगर्कप्रकाशवत्स्वतएव दृग्ज्ञानस्य अर्कएव दृग्यस्येति वाचस्पत्यः सूर्याऽजायत धाम् धीर्न चक्षु
दिशने सती मतिर्यया प्रपद्यते दुरत्यये तमः त्वत्वं व्ययं ज्ञानममोघमजसा प्रपद्यते येन जवो निजै पदम् ५१ रामः

दि १ श्रीचंद्रसूर्ये इत्यां श्रुतेः अनेन सर्वज्ञत्वमुक्तं सर्वदृशं समीक्षणः प्रकाशकस्यापि प्रकाशकत्वशक्तौ प्रदः तमेव भांतम
तस्य भासा सर्वं २ उभाति सर्वं इदं विभातीति श्रुतेः अनेन ज्ञानप्रदत्वमुक्तं एव भूते तत्त्वसंगतिं समीचीनत्वं या मृयाय बुध्त्वं तां वीं मिथ
तामस्माकं गुरुर्वतः कर्तृरिष्यतीति श्रुतिः अनेन ज्ञानप्रदत्वमुक्तं एव भूते तत्त्वसंगतिं समीचीनत्वं या मृयाय बुध्त्वं तां वीं मिथ
निरतिशयं उक्तं त्वोदित्याह जन इति जननमरणादिभाजं सारी जीवः गुरुत्वाभिमानवान् जनस्य संसारिणो
जीवस्यासती गतिमर्थकामाद्युपायमादिशते प्राप्ताययति बोधयतीत्यर्थः तददिष्टगतेरसती त्वं दर्शयन्ति शिनिधिय
या संसारिणो यदिष्टयागस्या अतते दुरत्ययमनतिक्रमणीये तमः स्वपरस्त्वं पतिशया वै संश्रुतिस्ते प्रपद्यते प्राप्नोति त्वं
त्वव्ययमक्षयफलप्रदं केवलं नैक हेतुमोघं फलाविना विज्ञाने स्वपरं याथा त्वा गोचरं ज्ञानमादिश इत्युक्तं वगः
तु शब्देन निरस्तं निखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणत्वादिजगद्वैलक्षण्यमभिप्रेतम् ५२

५२

म२

भूतं २

कं ३

से १

६२ अनाद्यविद्योपहतात्मज्ञाननिमित्तेन संसारपरिश्रमेण तापत्रयेणातुराः दुर्विताः जनाः
 इति शेषः इह संसारं यच्छ्रयायादृष्टुं कस्य कृतमूलयात् त्वत्सुपयेत्यर्थः उपसृताः सदाचार्यद्वारा संश्रिताः तौ
 यं प्राप्नुयुः स भगवानेव विमुक्तिदः मुक्त्युपायभूतः यं प्राप्नुयुरित्यनेन प्राप्यत्वमुक्तं नोस्माकं परमो गुरुश्चाभवत्
 परमः नितरां प्राप्यः गुरुस्तत्त्वप्रश्नप्रश्नरायाहितोपदेष्टृत्वेनाज्ञाननिवर्तनेन बोधायभूतश्चासीदित्यर्थः ४
 जनेः अनाद्यविद्योपहतात्मसंविद्वत्तन्मूलकदेहसुखार्थं प्रवर्तितं पुनर्भगवत्सेवा जीववर्जः अविद्यः देहात्माद्य
 भिमानवान् निजकर्मबंधनः पुण्यपापात्मकानादिकर्मवश्यः सुखेच्छया शब्दादि वैषयिकसुखसंश्लेषेच्छयाः सुखं
 उन्मुख्यया तथा कर्म समीहते चेष्टते करोतीति यावत्पुनर्यस्य तव सेवया तान् सन्मतिं देहदत्ताभिमानस्वतन्त्रात्मा

योपि वि

सत्पुत्रत अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमात्तुराः यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयुर्विमुक्तिदोनः
 परमो गुरुमेतान् ४६ जनोऽबुधो यं निजकर्मबंधनः सुखेच्छया कर्म समीहते सुखं यत्सेवया तां विधुनोत्य
 सन्मतिं ग्रथिं सभिध्राष्टरये मनो गुरुः ४७ यत्सेवया श्रेयिवरुद्रोदनं पुमान्निजज्ञानमलमात्मनस्तमः भजेत यो
 निजसेवसाध्यो भवत्सर्वदाः परमो गुरुर्नः ४८

वि१

भिमानादिरूपा मसतीं मतिं विधुनोति यत्पुनरुद्दिष्टोपदेष्टाः शान्तिवर्तकश्च भवान्नोस्माकं ग्रथिमसन्मतिरूपो भिध्रा
 दपुनर्घातः ४७ न केवलं भगवत्सेवाः सन्मतिमेव निरस्यत्यपि तु तन्मूलभूतं कर्म पुण्यपापात्मकमात्मस्वरूपतिरोधायकमपीति
 वदन् तत्त्वहितोपदेशाज्ञाननिवर्तनार्थं प्रार्थयते यदि हि पुमान्मत्स्वतव सेवया आत्मनस्तमस्तिरोधायकं मलं पुण्यापुण्य
 कर्मात्मकं पापं जह्यात्पुनर्भजेत तत्र दृष्टान्तः रुद्रोदनं रजतपिंडः सुवर्णपिंडोक्तं यद्वोदीनं दुद्रस्य रुद्रत्वे यदश्वसि यत्तद्रजतं हिरेण्य
 मभवदिति श्रोतप्रसिद्धिः स तु यथाग्नेः सेवया ध्याननादिना मलं जह्यान्निजवर्णं स्वासाधारणं वर्णं भजेत च तद्वदि
 ति रुद्रोदनमलस्यापि न संपर्को योपायानयनोद्यत्त्वं दृष्टान्तकथनेनात्मनो मलस्यापि भगवत्सेवेतरानयनोद्य
 त्वमभिप्रेतं स ईश्वरो नोस्माकं गुरुर्भूयादतः स एव गुरुरवीचीनगुरुणा मया चार्थं मो विजानीयादिति तदात्मकत्वं
 स्मरणं न घातिरित्येन कश्चिद्गुरुस्तीति भावः ४८

७५

इतीत्येवाच्यमानं न पतिं उद्दिश्य भगवानादिपुरुषो मत्स्यरूपी महां भो धौ प्रलयार्णवे विहरंस्तत्त्वतत्त्वप्रतिपादकं पुराणमब्रवी
दित्यर्थः ५४ तदेवाह पुराणेति दिव्यो देवस्य स्वस्य सत्त्वे धिनी प्रतिपादिको देवेन त्वेनैव प्रणीतो सारं व्यवप्रकृतिविलक्षणो
स्वरूपयाथात्म्यज्ञानं योगो भगवत्प्रलियोगः क्रियानित्यनैमित्तिकादिक्रियायोगः त एते प्रतिपाद्यत्वेनास्यां संतीति
तथा तो पुत्राणां सहितो मत्स्यपुराणरूपो सहितो तयात्मनो गुह्यं रहस्यं चाशेषः कात्स्निकं सत्यं वृतं स्यादब्रवीदित्य
नुषंगः ५५ तदेतज्जगत्तोपदिष्टमात्मनः प्रत्यक्षात्मनः तत्त्वायाथात्म्यसंज्ञानं ब्रह्मतत्त्वायात्म्यं च त्रिविधं
सहसत्यवृत्तीनिः संशयं यथा तया श्रुत्या च ५६ ततो हरिरतीतः पूर्वो यः प्रलयः तस्या पापवसाने उल्लिता वराहं
नादिति शेषः वेधसेचतुर्मुखाय वेदाह्वयो वेः एण्यहतातमसु रहत्वा प्रयातरद्दौ ५७ ततः स तु सद्यस्त्यक्तो राजा ज्ञानविशाला

श्रीगुरु उवाच । इत्युक्तं तं नृपतिमगावातादिपुरुषः सत्सत्मी महामोघो विहरंतस्त्वमब्रवीत् ५४ पुराण
संहिताद्विद्यासांख्ययोगक्रियावंती सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ५५ अथ श्रीबीट्टविभिन्नाकमात्मतत्त्वमंश
यं नावशिन्नो भगवता प्रोक्तं ब्रह्मसनातन ५६ अतीतप्रलम्भाया ये उत्पिता यमवेधमिरुज्जासुरं ह्यग्नीवंबेराग्र्या हर
ऊरः ५७ अनुसत्यव्रतो राजाना ज्ञानविज्ञान संयुतः बिष्णोः प्रसारात्कल्पस्मिना सीद्धैव स्वतो मतः ५८ सत्यव्रतस्य राजर्षे र्मा
यामत्स्यं शार्ङ्गिणाः सेवादं महा रात्र्यानं शुत्वामुचेत किल्बिषात् ५९ अवतारं हरेर्यो मुंकीर्तयेत् स्वरं सरः सकल्पास्त
स्पृधि धनि स पाति परमां गति ॥ ६० ॥ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ ३३ राम कृतमः ३३ कृतमः ३३ कृतमः ३३

श्री २ राम. ७५
लिसलिंगा नीत्यर्थः ३३

नाभ्यां संयुतः आगमोऽप्यविवेकापुस्त्यानाभ्यां संयुक्तः विष्णोः प्रसादात्तु प्रहादेवास्मिन्कल्पे वैवस्वतो मनुजभूतः ५८ एवमुपबर्णितमस्या
वतारचरित्रोऽनिरुद्धाख्यातश्रवणाफलमाह सत्यव्रतस्येति माषामत्स्यस्याद्भुत मत्सरूपिणः स्वसंकल्पोपातमत्सरूपिलोवाङ्मनाः
हरेस्त्यव्रतस्य राजर्षेः मतोः संवाटमारुवान्मत्स्योपमान्कल्विवात्सर्गायवर्गश्चेवाविरोधिनः पापान्मुक्तो भवेत् ५९ योनरोरुरे
सुमवतारोत्तमस्त्रिमन्वहमहर्हकीर्तयेत स्यनरेऽस्य सर्वसंकल्पाः मनोरथांसि ध्येति जीवदृशायां मितिभावः देहावसांतु सनरः परमाग

報

तदादिष्ट ज्ञानस्य निरतिशय पुरुषार्थ हेतुं वदन्विशिष्टां चिन्तां प्रजसेत्यादिना येन त्वदादिष्टेन ज्ञानेन जनेन जसा सुखेनैव
निजं वैश्वं स्यात् प्रपद्यते निजमित्यनेन यथा भूशब्दे न भगवतो निरस्त निश्चिन्तयेत् त्वेन सञ्ज्ञा कल्याण गुणात्म
कत्वेन च जगद्वैलक्षण्यमभिप्रेतं तथा तत्पदस्य निरस्त निश्चिन्तयेत् त्वेन सञ्ज्ञा कल्याण गुणात्म
न० यत्केवलं दादिमत्वेन च वैलक्षण्यमभिप्रेतं मेजसेत्यनेन उपदिष्टया गत्या तत्फलभूतार्थकामादेरपि दुः
खप्राप्यत्वमभिप्रेतं च ५१ ननु जनविलक्षणो निरतिशय पुरुषार्थ प्रदश्चेदहमेव सर्वे रपि किं न स
माश्रीयते इत्यत्राह त्वमिति सर्वलोकस्यानालोचित विशेषाशिवलोकस्य त्वं सुहृदितैर्घीप्रियः प्रीतिविषयश्चा
सर्वीश्वरोत्तः प्रविश्य नियंता आत्माधारकः शुरुर्ह तोपदेष्टा ज्ञानवर्त्तको भीष्टसिद्धिकरश्चाप्यपि यद्यप्यु
क्तविधस्त्वं तथापि हृदयकमल एव ब्रह्म ते उक्तविधेऽसौ लोको न जानाति अज्ञाने हेतुं वदन् लोके विशिष्टां चिन्तां
त्वमिति लोकस्य महति चिन्तां ज्ञानेन जनेन जसा सुखेनैव निजं वैश्वं स्यात् प्रपद्यते निजमित्यनेन यथा भूशब्दे न भगवतो निरस्त निश्चिन्तयेत् त्वेन सञ्ज्ञा कल्याण गुणात्म
कत्वेन च जगद्वैलक्षण्यमभिप्रेतं तथा तत्पदस्य निरस्त निश्चिन्तयेत् त्वेन सञ्ज्ञा कल्याण गुणात्म

तत्सर्वलोकसुखद्विष्यरोद्यात्मा गुरुत्वीनमभीष्टसिद्धिः तद्यापिलोकोनभवेत्तमथ
धीर्जीनातिसेतं हृदिवद्धकोमः ५२ तत्त्वामहदेवचरं वरेण्यप्रपद्यईशं प्रतिबोधना
य छिंध्यर्थदीयेर्भगवन्चचोभिर्ग्रीधीरुदय्यान्विद्यणुस्त्वमोकः ५३ रामः

अंधधीर्हृदिवद्दकामश्ति अन्धधीर्देहदनुवंधितद्योग्यार्थकामादिषु कथं दृष्टिर्न तु देहविलक्षण
 तपरमात्मयाद्यात्मधीरतएव च कालः प्राक्कालिविषयलिप्सुः ५२ यथाकविधे भगवन्ते प्रपद्य
 ज्ञानोपदेशार्थं प्रार्थयेत् स्वात्मिति तमुक्तविधे देववर्तते देवतानो परमं च देवतं इति अत्युक्तरीत्या निः
 समाभधिकदैवतं अतएव वदेत्येव वरणीये ईशो च त्वाभं प्रतिबोधनाय स्वात्मपरमात्मयाद्यात्मज्ञानाय
 तदुपदेशार्थमिति भावः प्रपद्ये शारंगं व्रजामि अतो हे भगवन् नमो दीये परमपुरुषार्थभूत परमात्मस्वरू
 पप्रकाशावैवचोमिहृदयान्महदयं गतं न मे धीनि मे धिबदनिमीत्याह देहोत्ताभिमानादींश्छिन्धि प्रपाकुरुस्व
 स्वकीयं दुर्कः स्वरूपं देहान्वाविद्यतां प्रकाशय ५३ ३१

मत्स्यावतारचरित्रकथानान्तेसुरवप्रतिपतयेतदवतारप्रयोजनानिकथयन्नमस्करोतिमुनिः प्रलयेति यः प्रलय
 पयसि प्रलयाणीव जले विहरन्निति शेषः सुप्रशक्तिः सृष्टिशक्तिर्यस्य तस्य निद्रावशात् प्राप्तादिति भावः
 अतएव धातुः ब्रह्मणो मुखेभ्यः अपनीते निःसृते श्रुतिगणो हयग्रीवेणापहृतं दिति जमसुरं हत्वा प्रत्यु
 पादत्त प्रत्याहृत्य धात्रे ददावित्यर्थः तथा सत्यव्रतानो सत्यव्रतस्य ऋषीणां च छत्रिणो मध्ये तीति वस्त्रि
 गसत्तमवायन्याये ब्रह्मवचनं ब्रह्म तद्याथात्म्यप्रतिपादकं पुराणमकथयत्तमखिलहेतुं सर्वकारणभू
 तं जिह्ममीनं कथयत्तमीनं हरिं महं नतोस्मि इति कर्तृरिक्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ६१ रामायनमः

प्रलयपयासिधातुः सुप्रशक्तिर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त
 हत्वादिति जमकथयद्यो ब्रह्म सत्यव्रतानो तमहमखिलहेतुं जिह्म
 मीनं नतोस्मि ६१ ३ श्री प्रा व म पु णे द सा स्त्र्या हि या छ स्त्रं
 म व र रि ना च र्त्वि ध्या : २४

इति श्री वत्स्यान्वयपयः पारावारका सुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलप
 रिचर्या प्रसन्नतस्सुक्तिसमधिगतश्रीभद्रागवतार्थहृदयेन श्रीवैसवदासेन श्रीवीरगद्यवविदुषा विलिखि
 तायां श्रीमद्भागवतचंद्रचंद्रिकायां श्रीमद्भागवतव्याख्यामष्टमस्कंधे तु चतुर्विंशोऽध्यायः २४ समा
 प्तो यमष्टमस्कंधः ८ ११

[Faint, illegible handwriting visible through the paper]

[Faint, illegible handwritten notes]

10-6-71A201E

भा. प्र. वी.
७५८

इतीत्यं प्रार्थयमानं नृपतिं उद्दिश्य भगवानादिपुरुषो मत्स्यरूपी महोभो धौ प्रलपार्णवे विहरं सत्त्वं तत्त्वप्रतिपादकं पुराणमब्रवीदित्यर्थः
५४ तदेवाह पुराणिति दिव्यां देवस्य स्वस्य संवेधिनीं प्रतिपादितां देवेन स्वनेनैव प्रणीतो सारं च प्रकृतिविलक्षणं तत्स्वरूपयाथा-
त्म्यज्ञानयोगो भगवत्कृतिर्योगः क्रियमित्यनेमि तिकादिक्रियायोगः तएते प्रतिपाद्यत्वेनास्या संतीति तथा तो पुराणसं-
हितो मत्स्यपुराणरूपो संहितो तथात्मनो गुह्यं रहस्यं चाशेषः कात्स्न्येन सत्यव्रतस्या ब्रवीदित्यनुषंगः ५५ तदेतप्रगवतो
पदिष्टमात्मनः प्रत्यगात्मनः तत्त्वे याथात्म्यसनातने बल तथा याथात्म्यं च अविभिः सह सत्यव्रतो निः संशये यथा तथा
शुश्राव ५६ ततो हरिरतीतः पूर्वो यः प्रलयः तस्या पाये वसाने उत्थिता यशयनादिति शेषः वेधसे च तुमु-
खाय वेदान् रुयग्रीवेणापहृता तमसुरं हत्वा प्रत्याहरद्ददौ ५७ ततः स तु स एव सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानाभ्यां

60

शु उ च इत्युक्तं नृपतिं भगवानादिपुरुषः मत्स्यरूपी महोभो धौ विहरं सत्त्वं तत्त्वमब्रवीत् ५४ पुरा-
णसंहितां दिव्यां सारं च योगक्रियावतीं सत्यव्रतस्य राजर्षी रात्मगुह्यमशेषतः ५५ अश्रोषीदविभिः साकं
मात्मतत्त्वमसंशये नाव्यासीनो भगवता श्रोक्ते बलसनातने ५६ अतीतप्रलया पाये उत्थिता यशवे-
धसे हत्वा सुरं रुयग्रीवे वेदान् प्रत्याहरद्ददौ ५७ स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः विस्मोः
प्रसादात् कल्पेस्मिना सीधैव स्वतो मनः ५८ सत्यव्रतस्य राजर्षी यामत्स्यस्य शाङ्गिणः संवादमहदा-
ख्याने श्रुत्वा मुच्यत किल्बिषात् ५९ अवतारं हरेर्वीर्यं कर्तव्यं दत्तं नरैः संकल्प्यास्तसि ध्येति सयाति परं

संयुतः प्रागमोत्थयिवेकाद्युत्थज्ञानाभ्यां संयुक्तः विस्मोः प्रसादादनुग्रहादेवास्मिन्कल्पे वैवस्वतो मनुरभूत् ५८ एवमुप-
वर्तितमत्स्यावतारचरित्रो मुनिस्तदाख्यानश्रवणाफलमाह सत्यव्रतस्येति मायो मत्स्यस्याप्युतमत्स्यरूपिणः स्वसंकल्पोपात्त-
मत्स्यरूपिणो वा शाङ्गिणः हरेः सत्यव्रतस्य राजर्षेः मनोः संवादमाख्याने श्रुत्वा उपायं किल्बिषात्स्वर्गीयवर्गश्रे-
यो विरोधि नः पापान्मुक्तो भवेत् ५९ योनरो हरेरमुमवतारं तच्चरित्रमन्वहमहरहः कीर्तयेत्तस्य नृस्यस-
र्वै संकल्प्याः मनोरथाः सिध्यन्ति जीवदशाया मिति भावः देहावसाने तु स नरः परमो गतिं मुक्तिं यातीत्यर्थः ६०

७५८

तदादिष्टज्ञानस्यनिरतिशयपुरुषार्थहेतुंवदन्विशिनष्टि अंजसेत्यादिना येनत्वदादिष्टेनज्ञानिनजनोऽजसासुरेनैवजिज्जैस्सर्वस्थानंप्र
 द्योते निजमित्यनेनयथाभूशब्देनभगवतोऽनिरस्तानिखिलदोषत्वेनसमस्तकल्याणगुणत्मकत्वेनचजनोदेलक्षयत्वमभिप्रेतं तथातत्पदस्यनिरस्तमि
 खिलदुःखमिश्रतातिशुद्धत्वादियेषत्वेननिरतिशयकेवलानंददिमत्वेनचवैलक्षण्यमभिप्रेतमंजसेत्यनेनउपदिष्टयागत्यातत्यफलभूतार्थका
 मादेरपिदुःखप्राप्यत्वमभिप्रेतंच ५१ ननुजनविलक्षणोऽनिरतिशयपुरुषार्थप्रदश्चेदहमेवसर्वैरपि किंनसमाश्रीयतेइत्यत्राह त्वमि
 ति सर्वलोकस्यानालोचितविशेषाद्येषलोकस्यत्वंसुहृद्वितैषीप्रियः प्रीतिविषयश्चासावीश्वरोऽतः प्रविश्यनियंताऽऽत्माधारकः
 गुरुर्हितोपदेष्टाज्ञानप्रकर्तकोभीष्टसिद्धिकरश्चाथापियद्यप्युक्तविधस्तत्तथापिहृदयकमलएववसंतंभवंतंउक्तविधंसर्वलोकोन

त्वंसर्वलोकस्यसुहृत्प्रियेश्वरोऽह्यात्मागुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः तथापिलोकोनभवंतमंधधी
 जीनातिसंतंरुदिवद्धकामः ५२ तंत्वामहं देववरं वरेण्यं प्रपद्ये ईशं प्रतिबोधनाय
 छिंध्यर्थादीपैर्भगवन्वचोभिर्ग्रीथीन् रुदय्यान् विवराण् स्वमोकः ५३ रामायनमः

जानाति अज्ञानेहेतुंवदन् लोकंविशिनष्टि अंधधीर्हृदिवद्धकामइति अन्यधीर्देह तदनुबंधितद्योग्यार्थकामादि
 पुरुषार्थदृष्टिर्नतु देहविलक्षणगुणपरमात्मयायात्माधीरतएवलब्धुकामः शब्दादिविषयंलिप्सुः ५२ यथो
 क्तविधंभगवंतंप्रपद्येज्ञानोपदेशार्थंप्रार्थये त्वंत्वामिति नमुक्तविधं देववरं तं देवतानां परमं च देव तं इतिश्रु
 त्मुक्तरीत्यादिः समाभ्यधिकं देव तं अतएव वरेण्यं वरेणीयं ईशं च त्वामहं प्रतिबोधनाय स्वात्मपरमात्मयायात्मा
 तानायतदुपदेशार्थमितिभावः प्रपद्ये शरणं ब्रजामि अतोहे भगवन्न र्था दीपैः परमपुरुषार्थभूतपरमा
 त्मस्वरूपप्रकाशकैवचोभिर्हृदय्यान् रुदय्यान् ग्रीथीन् ग्रंथिवदनिर्मोच्यान् देहात्माभिमानादीछिंधि
 अणकुरु स्वैस्वकीये उक्तः स्वरूपं स्थानं वा विवराण् प्रकाशय ५३ रामायनमः रामायनमः रामः